

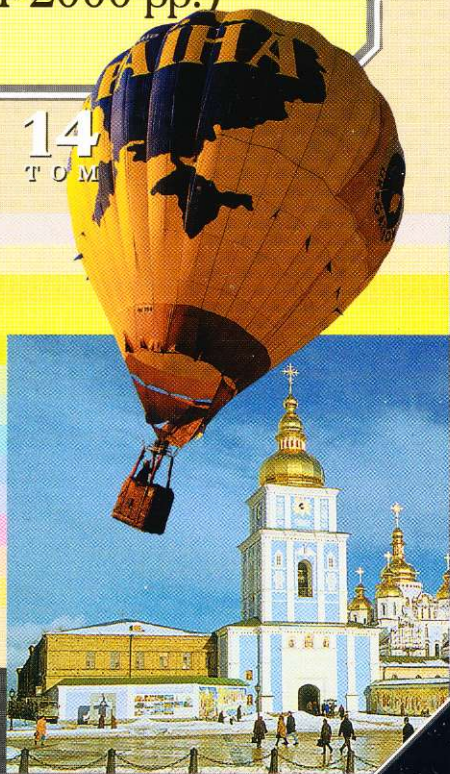
Україна
крізь віки

В.М.Литвин

УКРАЇНА НА МЕЖІ
ТИСЯЧОЛІТЬ
(1991-2000 рр.)

14
Т О М

Україна
крізь віки

В.М.Литвин

УКРАЇНА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛТЬ (1991-2000 рр.)

Том 14

Видавничий Дім
Альтернативи
Київ – 2000

Литвин
Володимир
Михайлович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смоля

В.М.Литвин
Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 2000. – 360 стор.

Чотирнадцятий том 15-томного видання
"Україна крізь віки" присвячений
становленню України
як незалежної держави.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шлаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-15-9 (том 14)

© В.М.Литвин, 2000
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 2000
© Видавничий дім «Альтернативи», 2000

ВСТУП

У нове тисячоліття Україна вступає суверенною, незалежною державою. Вона лише на самому початку самостійного шляху. Подолана тільки незначна його частина. Ця часова віха ще ледь означилася, бо що можуть становити неповні десять років в історичному вимірі, коли, як писав поет, і століття — лиш "зморшка на чолі землі". Але так сталося, що саме цьому коротенькому часовому відтинку судилося вмістити реалізацію одвічного прагнення нації — державного самоствердження.

Часова несумірність мети й справдження — разюча, але тим цінніші, вагоміші й неповторніші теперішні всезагальні й всеосяжні починання починань.

"Вчителька життя", історія, відкриваючи сьогоденну сутність минулого, унаочнює тим самим для нього приклади можливого.

Устремління, знання, досвід, творча енергія — це суспільне спорядження сучасності, покликане засвідчити священній минувшині історичну тотожність своїх нинішніх намагань і зусиль.

Важко відразу осягнути всю складність і багатовимірність моменту, проте визначальна, фундаментальна й домінуюча складова його — державотворення — зрозуміла й видима всім.

Час мимоволі набуває особливого значення й виразу, втрачаючи свою апатичну нечулість, підносячись, натомість, до іпостасі благословенного пророкування.

Строкатість і масив найрізноманітніших фактів, подій, явищ, перетворень, утверджуючись у суспільній свідомості своєю значущістю й самотутністю, поступово завершують формування образу сучасної України для найширшого світового загалу.

Цінність і унікальність цих років полягає в тому, що навіть за умов тотального перенасичення "всі і всім", все ж кожному, хоча б побіжно, було дано виразно відчувати в них головне — сенс саме свого громадянського буття, справжню історичну величність, здавалося б, звичайної буденності.

Це раптове прозріння ледь не обов'язково й показово відкривалося як окремії людині, так і всім нині сущим: різною проникливістю в суть, під різними кутами зору, сподіваними й несподіваними гранями.

Звісно, не всі сприйняли докорінні зміни як давно очікувану добротинність, не всі зацікавлені в перетвореннях, не всі їх прагнуть, не всі болять труднощі перехідного періоду, не всі налаштовані на власні сили й ініціативу, не всі готові до хоча б маленької, але особистої поступливості й жертвовності. Зрештою, не всі вірять у свою державу. Така реальність. Але, на тлі цього, є й достеменно розуміння громадськістю, що в світі ще не віднайдено універсальнішого припису для суспільного миру та благополуччя, окрім загальної віри, надії й любові, — цієї необхідної триєдності для торжества вищої Справедливості й Правди.

Синусоїда емоцій і пристрастей цього періоду в історичній портретистиці викарбувана чітко й виразно, однак категоричні судження в його оцінках спроможні хіба що зайвий раз підкреслити незбориму природу суб'єктивізму.

Повинність і випробування дослідника сьогодення — не спокуситися виразною доступністю політичного ландшафту, утриматися на межі неупередженості. Надати безпристрасності в констатації реальній силу закону. Творити літописання мов би для каталога Кліо.

Передумова історичної практики — писати про все як про теперішній час — єдино правильна, коли вона передбачає методу "наближення". Оперувати ж нею, відтворюючи реальну дійсність, важко, якщо взагалі можливо, оскільки оптика просто не в змозі фокусувати через брак історичної відстані. Час лише виповнюється змістом.

І, усвідомлюючи це, важливо не потрапити під його коток, остерігатися бути розплученим його тоннажем, але — найголовніше — не стати його заручником.

Однак хоч як це парадоксально, саме означені умови й стають для дослідника провокативно-привабливим, всесильно-інтригуючим дієвим закликком.

Останнє десятиліття віку свідомо подавалося занадто статично й деталізовано, щоб втримати в полі зору, на перший погляд, незначні деталі, цифри, дати. З часом вони повинні стати тим повітрям, яке утворить романтичний серпанок над контурами саме цього відтинку історії.

Тепер же, в новітньому викладі, вони допомагають виформовувати велич головного — здобуття й утвердження незалежності, вибір стратегії, конституційний процес, міжнародне визнання, поступове й неухильне торжество демократичних перетворень.

Власне, на основі майже сухих даних, поєднаних з інтегруючим фактором державної самоідентифікації, витворюється й розвивається образ неповторних 90-х рр. XX ст.

Можна з певністю твердити, що справдженням віковичних устремлінь нації цей період вітчизняної історії "прирік" себе на постійні й ретельні дослідження.

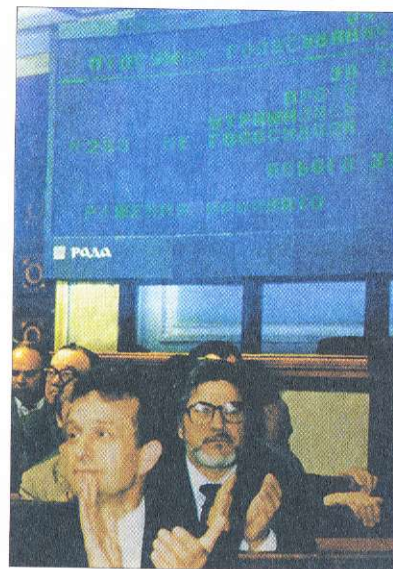
Згодом, на тому тлі буття, мимо нашої волі, відбудеться хронологічне акцентування пріоритетів. З'являться чітко визначені наукою періоди, етапи, стадії, фази, але, на жаль, втратиться в усьому тому живе пульсування суспільного настрою цього часу. Він уже буде об'єктом препарування.

Ця праця, "з місця подій", є спробою хоча б частково заперечити безслідне зникнення аuri епохальності з першої сходинки історії нової України.

Колона шахтарів прямує на Київ, 1990 р.

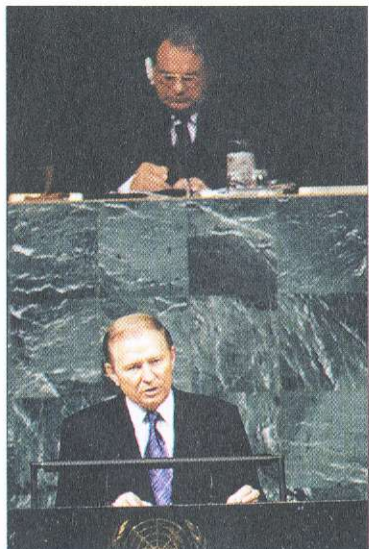

Оплесками привітали народні депутати ухвалення Основного закону

Військовий парад у Києві на честь 5-ї річниці Дня незалежності України

*Президент України Л.Кучма на трибуні 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.
Головував на сесії міністр закордонних справ України Г.Удовенко*

На одній із ділянок західного кордону

*На Південному машинобудівному заводі
в рамках конверсії освоєно виробництво тролейбусів*

Зернозбиральна техніка нового покоління

На уроці народознавства

Відтворений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві

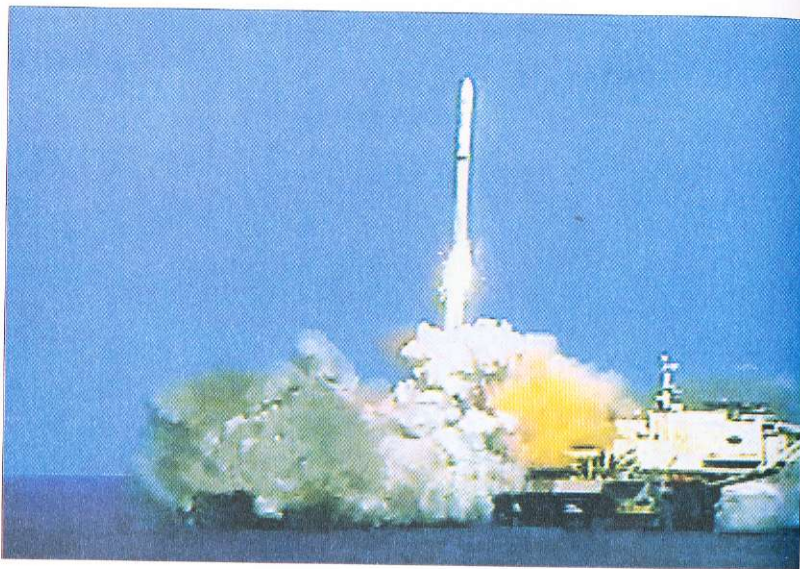

Українські спортсмени — переможці та призери Олімпійських ігор в Атланті — на прийомі в Президента України Л.Кучми. 1996 р.

Новобудови в Харківському районі столиці України

Старт української ракети Зеніт-3SL з морської платформи "Одісей". Березень 1999 р.

Голова координаційної ради парламентської більшості у Верховній Раді Л.Кравчук інформує депутатів про ситуацію. Січень 2000 р.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

§1. Суверенізація Української РСР

ПЕРЕБУДОВА: ЗАДУМ, ЕТАПИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Народження суверенної України не відбувалося одразу, з моменту ухвалення Акта проголошення незалежності України позачерговою сесією Верховною Радою в кризовій ситуації 24 серпня 1991 р. Цьому передувало багато подій.

Щоб зрозуміти внутрішній підтекст доленосних в історії українського народу історичних подій початку 90-х рр., доведеться проаналізувати глибинні закономірності процесу, відомого під назвою **“горбачовська перебудова”**. Ясно, що М.Горбачов не досяг цілей, поставлених ним після приходу до влади в березні 1985 р. Чим далі, тим більше політичне життя в СРСР відхилялося од параметрів, запрограмованих останнім в історії КПРС генсеком. З політики вдосконалення існуючого ладу перебудова переросла в революцію. Як у кожній багатонаціональній країні імперського типу, революція мала соціальний і національний аспекти.

Її соціальний аспект полягав у поверненні суспільства до природних форм господарювання, заснованих на приватній власності. Глибина й масштаби соціальної революції кінця 80-х-початку 90-х рр. не осмислювалися учасниками подій. Власне, ніхто тоді не сприймав ті події як революційні. Це зрозуміло: щоб утвердилися принципово нові (а насправді — старі, як світ, бо природні) форми власності й господарювання, треба було зруйнувати старі форми. Вони остаточно не зруйновані й досі, що не перешкоджає називати цей розтягнутий у часі процес революційним.

Більше того, процес руйнування наслідків комуністичного експерименту розпочався задовго до часів М.Горбачова, в добу пізнього сталінізму. Він мав вигляд системної кризи тоталітарного ладу. Ця криза виявлялася як поступовий занепад, що поширювався на весь обшир соціально-економічного організму.

Слід зазначити, що в Радянському Союзі не знайшлося організованої політичної сили, яка взялася б за цілком свідоме й цілеспрямоване руйнування давно прогнилих і безплідних порядків, як це зробила в 1917 р. партія

більшовиків. В умовах тоталітарного устрою така сила просто не могла виникнути в надрах суспільства. Всі, хто звик до існуючих порядків, не змогли зафіксувати момент, коли поступово життя переросло в обвальну руїну. Люди просто взяли до відома зруйнування командної економіки, їхня свідомість відмовлялася кваліфікувати цей факт як революційне дійство.

Ще складніше виходило з національним аспектом тієї революції, в яку переросла перебудова. У багатьох склалося враження, що незалежна Україна, яка постала 24 серпня 1991 р., є прямим продовженням Української Народної Республіки. Не відразу й із великими труднощами, але державна символіка УНР була затверджена. Разом із нею було ухвалено й ідеологічні цінності, прямо протилежні марксизму-ленінізму. Зустрічаючи радше співчуття й підтримку, ніж серйозні перешкоди, представники західної української діаспори почали забарвлювати державотворчий процес 90-х рр. у звичні для себе синьо-жовті кольори.

Проте становлення незалежної України, яка цілком закономірно оголосила себе наступницею демократичної УНР доби Центральної Ради, відбувалося в межах радянських реалій. Ті, хто придушив національно-визвольний рух 1917-1920 рр. і насадив в Україні радянський режим, потурбувалися про зруйнування всіх коренів Української Народної Республіки. Найпершу увагу вони звернули на покоління будівничих УНР, яке за два десятиріччя було знищене майже повністю.

Тут треба взяти до уваги, що тоталітарний лад насаджувався не тільки терором, а й пропагандою та вихованням. Щоб пропаганда набула переконливості, а виховання — міцності, більшовики пішли на, здавалося б, далекосяжні поступки національно-визвольному руху. Ці поступки набули найдовершенішої форми у феномені радянської національної державності.

Те, що Радянський Союз залишався унітарною централізованою державою, було зрозуміло всім і кожному. Компартійна диктатура перетворювала на клаптики паперу всі декларативні свободи, надані союзним республікам. І все-таки тоталітарний режим навіть у сталінські темні часи не міг обійтися без декларацій на зразок 17-ї статті Конституції СРСР 1936 р.: “За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР”. Інша річ, що подібні сміливі декларації особливо дорого обходилися Україні — національній республіці, яка за своїм людським та економічним потенціалом не поступалася всім іншим республікам, за винятком Росії, разом узятим. Небезпечна, на думку кремлівської олігархії, концентрація влади в харківському (з 1934 р. — київському) субцентрі власного компартійно-радянського апарату спонукала Москву діяти в Україні з особливою жорстокістю.

Три з половиною десятиріччя страхітливий терор був в СРСР звичним методом державного управління. За цей час, здавалося б, були винищені всі

можливості спротиву тоталітаризму. Однак дві хвили десталінізації — в добу М.Хрущова і в часи М.Горбачова — показали життєвість національно-визвольного руху, незнищенність ідей М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, сотень тисяч інших будівничих національної державності. Кілька поколінь, які відділяли борців за незалежну Україну 20-х і 90-х рр., не стали перешкодою на шляху національно-визвольного руху. Процес перетворення радянської державності на демократичну мав складний, болісний і тривалий характер. Він ще остаточно не завершився і в наші дні. Проте це об'єктивний процес, а відтак — невідворотний.

Діючі особи загальносоюзної й української політичної авансцени кінця 80-х рр. не завжди цілком ясно усвідомлювали, куди заводять події. Вони були неспроможні прорахувати віддалені наслідки своїх дій. Над ними тяжів фатальний вплив ідеологічної доктрини, яка відбивала дійсність у викривленому вигляді. Здебільшого вони й тепер, якщо залишилися на поверхні політичного життя, не можуть дати адекватної оцінки своїм діям понад десятирічної давності. Про це свідчать, зокрема, мемуари головної політичної фігури часів "горбачовської" перебудови — самого М.Горбачова. Тим актуальнішим стає завдання узагальнити наявний історичний досвід, показати всю складність процесів, які відбувалися на поверхні та в глибині політичного, соціально-економічного й культурного життя в Україні.

У перебудовному процесі розрізняють три етапи. Перший із них проходив під гаслом "**більше соціалізму**" та був цілком контрольований його ініціаторами (1985-1986 рр.).

Другий етап мав інший лейтмотив — "**більше демократії**". Він характеризувався провалом започаткованих Кремлем економічних реформ та пробудженням суспільства від політичної летаргії під впливом політики гласності (1987-1988 рр.). На другому етапі управління державою й суспільством залишалося в руках центру, тоталітарна природа якого не зазнала будь-яких істотних змін.

Третій етап перебудови характеризувався поглибленням реформаторських зусиль команди М.Горбачова, що знайшло відображення у вільних виборах в органи державного управління та розщепленні компартійно-радянської диктаторської влади на самостійні "гілки" — владу партійних комітетів і владу радянських органів (1989-1991 рр.). Розщеплення влади спричинилося до припинення панування держави над суспільством, тобто до суверенізації суспільства. Інакше кажучи, тоталітарна організація влади почала переростати в демократичну.

Розклад тоталітарної держави призвів до вирішального послаблення централізованого державного управління, яке знайшло свій вияв у протистоянні між загальносоюзним центром і новими центрами радянської влади в союзних республіках. Це протистояння в національних республіках набу-

ло характеру національно-визвольного руху. Стало можливим явище, яке прибічники імперського центру охрестили "**парадом суверенітетів**". Стрімка суверенізація союзних республік розхитала самі основи Радянського Союзу. Невдалий путч консерваторів призвів до ліквідації державної партії й самої союзної держави.

Повернімося, однак, до фактичної сторони тих перебудовних процесів, які обернулися в підсумку революційним дійством.

М.Горбачов, як і всі його попередники, добре розумів значення України для СРСР. До останніх днів свого президентства він якнайважливішим чином слідкував за процесами в республіці, намагався за всяку ціну утримати її в орбіті Союзу. Він так і не зміг усвідомити, що ж насправді відбувалося в Україні. Ставши генсеком, після відвідання Ленінграда він уже в червні 1985 р. прибув до України.

Генеральний секретар ЦК КПРС, очевидно, не міг не рахуватися не тільки з тим, що республіка давала майже п'яту частину національного доходу, понад четверть видобутку вугілля, майже третину — сталі й прокату, значну частину сільськогосподарської продукції, а й із такою особистістю, як В.Щербицький. Ця людина була першим секретарем ЦК Компартії України з 1972 р. і її позиція значною мірою визначала ситуацію в республіці. На той час більшість перших осіб в інших республіках уже залишила свої посади. Попри те, що після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС десятки разів називалися "точні" дати відходу В.Щербицького на заслужений відпочинок, він ще чотири роки не тільки керував Україною, а й активно впливав на політику союзного керівництва, на рішення того ж М.Горбачова та його оточення.

Цьому є свої пояснення. По-перше, В.Щербицький мав міцні позиції в республіці за рахунок призначення на ключові пости надійних і відданих йому людей. Сам він перебував на посаді першого секретаря ЦК Компартії України понад 17 років.

По-друге, Україна й після квітня 1985 р., із проголошенням нового курсу, залишалася стабільною республікою, краще від інших забезпеченою продуктами та товарами повсякденного вжитку. Особливістю соціально-політичної ситуації в Україні був нижчий, коли порівняти, наприклад, із Росією, рівень активності населення. Це пояснювалося, насамперед, традиційно вищим рівнем життя, загалом меншою люмпенізацією та більш стійкими джерелами прибутків. По-третє, В.Щербицький, як порівняти з керівниками деяких інших республік, скажімо, Середньої Азії, жив досить скромно.

Необхідно брати до уваги й те, що Компартія України традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік. Лише вона мала власне політбюро, розгалужену систему добору та навчан-

ня кадрів. Стан справ у Компартії України надзвичайно впливав на КПРС загалом і на розстановку сил в її ЦК. Компартію України відрізняло також те, що партійні керівники України нерідко нехтували престижними підвищеннями й переведеннями до центру, воліючи за краще залишатися вдома. Це пов'язувалося, насамперед, із розвинутою системою привілеїв, наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що стимулювала просування місцевими посадовими сходами. Сам В.Щербицький свого часу не побажав перейти до центрального партійного апарату, що забезпечило б йому, безсумнівно, можливості претендувати на найвищу командно-державну посаду генерального секретаря ЦК КПРС.

Брак перемін у компартійно-державному керівництві УРСР після березня 1985 р. став однією з вагомих підстав для поширення твердження: республіка — заповідник застою. І справді, хоча з проголошенням “згори” курсу на перебудову люди стали дивитися на багато речей зовсім іншими очима, бачити те, чого раніше не помічали, й сумніватися в тому, що донедавна вважалося само собою зрозумілим, хоча з’явився особливий попит на особистості, реальний шанс кожному відчутти себе по-справжньому “свідомим історичним діячем”, для України протягом певного часу (майже три роки) характерним було переважаючий виконавчий “синдром”, а за головний спонукальний мотив до дії правила команда “згори”. Це створювало своєрідні перепони на шляху прогресивної тенденції до вивільнення свідомості од старих увялень про “вождів” та “гвинтиків”, “вождів” і “мас” в історії.

Аналіз діяльності ЦК Компартії України, її лідерів дає підстави для висновку, що, як і раніше, в перші перебудовні роки вони виступали не як політична організація та політичні діячі, а переважно як державно-господарський орган і державно-господарські керівники. Підтвердженням цього може служити такий факт: 1986 р. політбюро та секретаріат ЦК ухвалили 1121 постанову, з них лише 23 — з ідеологічних питань (1985 р. — 16). Не набагато більше їх було 1987 р. Що правда, на це є пояснення: керівна еліта партії сформувалася за системи, коли не було потреби в знанні реальної психології мас, бо нав'язуваний нею стиль управління виключав необхідність брати до уваги настрої “низів”. Маючи в своєму розпорядженні дійовий пропагандистський та репресивний апарати, вони мали можливість маніпулювати настроями, використовуючи лише ті з них, які вважали зручними й вигідними для себе.

З другого боку, суспільно-політичне життя в республіці на старті перебудови фактично не позначене дискусіями навколо генеральної лінії партії. Йшлося лише про те, як краще досягти накреслених цілей. Передова частина суспільства виявила готовність включитися в колективний пошук шляхів і методів розв'язання поставлених завдань. Більше того, ця готовність виступала як суспільно необхідна потреба.

Невдовзі спроби реформування економіки навіть у тих обмежених масштабах, як це було при комуністичних режимах у таких країнах, як, скажімо, Угорщина чи Китай, наростання кризових явищ в економіці та соціальній сфері переконали М.Горбачова в необхідності заміни гасла “Більше соціалізму” лейтмотивом “Більше демократії!” В його оточенні відбуваються серйозні переміщення. Загалом у Центральному Комітеті КПРС оновлення сягнуло небувалого для такого короткого терміну розмаху — 85%. Навіть у період масових чисток 1934-1937 рр. воно становило лише 77%. Оновлення політичного апарату відбулося й у республіках, де до кінця 1990 р. змінилося від 45 до 70% керівних працівників. Цей рух відповідно позначився й на омолодженні обласних кадрів.

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА

Коли спробувати відшукати ту ключову подію, яка перетворила впроваджувані вищою владою реформи заради зміцнення існуючого ладу (скільки їх було з часів Петра II!) в неконтрольований верхами, справді революційний процес, то неодмінно доведеться зупинитися на одному: конституційній реформі М.Горбачова. Дивно, але ті сотні людей, стараннями яких вона розроблялася, затверджувалася й утілювалася в життя, не прорухували послідовності подій, що, зрештою, й призвело до закономірного обвального руйнування споруджених ще В.Ленінін конструкцій тоталітарної влади.

У червні-липні 1988 р. в Москві була скликана XIX конференція КПРС. Попередня, XVIII партконференція, відбулася в лютому 1941 р., тобто майже за півстоліття до того. М.Горбачов згадав про цю форму партійного життя, щоб не збирати позачергового з'їзду й тим уникнути елементу сенсаційності. Йшлося про те, щоб із максимально широким залученням партійних керівників усіх рангів обговорити й ухвалити задумані командою реформаторів зміни в політичному житті країни. Політична реформа, як сподівався генеральний секретар ЦК КПРС, повинна була дати “новий потужний імпульс процесу демократизації радянського суспільства” (Горбачев М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства. — М., 1988. — С.3).

Розгорнуту аргументацію конституційної реформи М.Горбачов дав пізніше, на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР в листопаді-грудні 1988 р. Тоді делегати без особливого обговорення проголосували рішення, вже схвалені Всесоюзна партконференцією. На самій же конференції генеральний секретар ЦК КПРС виступав обережніше, з певними

недомовками та напівнятяками. Однак суть справи було викладено чітко й недвозначно.

Йшлося про те, щоб перетворити органи радянської влади в справді владні структури, прямо не залежні від партійних комітетів та їхніх апаратів. Радянська влада завжди була справжньою, тобто розв'язувала всі питання повсякденного життя суспільства. Проте органи її діяли в умовах диктатури партійних комітетів. На будь-якому ієрархічному рівні керівник радянського органу влади був тільки одним із членів бюро партійного комітету — й не більше. Бюро (на рівні ЦК Компартії України та ЦК КПРС — політбюро) могло ставити будь-які питання, причому його рішення в межах відповідної ієрархічної ланки залишалися остаточними.

Звичний порядок ухвалення рішень М.Горбачов пропонував переглянути. “Керівна й спрямовуюча” роль КПРС повинна була реалізуватися відтепер інакше. Насамперед — шляхом виборів партійних функціонерів у ради та їхньої роботи у виконавчих комітетах рад.

Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ієрархічну ланку управління не тільки в залежність від рангом вищої відповідної структури, а й від волевиявлення виборців. Ради обиралися всіма виборцями, а партком — тільки членами КПРС. В обох випадках існували можливості маніпулювання волею тих, хто обирав, але суть задуму була в іншому. Головним було те, що радянські органи влади обиралися всіма громадянами, тобто мали незрівнянно ширшу базу. Було б справедливим, щоб останнє слово при здійсненні владних повноважень належало саме їм, а не партійним комітетам. У цьому полягала суть задуманої реформаторами демократизації. Так вони сподівалися покінчити із взаєминами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратно-керівну частину партії в замкнену бюрократичну організацію, позбавлену авторитету й підтримки серед народних низів.

Депутатство в радах різних рівнів завжди було обов'язковим доповненням до високих партійних чинів. З часом були вироблені жорсткі правила, які регулювали таке суміщення посад. Достеменно було відомо, якому функціонеру треба ставати депутатом Верховної Ради СРСР, союзної республіки, місцевої ради. Іншими словами, депутатство було цілком звичним для компартійної еліти, і вона не сприйняла перехід влади від парткомів до рад як щось сенсаційне. Ті, хто боявся зустрічі з виборцями, забезпечили собі послаблення у виборчій системі: балотування не в округах, а в організаціях, де виключалися будь-які випадковості — партії, профспілках, громадських об'єднаннях. Після цього делегати XIX партконференції легко погодилися з ідеєю реорганізування системи керівництва. Єдина суттєва переміна вбачалася ними в пересіданні з відповідного партійного крісла в радянське.

На конференції не пролунало заперечень щодо доцільності запровадження політичної реформи, й це пояснюється не тільки партійною дисципліною. Делегати справді не побачили небезпеки в тому, щоб відкрито вийти до виборців. Десятиліттями відпрацьований виборчий механізм вселяв переконаність у тому, що можна дуже просто дістати мандат на здійснення владних повноважень, як це й було раніше. Щоправда, тоді це давалося рішенням партійного органу. Глухі ремствування щодо політичної реформи можна було зустріти тільки у висловлюваннях В.Щербицького. Проте вони були радше інстинктивними, ніж усвідомленими.

Аналізуючи текст виступу М.Горбачова на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 29 листопада 1988 р., можна відчувати, що генеральний секретар ЦК вже побачив небезпеку перетворення перебудовної реформи в неконтрольовані верхами, революційні в своїй основі дії мас. “*Перебудова буквально підірвала, — зазначав він, — примарний мир і спокій, які панували в нас у застійні роки, дала імпульс широкій і вільній дискусії, підняла на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. І необхідно, щоб величезна енергія цього суспільного процесу не розпливалася, не витрачала себе даремно й тим більше не виплескувалася в соціальні й національні міжусобиці*” (Горбачев М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства. — М., 1988. — С.5). Головним уроком попереднього часу генеральний секретар ЦК називав висновок про те, що вихід із застою стану полягає у відродженні рад як представницьких органів влади й самоуправління народу.

М.Горбачов не міг не згадати, що під час обговорення політичної реформи лунали й протестуючі голоси. Багатьом здавалося неприйнятним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси іншої частини захищатимуть депутати від громадських організацій. Однак ці протести генсек проігнорував, посилаючись на масовість громадських організацій, включно з майже 20-мільйонним загonom КПРС.

ВІЛЬНІ ВИБОРИ 1989 р.

Попри деякі антидемократичні відхилення од загальноновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа просуvalася далі й досягла позначок, які красномовно свідчили про справжнє вільне (народне) волевиявлення. Замість єдиного кандидата від “блоку комуністів і безпартійних” виборці вже могли обирати одного з багатьох. Реформатори сподівалися, що КПРС, залишаючись монопольною владною структу-

рою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими самим народом, і це ще більше посилить її вплив на суспільство.

Однак реалії виявилися дещо іншими. Конституційна реформа створила легальні основи для утворення політичних партій і народних рухів та фронтів. Уже навесні 1989 р. вони заявили свої претензії на владу. Нові політичні структури діяли, спираючись на справді всенародну підтримку.

Наприкінці березня 1989 р., коли завершилася чотиримісячна передвиборча кампанія, відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні виборці "провалили" багатьох партійних, радянських, профспілкових та інших високоповажних чиновників. Серед забалотованих виявилися секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського й Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командувач Чорноморського флоту, командувач Південної групи військ. Високі посадові особи не завжди вигравали в суперників, хоч останні не мали підтримки владних структур, не користувалися увагою засобів масової інформації, не могли швидко впливати на результати підрахунку голосів.

В Україні на виборах 1989 р. було висунуто 650 кандидатів у народні депутати (в 175 територіальних і національно-територіальних округах). У третині округів, як і на попередніх виборах, було висунуто тільки по одному кандидату. В 108 округах між собою змагалися по два кандидати, в шести — по три, в двох — по п'ять, в одному — сім. Увесь депутатський корпус України (разом із депутатами, делегованими від громадських організацій) налічував 231 чоловіка.

У минулі часи, коли вибори організовувалися партійними комітетами, останні заздалегідь визначали склад депутатів за стандартними параметрами. Організатори дбали про те, щоб частка безпартійних серед кандидатів була достатньо високою, щоб у депутатському корпусі були належним чином представлені жінки, молодь, люди різних національностей. Тепер, коли результат виборів визначався вільною конкуренцією, пропорції перестали бути ідеальними. Зокрема, в складі депутатів від України налічувалося 87,8% комуністів, що було набагато більше, ніж у попередні роки. Відносна кількість робітників проти попередніх виборів скоротилася з 34 до 16%, а показник серед інтелігенції відповідно зріс із 7 до 20%.

З'їзд народних депутатів СРСР представляло 2250 депутатів. З них дві третини (1500) були обрані в округах, а одна третина (750) — висунута партійними, профспілковими й громадськими організаціями.

МІТИНГОВА ДЕМОКРАТІЯ

Починаючи з весни 1988 р., діяльність неформальних організацій вперше набула мітингової форми. Учасники масових народних мітингів висували найрізноманітніші вимоги: звільнення останніх політичних в'язнів (М.Горбачов розпочав звільнення з власної ініціативи ще раніше), скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, розширення прав союзних республік тощо.

13 червня 1988 р. у Львові під час установчих зборів Товариства української мови, у зв'язку з тим, що приміщення, де мало проходити зібрання, було зачинене, відбувся перший в Україні багатотисячний мітинг. За місяць до цього, 26 квітня 1988 р., в другу річницю Чорнобильської катастрофи, в Києві пройшла перша незалежна екологічна демонстрація. Учасники її не висували політичних гасел, однак були розігнані органами охорони правопорядку, а частина з них була заарештована. Фактично ці акції започаткували мітинговий період у громадсько-політичному житті республіки. А вже в серпні президія Верховної Ради УРСР внесла на розгляд політбюро ЦК КПУ проект указу "Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій", який було схвалено. Указ передбачав санкції — від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на невеликі строки, позбавлення волі на строк до шести місяців, виправно-примусових робіт на строк до одного року.

Попри це, в республіці, по суті, розпочалася мітингова війна між владою та громадсько-політичними організаціями. За офіційною інформацією, на початок травня 1989 р. на проведення мітингів уже було подано 279 заяв. Відбулося 72 несанкціоновані мітинги, найбільше в Києві, Криму, Львові. Це пояснюється тим, що дедалі гострішого звучання, крім інших, набували релігійні питання й проблема кримських татар.

Занепокоєні непослідовністю та обмеженістю перетворень, відставанням влади України від нагальних потреб розвитку суспільства, безоглядною орієнтацією на політику й діячів центру, 28 листопада 1988 р. київські літератори на своїх партійних зборах доручили новообраному партійному комітету сформувати групу сприяння перебудові, яка згодом переросла в Народний Рух України за перебудову. З Руху вийшли організатори, керівники та активісти багатьох сучасних політичних партій та інших громадських об'єднань.

Ідея заснування Руху викликала різко негативну реакцію з боку В.Щербинського, що й визначило ставлення до неї влади. У свою чергу, це, по-перше, відіграло роль своєрідної реклами для майбутньої організації, оскільки ще не було будь-яких її документів, привернуло до неї увагу

справді опозиційних формувань та багатьох активних людей. По-друге, це призвело до протистояння між частиною інтелігенції та ЦК Компартії України. У документах ЦК КПУ цього періоду трапляються скарги, яких раніше ніколи не було: *“проводиться масовий наступ на партію, її керівну роль у суспільстві, шельмують партійні кадри”* (Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.15). На засіданні політбюро під час обговорення цього питання (30-31 березня 1989 р.) наводилася така статистика: в період передвиборчої кампанії неформальні об'єднання (називалася їхня кількість — 60 тис.) провели 1200 мітингів та зборів, якими охопили 13 млн. чоловік.

Взагалі, в цей період виявився феномен масової підтримки тих, хто зазнав критики з боку офіційних структур, та тих, хто виступив із різкою критикою інституцій влади, її провідних представників. У цей же час відбувається дистанціювання низки засобів масової інформації від своїх засновників — партійних, радянських та комсомольських органів.

В.Щербицький усвідомлював, що *“треба нарощувати авторитет партії”*, що *“питання про авторитет багатьох партійних організацій, на жаль, стоїть на порядку денному”*. Піднесення його він убачав у приведенні в дію традиційних випробуваних методів, не виявляючи жодного сумніву в правильності партійно-державної політики, що провадилася. По-перше, через покращання роботи партійних організацій, починаючи з первинної й закінчуючи ЦК партії. По-друге, через оволодіння економікою, через рішучу боротьбу із злочинністю. По-третє, через перехоплення ініціативи, роботу на випередження, утримання в руках усіх важелів управління, починаючи з засобів масової інформації, органів безпеки й правозахисту. По-четверте, через забезпечення ідейно-політичної єдності партії. Для цього він уважав за необхідне насамперед *“розглянути питання про партійну відповідальність членів партії, котрі займають, по суті, антипартійні позиції”*, не влаштовуючи з цього *“кампанію, чистку якусь, але виходити з того, що без сильної партії і — відповідно — дієздатних партійних організацій здійснити перебудову успішно неможливо”*. Нарешті, особливе місце відводилося засобам масової інформації, які *“повинні йти в одній запряжці з партією і турбуватися про авторитет партії”* (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.23).

Керівництво ЦК особливо непокоїть прихід до лідерства в деяких угрупованнях, а надто у Львові та Києві, досвідчених у політичній боротьбі, професійно підготовлених людей, котрі в минулому здебільша перебували в ув'язненні за антирадянську діяльність.

Посилення психологічного тиску з боку новоутворених громадсько-політичних організацій на офіційні структури та дедалі більше й очевидніше

1. Пікетування приміщення КДБ України. Київ, 1990 р.

відставання останніх від розвитку подій, їхня неадекватна реакція на суспільно-політичні процеси радикалізували настрої неформальних лідерів, зокрема зміцнили наміри фундаторів НРУ й, очевидно, остаточно утвердили їх у прагненні довести справу до кінця. До всього, навіть для людей, котрі мали досвід у політиці, стало очевидним: відставка В.Щербицького як головного опонента — справа часу. На це вказувало й те, що критика його дій набувала відкритого й тотального характеру, насамперед, із боку тих, хто ще недавно висловлював йому своє шанування.

Надзвичайно болючим для української інтелігенції завжди було питання про мову. Тиск на центральну владу в зв'язку з цим питанням істотно посилювався з утворенням у лютому 1989 р. Республіканського товариства української мови ім.Тараса Шевченка. Очолюване поетом Дмитром Павличком, воно розпочало широкі публічні акції, спрямовані проти русифікації. За його участі Верховна Рада УРСР наприкінці 1989 р. ухвалила закон *“Про мови в Українській РСР”*. Закон вперше закріплював державний статус української мови й гарантував рівноправність мов національних меншин України. Передбачалося, що за п'ять років українська мова повинна замінити російську в діяльності державних установ. Однак ця норма закону залишилася нереалізованою, оскільки не було передбачено механізму її втілення в життя (зокрема й фінансового).

У березні 1989 р. було засновано Історико-просвітницьке товариство *“Меморіал”*. Його фундаторами стали численні місцеві організації, творчі

2. Демонтаж пам'ятника Леніну
в м. Червоноград Львівської області. Серпень 1990 р.

спілки, Інститут літератури та Інститут історії АН УРСР, Товариство українців-москвичів "Славутич" та ін. У резолюціях новоутвореного Товариства були висунуті вимоги ліквідувати топоніми з прізвищами людей, винних у масових репресіях, зробити доступними архіви репресивно-каральних установ та відомств, повернути репресованим або їхнім сім'ям конфісковане майно, увічнити пам'ять мільйонів жертв голоду 1932-1933 рр., жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та в інших місцях протягом 1937-1938 рр., повернути, за бажанням рідних і друзів, останки загиблих у місцях позбавлення волі в'язнів сумління та ін. Ці вимоги підтримали учасники великого мітингу в Києві, який відбувся 5 березня 1989 р.

Загальне становище (зокрема й продовольче) в Україні залишалося кращим, ніж у промислових регіонах інших республік СРСР. Тому вимоги національного характеру в нашій республіці висувалися частіше, гостріше й

активніше, ніж економічні. Однак улітку 1989 р. на авансцену подій виїшов робітничий клас. Уперше після 1917 р. в Радянському Союзі спалахнули робітничі страйки, особливо в шахтарських регіонах.

Розпочалися страйки в Кузбасі. Шахтарі протестували проти нестерпних умов праці та низької заробітної плати. Солідаризуючись із ними, 15 липня припинила видобуток вугілля одна з дільниць шахти "Ясинівська-Глибока" в Макіївці. Через тиждень роботу припинили майже півмільйона шахтарів у Донецькому й Львівсько-Волинському басейнах.

Страйкові комітети донецьких шахт об'єдналися в регіональну спілку, штаб-квартирою якої стала Горлівка. Умови праці в Донбасі були важкі, впродовж двох десятиліть капіталовкладення у вугільну галузь (зокрема частина амортизаційних відрахувань, утворюваних у Донбасі) використовувалася в основному для Кузбасу. Для прикладу, запиленість повітря в забоях у десятки разів перевищувала норму. Однак страйкові комітети протестували не проти важких умов праці (шахтарі розуміли, що за короткий час становище в галузі не виправити), а проти дефіциту продовольчих і промислових товарів, вимагали збільшення зарплати. Регіональна спілка домоглася усунення з посад непопулярних керівників і поставила вимогу, щоб усі директори шахт та об'єднань обиралися колективами.

Шахтарський рух мав економічний характер. Жодних політичних вимог робітники не висували. Коли посланці Української Гельсінкської спілки спробували переконати їх у необхідності створення незалежних профспілок, подібних до польської "Солідарності", їх просто видворили з шахт. І все ж після завершення страйку (основні вимоги страйкарів були задоволені), Горлівська регіональна спілка не була розпущена. Вона слідувала за тим, щоб усі пункти угод, укладених із шахтарями, своєчасно виконувалися.

УТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Натхненником і організатором національно-визвольного руху була інтелігенція. Саме в її рядах розпочався рух, спрямований на сприяння перебудові, на перетворення її з урядової політики в усвідомлені дії народних мас. Організація, що постала серед інтелігенції, так і називалася: Народний рух України за перебудову.

Восени 1988 р. партійний комітет київської організації Спілки письменників України утворив ініціативну групу сприяння перебудові в складі І. Драча (голова), В. Маняка, Ю. Мушкетика, О. Мусієнка, Б. Олійника, Д. Павличка, Б. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка й В. Терена. Група розгорнула широку діяльність, спрямовану на утворення масової

політичної організації. Підкреслювалося при цьому, що організація повинна бути широким рухом, а не політичною партією. О.Гончар і Б.Олійник окреслили чотири напрямки, по яких мала передусім розгортатися діяльність цієї організації: проблеми мови, екологічні проблеми (зосереджені, в основному, на Чорнобилі), повернення до сучасних читачів творів репресованих і забутих письменників, а головне — десталінізація.

В.Щербицький сприйняв ідею утворення Народного руху України за перебудову вкрай негативно. Попри заперечення в непартійному характері започаткованого утворення, він розумів, що народжується нове явище, викристалізовується осередок усіх опозиційних настроїв, з'являється альтернативна КПРС організація, що нагадувала народні фронти балтійських республік. Та що більше перепон чинилося партапаратом, то чисельнішими ставали регіональні осередки Руху. Нарешті, постало питання про їх об'єднання в загальнореспубліканську організацію.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову (8-10 вересня 1989 р.) знаменував початок фактичного об'єднання двох суспільно-політичних течій із різним на той період ставленням до державних і політичних інституцій: власне прихильників Руху та більш радикальних, опозиційних сил, які здебільшого уособлювала УГС (Українська Гельсінкська спілка офіційно заявила про себе 7 липня 1988 р. у Львові як правонаступниця Української громадянської групи сприяння виконанню гельсінкських угод, створеної 9 листопада 1976 р. До її керівних органів увходили В.Чорновіл, М. і Б.Горині, В.Барладяну, О.Шевченко, М.Горбаль. Очоловав УГС Л.Лук'яненко. На початок 1990 р. в ній налічувалося 2300 членів). До перших належали представники творчої й наукової інтелігенції старшої генерації, часто зі значним соціальним статусом, котрі знаходили можливість поєднувати своє "Я" з правилами гри, що їх диктувала система, й котрі позитивно відгукнулися на "новий курс" М.Горбачова. Їхня віра в "соціалізм із людським обличчям", частково досить помітне становище, яке вони мали в суспільстві, зумовлювали те, що вони віддавали перевагу діям у межах існуючої системи. Це були переважно ідеологи. Для них перехід від одного способу мислення до іншого виявився найменш складним. Використовуючи свої зв'язки з радіо, телебаченням, газетами, вони впливали на формування громадської думки. Надто швидко з цього прошарку виокремилася когорта популярних ораторів. Їм належало відіграти особливу роль у збудженні суспільства, оскільки кожний їх виступ на той час ставав подією суспільного життя. Другу групу представляли дисиденти, політв'язні та інші відкриті політичні супротивники існуючого ладу. Вони не були пов'язані співпрацею з системою, відстоювали свої погляди безкомпромісно, ставили вимоги послідовніше й жорсткіше, першими почали апелювати безпосередньо до мас.

Демократів перебудовної доби й дисидентів значно більше розмежували морально-психологічні бар'єри, ніж погляди та гасла. З часом це дасться взнаки. Але тоді ця друга група, добре знаючи свої організаційні можливості, намагалася, по-перше, використати Рух як "прикриття" для проведення власної політики; по-друге, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці. Підтвердження цього знаходимо в Л.Лук'яненка, котрий в одному з інтерв'ю відверто сказав: *"Реально ми завжди прагнули до самостійності й незалежності України. Але відкрито не могли заявити про це до другої половини минулого (1989 — авт.) року, до установчого з'їзду НРУ... Нині ми стали на шлях агітації й пропаганди за вихід із СРСР. Це результат того, що Рух фактично схвалив позицію Гельсінкської спілки"* (УРП: напрямні політичної діяльності // Тернопіль вечірній, 1990, 29 липня). Цим можна пояснити й компромісний характер першої програми НРУ, відредагованої в ЦК Компартії України, оскільки його "батьки-фундатори" не могли так швидко зректись задекларованих зобов'язань. Бралося до уваги й те, що більшість делегатів, а серед них налічувалося чимало комуністів і комсомольців (серед 1109 делегатів було 228 членів КПРС і 24 члени ВЛКСМ), все-таки орієнтувалася на запропонований проект програми. Свою справу "зробив" і виступ на з'їзді Л.Кравчука, попри те, що "майже кожний випад проти партійних і державних органів, як повідомляло РАТАУ, викликав ейфорію залу". Тут принагідно можна згадати цікавий, але маловідомий факт, про який Л.Кравчук розповідав працівникам апарату ЦК КПУ. Після того, як він закінчив виступ, до нього підбігла одна з учасниць з'їзду й приколола на лацкан його піджака значок із зображенням синьо-жовтого прапора. Щоб якось вийти зі скрутного становища й не налаштувати проти себе аудиторію зняттям значка, Леонід Макарович вдав, що йому душно в прохолодній залі, зняв піджак і вже не вдягав його до кінця засідання.

Українська Гельсінкська спілка, яка, разом із Товариством української мови, склала основу НРУ, багато в чому стала визначати його діяльність. Як стверджував В.Чорновіл, у спілці "зібралась еліта", ми "поки тримаємося разом" і це дає "змогу спрямовувати порівняно невеликій кількості людей національно-демократичний рух в Україні" (Чорновіл В. Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир, 1991, № 12. — С.31). Це фактично визнав І.Драч в одному з інтерв'ю: *"Письменники побалакають і підуть до своїх справ, а ці люди (члени УГС — авт.) займаються політикою всерйоз, часто виступають, займають жорстку позицію й у цьому розумінні максимально небезпечні для керівництва"*. Щоправда, при цьому він вказав на все ще існуючі між ними істотні відмінності: *"Попович, Яворівський, Павличко, інші комуністи стоять за незалежну*

суверенну Україну, але в межах союзнаї федерації (так записано й у програмі "Руху"). УГС — за відокремлення України від Радянського Союзу" ("Рух": обретение пути // Дружба народов, 1990, № 4. — С.196). Зауважимо, що відомий філософ М.Попович відіграв надзвичайно важливу роль у популяризації та легалізації НРУ, вагомо й переконливо полемізуючи з його головним опонентом — завідувачем ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л.Кравчуком.

Спроби дискредитувати з'їзд за сценарієм Л.Кравчука не вдалися. А сценарій був таким: на з'їзд прибувають представники трудових колективів, які, хоч і не є членами НРУ, але уповноважені трудовими колективами взяти участь у його роботі й висловити своє ставлення до нього. Домігшись своєї присутності на з'їзді, вони заявляють про недемократичний характер зібрання, фактично таємний характер формування делегацій, самозванство багатьох делегатів, висловлюють від імені своїх трудових колективів обурення й негативне ставлення до НРУ. "Уся ця робота підпорядкована, — звертав увагу членів політбюро в доповідній "Про заходи у зв'язку із проведенням з'їзду НРУ" завідувач ідеологічного відділу ЦК 7 вересня, — головній меті — дискредитувати з'їзд. Розповісти людям про форми й методи його підготовки, характер його роботи з тим, щоб не дати досягти мети, яку поставили організатори з'їзду, — подати його громадськості як історичну подію". Передбачалося, що "з'їзд пройде під націоналістичними, сепаратистськими гаслами, стане розгулом антисоціалістичних пристрастей", а тим самим буде створена "реальна сприятлива політична ситуація для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду й самого НРУ" (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.88-89).

Цьому мала сприяти низка коментарів під час роботи з'їзду, звіт РАТАУ з головними оцінками по його закінченні, орієнтування партійних комітетів для відповідного інформування населення, проведення скрізь: у містах і районах, великих трудових колективах — мітингів протесту проти з'їзду та його рішень із ухваленням відповідних резолюцій. Засоби масової інформації зобов'язані були організувати "активне викриття з'їзду". Це мало дати підстави для звернення ЦК Компартії України до комуністів, усіх трудящих республіки з викладом позиції ЦК щодо НРУ й з'їзду, ухвалених на ньому документів, які мають антиперебудовний характер, штовхають народ України на небезпечний шлях.

Розглянувши пропозицію Л.Кравчука, В.Щербицький наклеп резолюцію: "Терміново (особисто). Членам і кандидатам у члени ПБ (політбюро — авт.): 1. Якщо є зауваження або доповнення, повідомте сьогодні. 2. Підсумки з'їзду та проекти звернень і інші заходи обговорити на засіданні ПБ 12.9. 3. Мається на увазі, що в роботі з'їзду візьме участь т.Кравчук Л.М." (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.87).

На основі повідомлення Л.Кравчука про підсумки з'їзду ЦК Компартії України вже 11 вересня ухвалив постанову "Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)". Нею рекомендовалось обкомам партії розгорнути роботу з викриття справжніх намірів НРУ, які "полягають у тому, щоб мирним парламентським шляхом захопити владу, встановити контроль над партійними і державними органами, добитися повної самостійності України" (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1893. — Арк.3). А оскільки ініціатори НРУ маскують у своїх програмних документах ці наміри, особливо важливим визнавалось "формування політично правильної громадської думки щодо ідей і дій НРУ". Для цього ЦК закликав "активно використовувати всі форми і методи політичної боротьби" (курсив наш — авт.). План практичних заходів нараховував 15 пунктів, які передбачали, зокрема, створення спеціалізованих груп для протидії Рухові, використання для цього засобів масової інформації, активізацію роботи правоохоронних органів.

Окремо політбюро схвалило "План дій міської партійної організації за підсумками проведення установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (НРУ)". Ним, зокрема, передбачалося проведення 16 вересня з 11-ї до 13-ї год. на республіканському стадіоні загальноміського мітингу під гаслом "В інтернаціональній єдності і згуртованості — успіх перебудови" за участю до 100 тис. киян (від кожного району по 7-12 тис. чоловік). Такий мітинг відбувся в добровільно-примусовому порядку для його учасників.

Виконуючи згаданий план, Комітет народного контролю УРСР, Міністерство фінансів, Ощадний та Житлосоцбанк розпочали вивчення господарсько-фінансової діяльності НРУ та деяких інших неформальних об'єднань. Перевірка показала, що оскільки організація не зареєстрована, то в неї немає відкритих рахунків і печаток. Під час розмов із перевіряючими М.Горинь (НРУ), О.Шевченко (Київська філія УГС), С.Набока (УКК) пояснили, що фінансові ресурси цих організацій утворюються від членських внесків і пожертвувань. Грошові кошти та інші цінності зберігаються у приватних осіб. Від конкретніших розмов вони ухилялися. Ця інформація, як позначено на документі, була передана особисто Л.Кравчуку.

Реалізація зазначених заходів, і це засвідчив подальший перебіг подій, дала зворотний результат, а саме: нарощування впливу Руху. Й не в останню чергу завдяки тому, що з-під партійного контролю почали виходити засоби масової інформації, якраз ті, що користувалися тоді популярністю в населення й значною мірою впливали на формування його позицій. Визнання цього факту знаходимо в постанові ЦК Компартії України "Про удосконалення практики партійного керівництва засобами масової інформації республіки в умовах демократизації і гласності" (28 грудня 1989 р.).

ВІДСТАВКА ВОЛОДИМИРА ЩЕРБИЦЬКОГО

Отже, осінь 1989 р. знаменувала вихід на політичну арену організованої опозиції й нових політиків, початок етапу конкуренції між нею та владою, між формальними та неформальними лідерами. Поряд з офіційними починають звучати й інші, невідомі або маловідомі досі імена.

За період, що минув після XXVII з'їзду КПРС (до лютого 1989 р.), в обкомах і Київському міському партії змінилося більше половини секретарів, 16 із 26 перших секретарів, 4 із 6 секретарів ЦК, голова Ради Міністрів та 5 його заступників із 8, кожний другий міністр і керівник відомства, кожний третій голова облвиконкому. Частина з них вимушена була піти через те, що під час виборів народних депутатів СРСР не дістала підтримки населення. Серед них, для прикладу, був перший секретар Київського міського партії К.Масик, відставку якого пленум міському прийняв 22 липня 1989 р. Виступаючи на ньому, экс-секретар визнав, що не врахував нових тенденцій у виборчій кампанії, ту обстановку, яка склалася в Києві. *"Працювати у таких умовах на політичній роботі вкрай важко, у мене просто пов'язані руки сьогодні. Я, — скаржився К.Масик, — йду на пленум Подільського райкому партії, виступав 12 хвилин за текстом бюро міського комітету партії, мене переривали вигуками: "йди геть, йди, тобі не виказали довіри" (Київський облдержархів. Протокол пленуму Київського міського КПУ від 22 липня 1989 року. — Арк.5).*

Настала черга й В.Щербицького, котрий через різні причини вже фактично втратив своє оточення.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК Компартії України розглянув питання, яке стало свого роду символом зміни епох, — питання про зміну керівництва (першого секретаря республіканської партійної організації). *"Це важливе питання, велике питання, яке має загальнопартійне значення внаслідок тієї ролі, яку відіграє Україна в долі нашої країни та її Компартія України"* (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.4), — заявив М.Горбачов під час його відкриття.

Напередодні пленуму В.Щербицький власноруч відредагував та підписав постанову політбюро: *"Рекомендувати Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання т.Щербицького В.В. про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України у зв'язку із заявою про вихід на пенсію"*. Завізував її В.Івашко, котрий у грудні 1988 р. замінив на посаді другого секретаря ЦК О.Титаренка. Тепер В.Івашко очолив Компартію України.

Заяву В.Щербицький написав 21 вересня 1989 р. такого змісту: *"В житті нашої партії і держави настав дуже відповідальний і складний*

період практичної реалізації завдань по реформі економічної і політичної системи суспільства у відповідності до рішень XXVII з'їзду, XIX конференції КПРС та Першого з'їзду народних депутатів СРСР. У зв'язку з цим обсяг роботи і відповідальність кожної партійної організації і кожного з нас за результати роботи незумірно зросли. На превеликий жаль, вік та стан здоров'я вже не дають мені можливості працювати так, як того вимагають інтереси справи. У зв'язку з цим прошу Центральний Комітет Компартії України увільнити мене від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України" (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.4).

Про В.Щербицького — людину й політика — впродовж останніх років висловлено немало. Сьогодні, коли пристрасі трохи вщухли, з'являється можливість для всебічного та об'єктивного дослідження ролі й місця В.Щербицького в житті українського суспільства. Серед політиків найбільш виважена оцінка цієї людини належить допоки В.Масолу: *"...він немало зробив для розвитку України, зміцнення її економічного та науково-технічного потенціалу. Водночас на прикладі цієї неординарної особистості наочно видно негативні сторони тривалого перебування керівника на високій посаді, особливо якщо він перебував поза контролем і критикою, а в його руках була зосереджена практично необмежена влада. В останні роки життя В.Щербицького дедалі більше виявлялися властиві йому надмірна обережність, неухвалення найменших заперечень, слабкість до возвеличування, вередливість. Як завжди в подібних випадках, ситуацію намагалися використати для влаштування особистих справ, власного добробуту підлабузники, "вірні люди". Вони всіляко славили В.Щербицького, догоджали йому, а після відходу — зрадили"* (В.Масол. Упущенный шанс... — С.18)...

Ведучи мову про цю політичну фігуру, просто неможливо обійти проблему "В.Щербицький і Чорнобиль". Адже саме вона виявилася своєрідним каталізатором суспільно-політичних процесів в Україні. На чорнобильській біді чимало людей зробили політичну кар'єру, а багато й втратили її. Наприклад, вивчення агітаційних листівок показало, що в передвиборчих програмах (на виборах 1990 р.) перші місця віддали питання екології, ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (76% загальної кількості листівок), а затім уже йшли економічні та господарські проблеми (74%), питання підвищення життєвого рівня людей, соціального захисту малозабезпечених прошарків населення за умов переходу до ринку (70%). Одна з героїнь п'єси В.Губарева "Наречені Чорнобилем", Надія, каже про це так: *"Самих депутатів на нашій біді декілька сотень стало"* (Губарев В. Невесты Чернобыля. Саркофаг-2 — еще одна современная трагедия // Киевские ведомости, 1992, 18 сентября). З другого боку, Чорнобиль підписав політичний вирок Ю.Єльченку, котрий на час аварії був першим

секретарем Київського міськкому партії. На загальних зборах комуністів університету 28 квітня 1986 р., коли до нього звернулися із запитанням "Що трапилося на АЕС?", він роздратовано кинув: "... знайшли проблему. Ми ось мізкуємо — продавати горілку 1 травня чи ні. Ось це проблема!" Він же направив В.Щербицькому доповідну, в якій йшлося про те, що 13-14 травня в партійних організаціях міста пройшли збори з порядком денним "Про поточний момент", учасники яких гнівно засудили антирадянську пропаганду, що піднялася в деяких країнах НАТО, особливо в США, довкола подій у Чорнобилі. У доповідній, зокрема, стверджувалося, що "проведення зазначених зборів сприяло зміцненню морально-політичної обстановки у місті, підвищило дух оптимізму і впевненість трудящих, усього населення столиці України" (ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.31). Останнє твердження мало для В.Щербицького, очевидно, велике значення, оскільки він його підкреслив. Цій інформації до ЦК передувала постанова бюро міськкому партії "Про роботу партійної організації міста у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС та ліквідацією її наслідків", де поміж іншого говорилося, що "повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС було з належним розумінням сприйняте трудящими міста" і "княни повністю схвалюють заходи, що вживаються ЦК КПРС та Радянським урядом по ліквідації наслідків аварії на АЕС, наданню допомоги потерпілим" (Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.78. — Спр.82. — Арк.5-6). Попри всю лицемірність наведених тверджень, слід сказати, що мешканці міста, залучені до роботи з ліквідації аварії, в цей страшний час продемонстрували героїзм та здатність до самопожертви. Невдовзі Ю.Єльченко з подачі В.Щербицького стає секретарем ЦК. У такий спосіб цю людину було виведено з-під удару. Але вона вже агонізувала як політик, хоча в партійних колах дехто робив на неї ставку як на майбутнього вожака Компартії України.

Чи не найбільшим злочином В.Щербицького, після звинувачень у погромах української культури, вважається приховування наслідків аварії, влаштування для цього першотравневої демонстрації 1986 р. На відкритті міжнародного семінару "Єврочорнобиль" 1989 р. О.Гончар поставив далеко не риторичне запитання: "Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштовувати "показушні" весілля, фальшиві гулянки, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали — зобов'язані були знати! — весь трагізм ситуації?!" (Виступ О.Гончара на відкритті міжнародного семінару "Єврочорнобиль" // Літературна Україна, 1989, 4 травня).

Матеріалами слідства, підставою для якого були матеріали Тимчасової комісії Верховної Ради України з розслідування комплексу подій, пов'яза-

них з аварією на ЧАЕС, встановлено, що вищі посадові особи країни та республіки володіли об'єктивною інформацією про масштаби аварії та її можливі наслідки, проте необхідних заходів для захисту населення не вжили. Одразу ж після аварії на ЧАЕС почалося цілеспрямоване викривлення правди про масштаби аварії та її наслідки. Ці дані приховувалися й засекречувалися. Органи охорони здоров'я УРСР у цілому були використані керівництвом СРСР і України для досягнення невластивих медицині політичних цілей, що давало можливість їм таким шляхом ухилитися од відповідальності. Тим самим вони зробили медицину співучасницею злочину.

На заміну В.Щербицькому Компартія України не зуміла, та й не змогла за тогочасної кадрової політики висунути авторитетних, сміливих, масштабних керівників, попри те, що життя вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та практичних дій.

ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

Прийшовши до влади, нове керівництво КПУ від початку діяло так само суперечливо, як і вся КПРС у роки перебудови. З одного боку, стало більше розмов про демократію, й у цьому напрямку навіть дещо було зроблено. Наприклад, зареєстровано низку самодіяльних громадських організацій, про що за часів В.Щербицького годі було й мріяти. З другого — Компартія України традиційно йшла курсом КПРС, який виключав урахування національних особливостей республік. Це, зокрема, призвело до різкого загострення політичного протистояння в Україні. В центрі гострих дискусій, хоч як дивно на перший погляд, опинилися проблеми вітчизняної історії.

Ще восени 1988 р. з ініціативи В.Щербицького, який волів діяти на випередження, в секції суспільних наук Академії наук УРСР була створена комісія з розроблення програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення й пропаганди історії УРСР. В.Щербицький непокоївся, що дослідження "білих плям" історії провадиться не дуже енергійно. Фактично ж він хотів утримати під партійним контролем процес пізнання таємниць історії радянського суспільства. На прохання В.Чорновола "Меморіал" зайнявся переглядом офіційної оцінки подій національної історії XX ст.

Діяти на випередження не вдалося. Координаційна комісія АН УРСР в умовах піднесення національно-визвольного руху позбавилася опіки з боку центрального партійного апарату й працювала цілком вільно, керуючись об'єктивними науковими інтересами.

У жовтні 1989 р. у Львові утворилася Українська національна партія (УНП). Саме вона вперше поставила на практичну основу пропаганду

ідейно-політичної спадщини УНР. Вона заявила, що не визнає законності створення УРСР і заперечує чинність Союзного договору 1922 р. та Конституції УРСР 1978 р. Всім бажаним приєднатися до її заходів УНП запропонувала взяти участь у пропагандистській кампанії символічного відновлення громадянства Української Народної Республіки. На кінець 1990 р. понад 2 млн. громадян УРСР висловили своє бажання відновити громадянство УНР.

Оскільки в УНП налічувалося не більш як півтори сотні членів, кампанію за відновлення громадянства УНР провадили в основному активісти Руху. Під час цієї кампанії виявилася одна цікава деталь: у західних областях люди питали, чому йдеться про УНР, адже у Львові восени 1918 р. була проголошена самостійна Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Вони не знали, що в січні 1919 р. обидві українські держави об'єдналися в соборну Українську Народну Республіку. В січні 1989 р. належало святкувати 70-річчя цієї історичної події, але в багатотиражних українських газетах про це не було жодної згадки. Тому керівництво Руху постановило відзначити чергову, вже не ювілейну річницю возз'єднання УНР і ЗУНР.

Велика рада Руху разом із ученими Інституту історії УРСР провела конференцію, присвячену 71-й річниці Акту злуки. Незабаром після цього було вирішено провести операцію "Українська хвиля". За день до річниці, 21 січня 1990 р., на автомобільній трасі Львів-Київ утворився "живий ланцюг". Сотні тисяч людей у точно визначений час вийшли на трасу й узялися за руки, щоб продемонструвати єдність усього українського народу. Акція викликала небачений інтерес, громадяни України вперше дізналися про свідомо замовчуваний радянською історіографією факт возз'єднання українських земель за два десятиліття до "визвольного походу" Червоної армії в Західну Україну й Західну Білорусію.

Від 25 травня по 9 червня 1989 р. в Москві працював Перший з'їзд народних депутатів СРСР. Його робота висвітлювалася в прямій трансляції радіо й телебаченням. Мільйони людей уперше відчули себе учасниками історичних подій, побачили за трибуною людей, які виступали без папірця й промовляли живі слова про найгостріші та найживотрепетніші проблеми того часу.

Від 12 по 24 грудня того самого року працював Другий з'їзд народних депутатів СРСР. Він уперше дав політичну оцінку рішенням щодо введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 р. У зв'язку з 50-ю річницею початку Другої світової війни з'їзд утворив комісію для розслідування чи не найбільшої "білої плями" в історії — пакту Ріббентропа-Молотова. Головою комісії було призначено секретаря ЦК КПРС, головного реформатора в команді М.Горбачова О.Яковлева. Ті, хто слідував за роботою

з'їзду по телебаченню чи по радіо, могли переконатися в абсолютній справедливості аргументації О.Яковлева, який доводив автентичність опублікованого на Заході й ретельно приховуваного в СРСР тексту одіозного пакту.

АКТИВІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Діяльність з'їздів народних депутатів СРСР створила в країні абсолютно нову ситуацію. Населення переконалося в тому, що радянські органи влади справді самостійні, а партанпаратники більше не можуть тримати їх на короткому повідку. Зміст поняття "радянська влада" змінився. В СРСР виникло дві системи влади замість монолітної однієї, відомої кільком поколінням радянських людей. Звичайно, органи радянської влади очолювалися компартійними керівниками. На Першому з'їзді народних депутатів було обрано постійно діючу Верховну Раду СРСР, яку очолив М.Горбачов. Парадокс, однак, полягав у тому, що авторитет компартійних керівників "працював" на користь радянських органів, які обиралися всенародно. За умов, коли в країні почала формуватися багатопартійна система, слово "партія" (дуже незвично для радянських людей) належало вже пояснювати: яка саме. Для КПРС настали часи катастрофічних змін. Компартійні комітети стрімко втрачали ті рештки влади, якими вони ще володіли

3. Голодують студенти. Київ, жовтень 1990 р.

4. Колона шахтарів прямує на Київ. 1990 р.

за звичкою радянських працівників — постійно давати керівні вказівки. Найдалекоглядніші з керівників шукали нових посад у державному апараті, в радянських структурах влади — єдино легітимних, тому що вони обиралися шляхом вільного волевиявлення народу.

Відстань, яку Україна пройшла за роки — від публікації газетою “Советская Россия” в березні 1988 р. листа Ніни Андрєєвої “Не можу поступитися принципами” до виборів у народні депутати СРСР у березні 1989 р. — була величезною. Коли з’явився лист, передрукований у республіці багатьма місцевими газетами, країна припинила. Люди не знали, що Є.Лигачов організував публікацію цього листа за відсутності М.Горбачова, який перебував у той час за кордоном. Вони сприйняли його як керівну вказівку центру й готові були коритися. Суспільство ще перебувало в стані політичної летаргії.

У березні 1989 р. це було вже інше суспільство. Воно активно користувалося свободою зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, які були проголошені статтею 125 Конституції СРСР 1936 р. Всі попередні десятиріччя ця стаття реалізовувалася тільки компартійними комітетами. Тепер же досить було подати заявку про планований захід у місцевий орган влади. Якщо ж із дозволом не виходило, то організатори не зупинялися перед скликанням несанкціонованого мітингу або проведенням “нелегітимної” демонстрації.

Мабуть, не менша відстань відділяла березень 1990 р., коли відбулися вибори у Верховну Раду УРСР та місцеві ради, від березня 1989, коли обиралися народні депутати СРСР. Суспільство вже не приймало антидемократичної процедури виборів. Народні депутати СРСР від України, які поділяли демократичні погляди, об’єдналися в Республіканський депутатський клуб. Разом із Народним рухом України депутатський клуб організував кампанію проти всесоюзного виборчого закону, який допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. Восени 1989 р. у виборчий закон були внесені принципові поправки. В Україні тепер не передбачалося такого органу представницької влади, як з ізд народних депутатів. Виборці обирали депутатів Верховної Ради УРСР. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, з висуненням довільної кількості кандидатів у депутати на одне місце, з цілковитою свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю громадськості за підрахунком голосів.

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР (1990 р.)

Компартійно-радянські органи влади йшли на вибори, добре розуміючи всю складність і неоднозначність моменту. В серпні 1989 р. ЦК Компартії України розглянув і затвердив заходи, які належало здійснити у зв’язку з підготовкою та проведенням виборів. Йшлося про організацію ефективного протистояння “політизованим самодіяльним угрупованням, що намагаються провести до складу Рад усіх рівнів якомога більше так званих “незалежних депутатів” (ЦДАГОУ — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.17).

У листопаді на пленумі ЦК Компартії України було ухвалено план організаційно-політичних та пропагандистських заходів, починаючи з етапу формування виборчих комісій (листопад 1989 - січень 1990 р.) і закінчуючи підготовкою й проведенням першої сесії Верховної Ради (не пізніше, ніж через два місяці після виборів).

Гуртування опозиційних організацій навколо Руху завершилося утворенням “Демократичного блоку”, який об’єднавав 43 різні формування. А оскільки реєстрацію Руху відтягували до закінчення терміну висування кандидатів у депутати (його реєстрація відбулася лише 9 лютого 1990 р.), головне “навантаження” лягло на Товариство української мови імені Т.Г.Шевченка. Аналіз документів показує, що практично на 70% програма “Демократичного блоку” мала критично-руйнівний характер, що за умов зростання політичного запалу в суспільстві забезпечило частині (понад 1 тис.) висунутих від нього кандидатів депутатські мандати народних депутатів України. У Західному регіоні блок фактично прийшов до влади, отримавши переважну більшість у місцевих радах. Іншими словами, в нього з’явилася реальна можливість використати в своїх цілях власну зброю держави — інституції влади. Тим часом, чи то легковажно недооцінюючи свого опонента, чи то свідомо применшуючи його значущість, В.Івашко на пленумі ЦК Компартії України (28 листопада 1989 р.) характеризував лідерів демократичних сил як політичних пустовитів, не здатних запропонувати жодної конструктивної програми дій, стверджував, що “заклики до відокремлення від могутнього Радянського Союзу, впровадження приватної власності на засоби виробництва і тому подібне — це пустопорожні розмови” (ЦДАГОУ — Ф.1. — Оп.2. — Спр.1016. — Арк.86).

Склад Верховної Ради України оновився на 90%, що формально засвідчило прихід у політику нової генерації людей. Це питання традиційно розглядають за схемою Центральної виборчої комісії. Вона ж дає обмежену інформацію для роздумів. З неї, наприклад, не можна отримати вичерпної відповіді на запитання: чому саме ці, а не інші люди потрапили до вищого законодавчого органу? Якщо не опускатися до лінійного тлумачення про диктат компартійних структур, то період “критичної несамовитості” суспільства багато в чому формував Верховну Раду дванадцятого скликання й місцеві представницькі органи.

Чимало депутатів прийшло до влади на хвилі широкого обурення людей із приводу “незаконних привілеїв партноменклатури”. При повній неструктурованості суспільства значною мірою були обрані популісти, на той час переважно з партійними квитками, котрі легко роздавали обіцянки й миттєво їх забували. Відірвавшись од виборців, ці депутати, по суті, люди без коренів, самі утворили замкнене коло “псевдоеліти”, стали чиновниками великого відомства під назвою “Верховна Рада”, яке підпорядковувалося своєму “директорові” — голові Верховної Ради — й жило за принципом “Що добре для Верховної Ради, те й для країни згодиться”.

А якщо брати до уваги й те, що частина депутатів була обрана завдяки посадовому становищу, внаслідок того, що люди за інерцією звикли підкорятися владі, то вибори виявили певну наповненість українських полю-

сів — ліворуч і праворуч — та брак характерних для західних суспільств плавних переходів, “напівтонів”. Цікаво, що кожна сторона результати виборів публічно розцінювала як свою перемогу.

Реальну ж картину розкриває документ ЦК КПУ “Про підсумки виборів народних депутатів Української РСР та місцевих Рад республіки” від 30 березня 1990 р. Наведемо виривки з нього, зберігаючи стиль документа. За станом на 19 березня обрано 443 народні депутати УРСР (з 450) й 284 647 народних депутатів місцевих рад (з 307 267). Членів КПРС у Верховній Раді — 85%, у місцевих радах — 51,8%, що відповідно на 16,5 та 8% більше, ніж у попереднє скликання.

Серед народних депутатів УРСР 93 партійні працівники. Збільшилася кількість інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров’я. У Верховній Раді робітників — 5,9%, в обласних радах — 14,5, у Київській міській — 4,6%. Рядових колгоспників у Верховній Раді немає, в обласних радах — 5%.

Не потрапили до складу обласних рад окремі секретарі обкомів, не обрані до відповідних рад близько 80 перших секретарів міськомів і райкомів партії, (зокрема в Донецькій та Івано-Франківській областях — кожний четвертий, у Криму — кожний п’ятий). До міських рад не пройшли жоден із секретарів Луцького й Тернопільського, перший і другий секретарі Хмельницького міськомів партії. Загалом у республіці забалотовано майже 90 голів виконкомів міських і районних рад.

Понад дві третини складу Львівської обласної ради становили активісти Руху, УРС, СНУМу. Більшість їх — у міських і районних радах Львова, Дрогобича, Стрия, Червонограда, Миколаєва. Повністю з цих представників сформована міська рада м.Трускавець. Представники та прихильники Компартії України переважали лише у 18 з 31 міської та районної ради області. В Івано-Франківській обласній раді їхні опоненти становили 78,7%, в міській — 86%. Майже половина їх — у Тернопільській обласній і 60% — у міській раді. Опозицією завойовано майже 40% місць у Київській міській, 2/3 місць у Харківській обласній і міській радах.

Вибори показали, що поляризація та розмежування політичних сил здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися, розпочалася боротьба за принципом “хто-кого”. 13 березня виконком Стрийської міської ради за участі 22 новообраних депутатів ухвалив рішення підняти над будинком міськради синьо-жовтий прапор. Це було зроблено наступного дня в присутності 5 тис. жителів, що зібралися з цієї нагоди.

У відповідь ЦК КПУ запропонував Львівському обкому дати політичну оцінку таких дій, зорієнтував обкоми партії “на забезпечення протидії організаціям екстремістського та націоналістичного характеру”, рекомендував “комуністам, які працюють у Президії Верховної Ради, дати принци-

пову оцінку фактам і спробам протиправного використання незареєстрованої символіки" (ЦДАГОУ — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2041. — Арк.96).

Проте такі заходи з боку республіканської влади не давали ефекту, а лише поглиблювали протистояння. Численні заяви та звернення, які широко почав практикувати Центральний Комітет КПУ з приводу подій у Західному регіоні республіки та акцій Руху, великого враження не справляли. Не могли серйозно вплинути на перебіг подій і комплексні групи, утворені ЦК КПУ *“з метою аналізу політичної ситуації та розробки необхідних заходів у роботі партійних комітетів західного регіону”*. Зокрема, їм доручалося проведення тут ґрунтовного аналізу поглядів та настроїв членів партії. *“Якщо дії первинної організації йдуть врозріз з лінією партії, — говорилося у постанові ЦК з цього приводу, — вживати всіх необхідних заходів аж до розпуску і перереєстрації членів КПРС”*. Те саме можна сказати й про утворену в травні групу аналізу, прогнозування ситуації та оперативного реагування на питання, що виникають у Західному регіоні республіки, на чолі з Ю.Єльченком.

Після виборів фактично на легальне становище перейшла греко-католицька Церква (УГКЦ). 17 березня в Преображенській церкві Львова відбулася нарада єпископів УГКЦ, котрі ухвалили заяву з наступними вимогами: надати УГКЦ статус юридичної особи; вважати УГКЦ за єдину Церкву для України й на поселеннях (тобто за кордоном); повернути собор св.Юра й усі інші церкви, що належали греко-католицькій Церкві; визнати нечинним рішення собору 1946 р., *“організованого сталінською владою”*; повернути все майно, що належало УГКЦ до 1946 р.; повернути кардинала Любачівського до Львова як *“архієпископа Львівського”*.

Водночас активізувалися прихильники Української автокефальної православної церкви (УГПЦ). На перше квітня близько 360 колишніх релігійних громад РПЦ заявили про свій вихід з-під юрисдикції Московського патріархату й про бажання належати до УАПЦ. Абсолютна більшість із них перебувала в Івано-Франківській та Львівській областях, окремі групи — в Києві, Тернопільській та деяких інших областях. Вони становили тільки 5% загальної кількості діючих у республіці православних релігійних об'єднань, але ця цифра мала тенденцію до зростання.

Обидві сторони готувалися до відкриття сесії Верховної Ради республіки. У відповідь на акції місцевих рад, де перемогли представники *“Демократичного блоку”*, 30 березня старий склад Президії Верховної Ради ухвалив указ про позбавлення місцевих рад права керівництва місцевими засобами масової інформації, управліннями внутрішніх справ. Було взято до уваги й те, що народні депутати від опозиції можуть поставити на першій сесії питання про зміну державної символіки. Групі депутатів-комуністів було доручено відстоювати *“принципи незмінності державної символіки”*.

ВЛАДА Й ОПОЗИЦІЯ В ПАРЛАМЕНТІ

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання вперше почала працювати, як парламент, — на постійній основі. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше. Сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість, так звана *“група 239”* (офіційна назва — *“За суверенну Радянську Україну”*), й опозиційна Народна рада. Робота Верховної Ради постійно транслювалася в прямому ефірі по радіо й телебаченню. Полеміка між депутатами мала негативний вплив на громадян України. І навпаки, процеси, які відбувалися в українському суспільстві, негайно переносилися в стіни Верховної Ради.

У перші дні роботи парламенту в сесійній залі були дві категорії депутатів — відомі та невідомі. Останні становили більшість. До відомих належали В.Івашко, С.Гуренко, В.Масол, А.Кравчук, І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський. В.Івашко став народним депутатом України в конкурентній боротьбі з 11 кандидатами, обравши один із районів Києва, тоді як інші керівники республіки віддали перевагу сільським виборчим округам, зокрема С.Гуренко та А.Кравчук. Щоправда, С.Гуренко балотувався в районах Київської області, найбільше уражених радіацією. Особливе місце посідали в парламенті А.Горохівський, О.Шевченко, А.Лук'яненко, І.Калинець, М.Горинь, С.Хмара, Б.Рибрик, Б.Горинь, В.Чорновіл, Г.Алтунян. Усі десятиєро — колишні політв'язні.

Вибори керівництва Верховної Ради наочно підтвердили те, що в українському політикумі на першому місці стоїть питання боротьби за владу. Комуністи без зайвих ускладнень провели на посаду голови Верховної Ради В.Івашку, котрий згодом не без гордості заявляв, що *“не програвав жодних виборів у своєму житті”*.

“Каменем спотикання” стали вибори заступників голови Верховної Ради. В.Івашко погодився, щоб пропорційно до кількісного складу в парламентських та урядових структурах був репрезентований *“Демократичний блок”*, але категорично не хотів віддати посаду першого заступника голови академіку І.Юхновському, на чому наполягала опозиція. У відповідь народний депутат Я.Зайко виступив із заявою, в якій уперше було офіційно сказано про перехід *“Демократичного блоку”* до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організаційно оформлена у вигляді Народної ради, для вироблення власних рішень і законопроектів, зокрема, альтернативних.

Народні депутати України та місцевих рад стали тим ядром, навколо якого концентрувалася політична активність. Оскільки Рух загалом і остаточно перейшов в опозицію до системи, поділ на демократів перебудовної доби та дисидентів тимчасово втратив своє значення. Причому перші дедалі більше дистанціювалися від влади, стали поривати з офіційними структурами. Другі ж, навпаки, посилювали свій вплив. Вони вже були постійно

присутні в засобах масової інформації, легально демонстрували свою репутацію безкомпромісних політичних бійців. Але їм усе ще бракувало відомих імен, людей-символів, котрі можуть згуртувати людей довкола себе.

Опозиція виявляла себе в трьох іпостасях — антикомуністичній, антиімперській і власне парламентській. У практичну площину було перенесено питання виходу України з СРСР, усунення Компартії від влади. Керівництво Руху остаточно стало на нову політичну лінію, яка дістала оформлення на його Других всеукраїнських зборах (25-28 жовтня 1990 р.). На них завершилася трансформація Народного руху України за перебудову в антикомуністичну організацію. З його програми та статуту ретельно усувалося все, що нагадувало про нещодавні "гріхи": обіцянки співпрацювати з Компартією, розмови про соціалізм, про перебудову. Відповідно коротшою стала й назва організації — **"Народний Рух України"**.

На цьому етапі демократичний рух, згуртований національною ідеєю та загальним неприйняттям комуністичної влади, був структурно єдиним. Його строкатість не мала принципового значення. Ідеологічні розбіжності між його лідерами були незначні.

Водночас Другі всеукраїнські збори Руху показали, що політичну арену поступово, але невідворотно завойовують "старі" політики та нова генерація, котра їх підтримує. Спільно вони дедалі сильніше тиснуть на "провідників" інтелігенції, намагаються відсунути їх на другий план як недостатньо радикальних і демократичних. Перед останніми постає дилема: поступитися політичною доріжкою чи рухатися й далі в заданому напрямі? Вибирається останнє. Промовистий, але майже невідомий факт: значною мірою лише завдяки наполегливості та тиску Д.Павличка головою Руху на других зборах було переобрано І.Драча, хоча більшість учасників наполягала на кандидатурі М.Гориня. Один з делегатів відреагував на це реплікою: за такого тиску головою можна було б обрати й першого секретаря ЦК Компартії України. Відмежовується од Руху один із його ідейних фундаторів — М.Попович — через те, що в ньому *"стала посилюватися виражена національна орієнтація"* (Минає мода на романтику. З доктором філософських наук, співголовою Партії демократичного відродження України Мирославом Поповичем розмовляє заступник головного редактора "Радянської України" Михайло Дорошенко // Радянська Україна, 1991, 9 лютого).

СТАНОВИЩЕ В КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Втрата Компартією України монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, прискорила наростання в ній кризових явищ, нагромадження передумов її розпаду. Вже підсумки прийому до лав республіканської парт-

організації за 1985 р. показали зростання серед її членів питомої ваги пенсіонерів — з 12,7 до 14,3%, зменшення кількості в ній студентів, аспірантів. 1986 р. було зафіксовано зменшення майже в усіх обласних і республіканській парторганізаціях загалом питомої ваги робітників і зростання частки комуністів-пенсіонерів до 15%. І це при тому, що відзначалося форсування прийому до КПРС.

1988 р. приріст Компартії України в цілому стався за рахунок комуністів, які прибули з інших республік (збільшення на 25 126 чоловік, або на 0,8%). У складі партійної організації республіки й серед прийнятих до Компартії скоротилася кількість комуністів віком до 30 років, а кількість робітників серед прийнятих зменшилася на 26,9%. Вперше було відзначено зменшення питомої ваги робітників у партії (1988 р. їх кількість у КПУ зменшилася на 10,4 тис. чоловік).

На такі зменшення кількості бажаючих вступити до партії, починаючи від 1987 р., керівництво Компартії України зігнулося й з таким явищем, як добровільний вихід із її лав, яке до всього, мало прогресуючий характер. Якщо 1986 р. партійні квитки здали лише 234 чоловіки, а 1987 — 380, то вже 1988 р. — 1862 чоловіки. На першому етапі XXVIII з'їзду Компартії України (червень 1990 р.) відзначалося, що за п'ять місяців поточного року її залишили понад 28 тис. чоловік. А за весь цей рік про своє небажання перебувати в Компартії заявили 250 951 чоловік, тоді як вступили в неї 11 446 чоловік (за 6 місяців 1991 р. — відповідно, 142 940 і 12 421 чоловік). На середину 1991 р. Компартія України налічувала 2 732 408 членів проти 2 964 618 — 1990. Її чисельність зменшилася до рівня 1981 р. Відповідно, кількість партгруп зменшилася вдвічі, цехових парторганізацій — на третину.

Масового характеру набув вихід із партії в західних областях України. Як відзначалося в доповідній "Про розвиток суспільно-політичної обстановки у західному районі республіки і роботу партійних організацій по її стабілізації" (18 вересня 1990 р.), *"партійні комітети не встигають розглядати заяви, які надходять пачками. Останнім часом такі заяви подаються колективно і нерідко на зборах (ІІ деканів Львівського державного університету, 33 із 68 членів партійної організації Львівської консерваторії)"* (ЦДАГОУ — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1990. — Арк.30). Дослідники ще не звертали уваги на той факт, що вихід з партії тут певною мірою зумовлювався активізацією релігійного життя. А перебування в Компартії, як відомо, несумісне з вірою в Бога. Досить сказати, що ще 1987 р. в Івано-Франківській області вдвічі збільшилася кількість виключених із КПРС "за виконання релігійних обрядів".

На 1 січня 1991 р. Львівська обласна партійна організація зменшилася на 27,6%, Івано-Франківська — на 18,7, Тернопільська — на 10,3, Луган-

ська — на 12,0, Донецька — на 11,9, Дніпропетровська — на 11,6, Запорізька — на 11,6, натомість Вінницька — на 4,0, Черкаська — на 5,0, Полтавська — на 5,8, Чернігівська — на 5,9%. Особливо зросла кількість тих, хто здав партійні квитки, в другому півріччі 1990 р. після ухвалення нового статуту КІРС із положенням про добровільний вихід. За рік було ліквідовано 39 міськкомів, міських та сільських райкомів. Натомість створено лише чотири нові. Усього на початку 1991 р. їх налічувалося 661.

Слід мати на увазі, що дані про вихід із партії узагальнювалися на підставі заяв її колишніх членів. А скільки людей поривали з нею без письмового повідомлення про це? Не відвідували партійні збори, не виконували щонайменших партійних доручень, нарешті, не сплачували внесків? Щодо останнього, то таку статистику вдалося відшукати: надходження партійних внесків на поточні рахунки обкомів партії за 10 місяців 1990 р. становили 175,6 млн. карбованців, або менше від контрольного завдання по Компартії України на 29,7 млн. карбованців. За станом на 1 жовтня не сплатили партійних внесків 248,9 тис. комуністів (або 8% їх загальної кількості). Проти початку року їх кількість зросла в сім разів.

Перша республіканська конференція партклубів (24-25 травня, Харків), яка завершила об'єднання сил, що стояли на позиціях демплатформи, й, нарешті, публікація проекту "Об'єднавчої демократичної платформи до XXVIII з'їзду КІРС (Демократична платформа Компартії України)", висвітляли й так очевидне: партія не є єдиною в ідейному плані, а за цим неминує й організаційні розмежування. На початку 1991 р. в ній налічувалося до десяти різних течій. Ситуація для керівництва Компартії України ускладнювалася тим, що комуністи подекуди (насамперед у Західній Україні) становили меншість у депутатському корпусі, а чимало народних депутатів України, які були комуністами, дистанціювалися від офіційної лінії ЦК Компартії України, а то й залишило партію.

Щоб виправити становище, керівництво Компартії України провело кампанію заміни кадрів. У принципі це був правильний крок за тих незвичних умов, що вимагали від політиків нових якостей лідерів. Посада вже не забезпечувала автоматично авторитету. Його необхідно було напрацьовувати. До всього, ухил при доборі кадрів у бік фахівців промисловості та аграрного сектора спричиняв переміщення справжнього інтересу партійної роботи з царини ідеології й політики в галузі господарської технології. Від січня по квітень 1990 р. в республіці залишили посади 11 перших секретарів обкомів партії з 25. Впродовж року змінилася третина секретарів первинних парторганізацій, кожний четвертий секретар міськкому або райкому. Було обрано 74 нові секретарі обкомів.

Частина перших осіб областей було усунуто внаслідок так званих обласних революцій. Наприклад, політбюро ЦК КПУ в січні 1990 р. було

змушене звільнити з посади першого секретаря Чернівецького обкому партії М.Нівалова. На тлі загострення суспільно-політичної обстановки у зв'язку з продовольчими труднощами, збільшенням дефіциту товарів повсякденного вжитку, зростанням цін, повільним розв'язанням житлових проблем та спалахом масового захворювання алопецією в області загальне обурення викликали факти порушень під час оформлення неодноразових поїздок за кордон деяких працівників партійних, радянських, господарських, правоохоронних органів, їхніх родичів та знайомих. Серед них опинилися члени сімей працівників апарату обкому партії, зокрема й першого секретаря. Потурання позачерговому оформленню для цієї категорії громадян виїзних документів і валюти, намагання створити для них пільгові умови під час митного огляду на кордоні дали підстави для звинувачення апарату в корупції, зрошуванні його з ділками "тіньової" економіки.

Після XXVIII з'їзду Компартії України номенклатура ЦК була обмежена посадами керівників партійних комітетів, видавництва, засобів масової інформації, наукових установ і навчальних закладів, підвідомчих ЦК КПУ (загалом 407 посад), що різко звузило сферу її впливу на владні інституції, а відтак призвело до втрати важелів контролю за ними.

Під впливом обставин позиція партійного й державного керівництва республіки поступово еволюціонує в бік дедалі більшого врахування національного чинника. Програмні принципи Компартії України, оприлюднені на початку квітня 1990 р., проголосили самостійність КПУ в складі КІРС. Про спроби керівництва України зі значним запізненням, як порівняти з багатьма іншими республіками, вступити в боротьбу за "національну ідею" свідчать позиції офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепцій створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Цей новий курс виявився зрозумілим далеко не всім із майже 3 млн. комуністів України, більшість із яких була зосереджена на сході та півдні республіки.

Зростаючий вплив опозиції, посилення незадоволення низів, з одного боку, й традиційна "опіка" центру, з другого, будь-кого могли вивести з рівноваги. В такому становищі "між Сціллою та Харибдою" В.Івашко, очевидно, зблудив, що "ноша" голови Верховної Ради, як, до речі, й першого секретаря, йому не до снаги. Він виявився провінціалом у великій політиці. В червні 1990 р. XXVIII з'їзд Комуністичної партії України задовольнив прохання В.Івашка звільнити його від обов'язків першого секретаря ЦК. На цю посаду було обрано С.Гуренка. 2 липня в Москві відкрився XXVIII з'їзд КІРС, на який відбула група з 63 народних депутатів, зокрема й В.Івашко. М.Горбачов запропонував йому нову посаду,

яка мала бути затверджена з іздом, — заступника генерального секретаря ЦК КПРС. В.Івашко пристав на цю пропозицію й погодився подати у відставку з посади голови Верховної Ради України.

ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОГО КОМПАРТИЙНО-РАДЯНСЬКОГО ЦЕНТРУ

Ці кадрові пертурбації, як і заснування самої посади заступника генерального секретаря ЦК КПРС, були лише вершиною айсберга. У Москві відбувалися важливі події, значення яких для України виявилось згодом.

Розпочати треба з того, що посада генерального секретаря ЦК КПРС після конституційної реформи М.Горбачова перестала бути першою за значенням. Влада перемістилася до Верховної Ради СРСР, і людина, яка очолювала парламент, мала посісти перше місце в номенклатурній ієрархії.

Однак парламент очолювався колегіальним органом влади — президією Верховної Ради. Посада голови президії мала не політичне значення, а тільки протокольне. Колегіальність керівництва в умовах набуття Верховною Радою всіх ознак суверенного органу влади ставала анахронізмом. Щоб посісти найвищу державну посаду за повновладдя рад, М.Горбачову треба було її заснувати.

27 лютого 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову про заснування посади президента СРСР як глави держави й виконавчої влади. Постанова була винесена на затвердження позачергового Третього з'їзду народних депутатів СРСР. Пленум ЦК КПРС, який відбувався одночасно із з'їздом, висунув на цю посаду кандидатуру М.Горбачова. У березні 1990 р. з'їзд обрав генерального секретаря ЦК КПРС Президентом СРСР.

Суміщення обох посад зміцнило позиції М.Горбачова й припинило безбепечне хитання влади між радянським і компартійним центрами. Отже, загальносоюзний владний центр зміцнився шляхом персонального суміщення посад так само, як раніше зміцнювалися обидва владні центри в нижчих ланках компартійно-радянської ієрархії. Однак у березні 1990 р. відбулися вибори до Верховних Рад союзних республік, які породили 15 нових центрів радянської влади. Новий владний центр виник і в Москві. Верховну Раду Російської Федерації очолив Б.Єльцин, який кинув виклик загальносоюзному компартійно-радянському центру. З його ініціативи 12 червня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Відразу після виборів, 11 березня 1990 р., новообрана Верховна Рада Литовської РСР ухвалила акт "Про відновлення незалежності Литовської держави". З'їзд народних депутатів СРСР, що тоді відбувався, затвердив постанову, яка визнала це рішення нечинним. Російська Федерація мала особливу політичну вагу в складі Радянського Союзу. Виклик, кинутий Б.Єльциним загальносоюзному центру, знайшов негайне відлуння в інших союзних республіках, зокрема й в Україні. Розпочався так званий "парад суверенітетів". У цьому явищі виявилася нова структуризація влади в СРСР після вільних виборів 1990 р. Вибори привели до утворення нових легітимних центрів влади в союзних республіках.

У Верховній Раді УРСР, яка завдяки конституційній реформі перетворилася на центр республіканської влади, переважала очолювана О.Морозом компартійно-радянська номенклатура. Вибори засвідчили втрату Компартією України монополії на владу. Однак, через різні обставини, опозиція вибори програла.

Номенклатура могла ухвалювати рішення більшістю голосів, але вона не знала, які рішення слід ухвалювати. Ініціативу в парламентському житті виявляли чисельно менші й незгуртовані депутати, обрані від "Демократичного блоку" й Народного руху. Саме вони пропагували свої цілі й нав'язували їх більшості. Група "За суверенну Радянську Україну" не мала власної стратегії й пливла за течією подій, будь-що намагаючись утриматися на поверхні політичного життя.

46-річний О.Мороз тільки починав свою кар'єру публічного політика. За роки перебування на різних посадах обласної ланки компартійно-радянського апарату він набрався досвіду роботи з людьми й цілком пристойно витримав випробування виборами, на які йшов з посади першого секретаря Таращанського райкому КПУ. У Верховній Раді він усіляко уникав прямої конфронтації з опозицією, яку очолював І.Юхновський. За його згодою опозиція взяла в свої руки керівництво важливими парламентськими комісіями — прав людини, культури й духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи.

Кинутий Б.Єльциним виклик М.Горбачову змусив компартійно-радянську більшість у Верховній Раді України задуматися над тим, як поводитися в ситуації, що склалася. На відміну од Народної Ради, яка не сумнівалася в необхідності утвердження суверенності України, група "За суверенну Радянську Україну" спочатку лише жонглювала цим популярним гаслом. Від 1922 р. Радянський Союз існував як федерація республік, наділених великими конституційними повноваженнями, але

5. Мітинг на підтримку рішення Верховної Ради про незалежність України. Київ, 3 вересня 1991 р.

партія більшовиків перетворювала його на централізовану структуру моноліт. Для компартійної номенклатури, вихованої загальносоюзним центром у дусі смирення й покорі, таке становище не здавалося трагічним. Тільки нездатність центру контролювати ситуацію на периферії змусила її зважити можливі варіанти розвитку подій. Двовладдя в Москві давало шанс на безболісне завоювання суверенітету. Національно-визвольний рух, який розгортався в Україні, доводив компартійно-радянській еліті, що вона може втратити владу, яка падала їй у руки внаслідок безпорадності (тимчасової, як усі розуміли) Москви.

Прорахувавши ситуацію, очолювані О.Морозом депутати Верховної Ради вперше знайшли спільну мову з опозицією й розпочали 28 червня 1990 р. розгляд питання про державний суверенітет України.

Делегати XXVIII з'їзду КПРС брали участь в опрацюванні тексту декларації лише кілька днів. 2 липня, як уже зазначалося, вони опинилися у Москві.

5 липня В.Чорновіл виголосив заяву Народної ради з цього приводу, яка містила такі пропозиції: негайно відкликати всіх депутатів — делегатів з'їзду КПРС — для участі в роботі Верховної Ради України; в разі ігнорування цієї вимоги поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою; дати виборцям змогу висловити свою оцінку діяльності обранців, що ігнорують у цей відповідальний момент роботи сесії.

У відповідь С.Гуренко і А.Кравчук надіслали на сесію листа від імені народних депутатів-делегатів з'їзду. Рішуче не погоджуючись із Народною радою, вони вказували: *“Ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, насамперед утвердження державного суверенітету, соціальний захист трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії”* (Бюлетень Верховної Ради УРСР, 1990, № 60. — С.4-5). Нагадавши, що народні депутати УРСР оформили свій від'їзд до Москви документально, вони повідомили, що частина делегатів виїхала до Києва.

Драматичні колізії виникли навколо особи В.Івашка. Як голова Верховної Ради він був зобов'язаний бути в Києві під час обговорення такого важливого документа, як Декларація. Як делегат з'їзду й голова редакційної комісії він не міг покинути Кремлівський палац. Голосування про відкликання делегатів неприємно вразило його: за відкликання висловилися понад 300 депутатів, зокрема 200 комуністів. Це був перший випадок, коли опозиційна меншість і депутатська більшість виступили спільно. 11 липня І.Плющ зачитав заяву, в якій В.Івашко оголошував про свою відставку з посади голови Верховної Ради УРСР від 9 липня 1990 р.

Більшість людей сприйняла цей сенсаційний вчинок негативно. Торжествувала лише опозиція, позаяк вона отримала всі підстави сказати: ми попереджали, що не варто обирати на цю високу посаду партійного функціонера, й мали рацію. Комуністи, котрі підтримували В.Івашка й голосували за нього, були шоковані таким політичним капітулянтством.

Верховна Рада офіційно не відреагувала на заяву В.Івашка й не стала її відразу ж розглядати. Можливо, вплинула заява депутатської групи комуністів і безпартійних *“За суверенну Радянську Україну”*, з якою виступив А.Кравчук. У ній наголошувалося, що за умов загострення економічної, політичної й соціальної напруги, коли необачне слово, а тим більше необдумані дії можуть викликати спалах пристрастей, політичну конфронтацію, потрібні, як ніколи, поміркованість, злагода, взаємна терпимість. Безсумнівно, політичне капітулянтство В.Івашка деморалізувало комуністичну більшість і полегшило ухвалення радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет республіки.

Добре усвідомлюючи його значення, депутати багаторазово зважували кожне формулювання, а за дебатами слідувала вся республіка. Остаточний текст було ухвалено 16 липня поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради, які брали участь в обговоренні. Проти висловилося чотири депутати, один — утримався.

Верховна Рада проголошувала, що від імені народу України може виступати тільки вона сама. Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах

її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Щоб наповнити поняття економічної самостійності конкретним змістом, Верховна Рада проголошувала намір створити власні банки, включно із зовнішньоекономічним, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

В Декларації проголошувалося бажання держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя — політичній, соціально-економічній, культурній.

Усім національностям, що проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Декларація проголошувала право України на власні Збройні сили, внутрішні війська на органи державної безпеки. Вказувалося на те, що Українська держава самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неадерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерну зброю.

ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ ТА В СУСПІЛЬСТВІ

Після тріумфального ухвалення Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада 18 липня повернулася до розгляду відкладеного питання про В.Івашка. Розглянувши заяву про відставку, вона задовольнила її й приступила до виборів голови. Зважаючи на ситуацію, створену діями В.Івашка, С.Гуренко не міг взяти участі в балотуванні. За цих умов єдиним кандидатом від комуністичної більшості депутатів став Л.Кравчук, який із червня 1990 р. працював другим секретарем ЦК Компартії України. За нього й віддали свої голоси 239 депутатів. Після цього компартійно-радянську більшість Верховної ради стали називати **“група 239”**. Офіційна назва цієї більшості — “За суверенну Радянську Україну” — практично перестала вживатися.

Парламентська більшість зовсім не збиралася негайно втілювати в життя революційні норми Декларації про державний суверенітет. Тим більше вона не бажала змінювати суспільно-політичний устрій республіки. Під час парламентських дебатів голова Верховної Ради чітко заявив про те, що суспільно-політичний устрій базуватиметься на *“великих принципах*

радянської влади й соціалістичного вибору” (Бюлетень Верховної Ради УРСР, 1990, № 76 — С.9).

Тільки під тиском громадськості Верховна Рада здійснювала обережне та обмежене наповнення Декларації реальним змістом. Зокрема, 30 липня 1990 р. вона ухвалила рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території.

На початку жовтня Верховна Рада зібралася на свою другу сесію. Відразу їй довелося розглядати вимоги голодуючих студентів, які мали суто політичний характер. Студенти вимагали розпуску Верховної ради й проведення нових виборів, проходження військової служби громадянами України тільки на своїй території, націоналізації майна КІПС і ВЛКСМ в Україні, визначення ставлення до Союзного договору, відставки голови Ради Міністрів В.Масола.

Маневруючи між різними силами, Л.Кравчук спромігся пригасити наростаючий суспільний вибух, пожертвувавши тільки В.Масолом. У середині листопада на чолі Ради Міністрів став В.Фокін. З 1971 р. він працював у Держплані УРСР, у 1987 став заступником голови Ради Міністрів і головою Держплану.

Вплив політбюро ЦК Компартії України на роботу Верховної Ради неухильно слабшав. Про це свідчив аналіз поточного стану справ, проведений в апараті ЦК КПУ. Виявилося, що з 380 комуністів, які стали народними депутатами на початок серпня 1990 р., 44 були виключені або заявили про свій вихід із партії, 40 — увійшли до опозиції. Аналіз роботи народних депутатів-комуністів, проведений відділами ЦК, показав, що лише третина з них істотно впливала на діяльність Верховної Ради, вносила пропозиції та доповнення до законопроектів, активно використовувала в політичних цілях депутатську трибуну, засоби масової інформації. Перед вели О.Мороз, В.Федоров, В.Дурдинець, В.Матвеєв, М.Шульга.

Майже половина народних депутатів-комуністів засвідчила слабку підготовку: брак правових знань, невміння виступати біля мікрофона, швидко й уміло формулювати свої думки. Кожний десятий жодного разу не виступав на пленарних засіданнях, не виявив активності в постійних комісіях. Пасивно поводитися не тільки рядові працівники, а й деякі секретарі партійних комітетів усіх рівнів, господарські керівники, відповідальні працівники ЦК КПУ. В доповідній із цього приводу наводився такий факт: відсутність на останньому засіданні сесії 45 членів групи “За суверенну Радянську Україну” не дозволила провести таке важливе питання, як створення комісії для підготовки проекту Конституції УРСР, ухвалити рішення Верховної Ради з приводу акцій у місті Червоноград (демонтаж пам’ятника Леніну). Ряд комуністів не виявив бажання працювати в постійних комісіях Верховної Ради.

Дедалі більше втрачала Компартія України свою монопольну позицію в засобах масової інформації, а надто в тих регіонах та містах, де опозиція перемогла на виборах. Невипадково в одному з матеріалів для членів політбюро їхня увага зверталася на те, що втрата контролю над друкованими органами була б "рівнозначна втраті впливу на маси, втраті політичної влади..."

У зв'язку зі створенням власних видань Верховної Ради ("Голос України") й Ради Міністрів ("Урядовий кур'єр") політбюро вирішило припинити випуск газет "Радянська Україна" та "Правда України" як спільних органів і на їхній базі створити нові органи ЦК, зареєструвавши їх під тими самими назвами; залишити без змін статус газет ЦК "Сільські вісті", "Робітнича газета", журналів "Комуніст України", "Україна", "Радянська жінка", "Перець"; журнал "Під прапором ленінізму" перейменувати на "Політика і час"; в областях, де випускаються дві газети, дозволити передавати одну з них обласним радам на їхнє прохання — на комерційних засадах; вважати доцільним створення газет — органів міськомів — в обласних центрах та тижневих інформаційних видань райкомів партії в містах, де в цьому є особлива потреба, за умови самокупності; тимчасово зберегти, де можливо, випуск міських, міськрайонних та районних газет двома видавцями — партійними комітетами й місцевими радами; вивчити питання про створення масового суспільно-політичного щотижневика для молоді (ним стала газета "Україна молода" — авт.); заснувати творче телерадіооб'єднання при ЦК Компартії України з початковим тижневим обсягом мовлення на телебаченні — 1 година, на радіо — 30 хвилин.

Але й опозиція не "дрімала". Достатньо сказати, що на кінець 1990 р. вона мала вже до 200 видань, не кажучи про різноманітні самвидавські листки, листівки тощо. Їхній одночасний критичний залп значно перекривав офіційні видання, інтерес та довіра до яких катастрофічно падали. Провідники опозиції вміло використовували компартійні та державні засоби масової інформації для пропаганди своїх поглядів, перетягували їх на свій бік.

19 жовтня відбулося засідання політбюро, на якому розглядалася політична ситуація, що склалася, й обговорювалися можливі заходи щодо зниження напруженості в республіці. Учасники засідання керувалися тим, що надзвичайне загострення обстановки, на їхній погляд, було зумовлене низкою чинників. Насамперед, посилення наступу опозиційних сил на конституційні державні структури, відвертим силовим тиском на Верховну Раду й уряд. По-друге, розширенням арсеналу деструктивних акцій, втягненням групи студентів у голодування, виведенням на маніфестації значної кількості молоді, зокрема школярів, учнів профтехучилищ. По-третє, спробами опозиції розширити свою ідеологічну базу за рахунок реабілітації бандерівщини, що виявилось у здійсненні в західних областях заходів,

присвячених 45-й річниці УПА, відкритті в селі Старий Угринів пам'ятника С.Бандері. По-четверте, практичним заохоченням деякими обласними радами, а також Київською міською радою деструктивних сил до провокаційних дій.

Розглянувши вкотре ситуацію у Верховній Раді в листопаді 1990 р., політбюро ЦК КПУ змушене було констатувати, що непорозуміння й розгубленість серед більшості дають можливість опозиції блокувати вирішення важливих питань. Зазначалося, що на послідовних партійних позиціях залишалося близько 200 народних депутатів. Із 190 депутатів, котрі працювали на постійній основі в комісіях Верховної Ради, майже 80 представляли опозицію, були активістами партій і політичних угруповань антисоціалістичної спрямованості. З цього робився висновок: склалася ситуація, за якої Українська Радянська Соціалістична Республіка утримує ті сили, які взяли собі за мету розвал цієї держави. Тут же вказувалося на те, що лише за перше півріччя 1990 р. новообраними радами було ухвалено понад 600 незаконних правових актів і, попри протести прокурорів, більшість з них усе ще не скасована.

Тим часом Верховна Рада, відсунувши ЦК Компартії України, остаточно посіла центральне місце в суспільно-політичному житті республіки. Вона, з одного боку, найточніше відображала динаміку політичної боротьби. З другого боку, сесійна зала стала своєрідним генератором громадських процесів. У опозиції не було кращого місця для експериментальної перевірки форм боротьби за владу. Якщо на першій сесії й на початку другої тиск на парламент заради зміцнення позицій Народної ради здійснювався ззовні, то відтепер боротьба точилась уже всередині її для розгортання демократичних перетворень у суспільстві. Це були активні спроби примусити владу втілювати в життя політику "Демократичного блоку".

СОЮЗНИЙ ДОГОВІР

Протистояння між демократичними й комуністичними силами на українській авансцені дедалі більше концентрувалося на проблемі державного статусу України. Спираючись на концепцію українського суверенітету, демократи щораз частіше перехоплювали ініціативу в Компартії України, яка виступала за суверенітет України в складі СРСР. "Жити сьогодні поза Радянським Союзом, — стверджував Л.Кравчук на своїй першій пресконференції як голова Верховної Ради, — означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — усе" (Пресконференція Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука // Радянська Україна, 1990, 26 липня).

Після Декларації про державний суверенітет та ухвалення 3 липня 1990 р. закону "Про економічну самостійність Української РСР" життя владно поставило питання про майбутнє Союзу РСР: бути йому чи ні? Руїнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, неузгоджені дії РРФСР, яка, наприклад, восени 1990 р. різко підвищила закупівельні ціни на м'ясо, тоді як в Україні вони лишилися попередніми, тобто набагато нижчими, дестабілізували ситуацію, посилювали тривогу серед населення. "Прикидки" — чи змогла б Україна "десь сама по собі прожити в затишку" (Прес-конференція Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука // Радянська Україна, 1990, 14 вересня), стверджував Л.Кравчук, показали, що не змогла б.

З позицій сьогодення цього дня це, очевидно, слід розглядати лише як тактику, справжні цілі тодішнього українського керівництва були іншими. Але публічно в засобах масової інформації, в інших зручних випадках декларувалася прихильність до Союзу. Е.Шеварднадзе в інтерв'ю газеті "Голос України" під час перебування в Києві (квітень 1993 р.) повідомляв: "Я спілкувався з Леонідом Макаровичем в основному в останній період моєї роботи в Міністерстві закордонних справ, коли доводилося брати участь у різноманітних засіданнях вищого політичного ешелону. Мені запам'ятались виступи Леоніда Макаровича, його висловлювання — вони відзначались принциповістю позицій. Уже тоді я зробив для себе висновок: передбачаючи хід подій, український лідер узав курс на незалежність України" (Час будувати нові мости // Голос України, 1993, 13 квітня).

У листопаді 1990 р. М.Горбачов розіслав у союзні республіки проект нового Союзного договору. Документ проголошував кожному республіку суверенною державою, яка мала всю повноту влади на своїй території. Однак цей документ був складений у кращих традиціях радянського конституційного права, яке обмежувалося демагогічними гаслами. В ньому проголошувалося повновладдя центру щодо захисту суверенітету й територіальної цілісності Союзу РСР. Майже всі положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України. Зокрема, це стосувалося положень про підписання міжнародних договорів, розроблення та здійснення зовнішньої політики, представництва в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної й грошової політики. Проголошувалося верховенство законів Союзу над республіканськими.

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР (грудень 1990 р.) поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, збереження історичного її найменування — "Союз Радянських Соціалістичних Республік", а також проведення всенародного референдуму з питань збереження єдності оновленої радянської федерації.

6. Демонстранти протестують проти укладення нового Союзного договору. Київ, 23 квітня 1990 р.

В грудні у Верховній Раді України розгорнулася дискусія навколо положень Союзного договору. Члени постійної комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин висловилися в цілому за проект, хоча й визнали, що він суперечить уже схваленим законам. В.Гриньов, І.Юхновський та інші депутати закликали не поспішати, а ретельно вивчити проект Союзного договору в комісіях Верховної Ради. Вони знайшли підтримку в Л.Кравчука, який заявив, що Україна має намір брати участь у переговорах щодо підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет.

Прагнучи перебороти очевидне тяжіння союзних республік до фактичної незалежності, М.Горбачов вирішив звернутися по підтримку безпосередньо до населення країни. Питання про майбутню долю СРСР він виніс

на всенародний референдум у такому формулюванні: "Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?"

Виняткової складності форма запитання, перевантаженість його позбавленими юридичного змісту публіцистичними виразами ("оновлена федерація", "повною мірою") свідчили про намагання центру добитися схвалення своєї політики, бажання утримати союзні республіки під власним контролем.

Використовувалися для цього й силові методи. В січні 1991 р. Москва перейшла до силового придушення національно-визвольного руху в Литві.

У ситуації, що склалася, Л.Кравчук обрав обережну, враховуючи литовські події, але цілком результативну лінію поведінки. Він запропонував провести одночасно із загальносоюзним референдумом опитування громадян України щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Додаткове запитання для опитування було запропоноване в такій формі: "Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?"

Можна було не сумніватися щодо позитивної відповіді на обидва запитання. При цьому позитивна відповідь на друге позбавляла прихильників збереження СРСР можливості заручитися народною підтримкою.

Усвідомлюючи наслідки такого народного волевиявлення, С.Гуренко доклав максимум зусиль, щоб за допомогою комуністичної більшості у Верховній Раді зняти з обговорення питання про опитування. Однак зробити це йому не вдалося. Виявилось, що значна частина комуністів уже йде за Л.Кравчуком.

17 березня 1991 р. населення України висловило свою волю, відповідаючи на обидва запитання. У голосуванні з першого запитання взяли участь 31 514 тис. чоловік, або 83,5% загальної кількості тих, хто одержав бюлетені. Ствердну відповідь "Так" дали 22,1 млн. чоловік, або 70,2%. Відповіли "Ні" 8,8 млн. чоловік, або 28%. Частина бюлетенів дільничні комісії визнали нечинною.

У голосуванні з другого запитання взяли участь 31 465 тис. чоловік. Відповіли "Так" 25,2 млн. чоловік, або 80,2%. "Ні" сказали 5,6 млн. чоловік, або 18%. Прибічники й противники Союзного договору розцінювали результати референдуму як свою перемогу. Але було абсолютно зрозуміло, що Декларація про державний суверенітет України здобула переважаючу підтримку громадян республіки.

Політичні наслідки опитування були більш ніж вагомими. Компартиїно-радянська більшість у Верховній Раді розкололася в питанні про державний статус України. Від більшості відокремилася велика група на чолі з Л.Кравчуком, яка прагнула досягти реального суверенітету. Вона здобула назву "суверен-комуністи".

Після 17 березня Верховна Рада СРСР визнала за необхідне привести проект договору в повну відповідність із результатами референдуму. Проте таке рішення в республіках було сприйняте по-різному. Це підштовхнуло М.Горбачова піти на безпосередній контакт із керівниками дев'яти республік. Зустрівшись із ними 23 квітня в Ново-Огарьово, він запропонував підписати спільну заяву про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні та подолання кризи. В заяві було визнано за необхідне відновити конституційний порядок і неухильне дотримання союзних законів. Як першочергове розглядалося завдання укладання нового Союзного договору з урахуванням результатів референдуму. Було вирішено не пізніше, ніж через шість місяців після підписання договору, затвердити на з'їзді народних депутатів СРСР нову Конституцію Союзу. Так розпочався "ново-огарьовський процес".

У свою чергу, й він засвідчив, що позиції учасників багато в чому розбігаються. Наприклад, представники України відстоювали ідею "Співдружності" на кшталт Європейського співтовариства. М.Горбачов обрав тактику маневрування: то приєднувався до доказів союзного парламенту й підсумків референдуму, то йшов назустріч республікам. Унаслідок цього він крок за кроком відступав од принципів, задекларованих Четвертим з'їздом народних депутатів СРСР, та від результатів референдуму. Останній варіант договору про ССР (Союз суверенних республік) розглядався в Ново-Огарьово 23 липня 1991 р. На цьому засіданні представник від України виступив із заявою, що республіка буде вирішувати питання про своє ставлення до Союзного договору не раніше середини вересня.

Підписання Договору планувалося на вересень-жовтень 1991 р. на з'їзді народних депутатів СРСР за участі всіх повноважних делегацій. Проте вже 29-30 липня в Ново-Огарьово відбулися секретні зустрічі М.Горбачова з Б.Єльциним та Н.Назарбаєвим. Усвідомлюючи, що проект Договору в останній його редакції може не дістати підтримки у Верховній Раді СРСР та на з'їзді, М.Горбачов запропонував президентам Росії й Казахстану розпочати його підписання не в узгоджені строки, а раніше — 20 серпня 1991 р. В обмін на їхню згоду президент СРСР прийняв вимогу Б.Єльцина про вклюдження в Договір формулювання про одноканальну систему податків. Водночас М.Горбачов узяв на себе зобов'язання відразу ж після підписання Договору видати указ про переведення під юрисдикцію Росії всіх підприємств союзного підпорядкування, що розміщуються на території РРФСР. У своїй заяві по телебаченню 2 серпня М.Горбачов повідомив, що першими Договір підпишуть делегації Російської Федерації, Казахстану та Узбекистану, а по тому, через певні проміжки часу, —

представники інших республік-учасниць
ново-огарьовського
процесу.

§2. Проголошення незалежної України

ПУТЧ 19-21 СЕРПНЯ 1991 р.

Між путчем найближчих соратників М.Горбачова й розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існував прямий і безпосередній зв'язок. Розпад впливав з путчу. Та це не означає, що його не сталося б, якби не відбулося путчу.

Розпад імперії був неминучим, як природний катаклізм. Путч (до речі, цілком непередбачуваний) був актом відчаю людей, які бачили, що на їхніх очах відбувається розпад колись надмогутньої радянської держави. Ці люди були в розпачі від того, що з-під ніг вислизає такий, здавалося б, непохитний ґрунт. Вони втрачали високі посади в системі влади, уособлюваній загальносоюзним політичним центром.

У ніч на 19 серпня 1991 р. путчисти ізолювали М.Горбачова на кримській дачі й спробували взяти владу в свої руки. Засоби масової інформації передали повідомлення про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС).

Змовники зазіхнули на переворот в країні, яка перебувала на етапі революційного піднесення. Опір путчистам учинив Б.Єльцин — легітимний лідер росіян, обраний Президентом Російської Федерації 12 червня 1991 р. За цих умов армія, війська КДБ та МВС не побажали виконувати накази своїх безпосередніх начальників. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

Одразу ж після створення ДКНС, вранці 19 серпня, до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В.Варенников. У супроводі місцевого генералітету він з'явився до голови Верховної Ради УРСР із повідомленням про події, що сталися в Москві. Він попередив, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. При цьому був присутній перший секретар ЦК Компартії України С.Гуренко, який не зронив жодного слова протягом усієї розмови.

А.Кравчук опинився в складній ситуації. Він не контролював силові структури на території республіки, не мав відповідної підтримки з боку Збройних сил і міг розраховувати лише на сприяння громадськості. В ці напружені

години управлінська еліта в Україні, як, зрештою, й в інших союзних республіках, з особливою силою відчула свою цілковиту безпорадність перед загальносоюзним центром, що уособлювався тепер ДКНС. Усі запевнення про суверенітет, усі демагогічно-декларативні положення Союзного договору в цю історичну мить наочно показали свою пустопорожність.

За такої ситуації А.Кравчук вибрав позицію ухильного очікування. Кількодинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Представники Народної ради в президії наполягали на заяві про невизнання ДКНС, інші пропонували не робити жодних різких рухів. Пізніше Б.Єльцин згадував: *“Я зателефонував голові Верховної Ради України А.Кравчуку, президенту Казахстану Н.Назарбаєву і голові Верховної Ради Білорусії Дементю. Не буду кривити душею, мене засмутила їх надто спокійна реакція. Керівники республік казали, що в них поки що дуже мало інформації й вони зараз не можуть визначитися. Я ж їм казав, що інформація у мене є й що це переворот”* (“Гласность” (Москва), 1993, 13 мая).

Аналогічна реакція інших керівників союзних республік у перший день путчу пояснювалася тією самою причиною — страхом перед загальносоюзним центром. Через дві доби, коли визначилася загальна ситуація й поразка путчистів уже ні в кого не викликала жодних сумнівів, цей страх миттєво зруйнував радянську наддержаву.

Вирішальна роль у поразці путчистів належала Б.Єльцину. Він діяв у центрі, який роздвоївся внаслідок конкретних історичних причин, окремі з яких сягали ще далекого 1917 р. Російську Федерацію ніхто не сприймав як одну з 15 республік — “першу серед рівних”. Вона завжди була державоутворюючою республікою, республікою-метрополією.

20 серпня ввечері, після дводобового засідання, була ухвалена заява президії Верховної Ради України, в якій дія постанов ДКНС на території України не визнавалася. За ці дві доби стало зрозуміло, що ДКНС не спромігся поставити під контроль силові структури й оволодіти становищем. Тим часом обласними органами влади багатьох областей України визнали ДКНС. Вони контролювалися Компартією України, яка в ці дні показала всьому українському суспільству, що залишається політичною структурою, керованою, як і всі силові відомства, з Москви.

Тільки 23 серпня, коли путч остаточно було придушено, політбюро ЦК Компартії України опублікувало заяву, в якій засуджувалася “авантюрна спроба антидержавного перевороту”. Наступного дня, коли була скликана позачергова сесія Верховної Ради, С.Гуренко заявив, що 23 серпня в Москві написав заяву, адресовану ЦК КПРС, в якій говорилося: *“Я не можу виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії”* (Бюлетень № 1 позачергової сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. — К., — 1991. — С.38).

Проте вранці 23 серпня в опломбованому приміщенні Львівського обкому КПУ були вилучені документи, які засвідчували обізнаність компартійного апарату в Україні з планами перевороту та його схвальне ставлення до дій путчистів.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. Співповіді зробили народні депутати О.Мороз — від більшості, й І.Юхновський — від опозиції.

У доповіді та співповідях висловлювалася одна думка: про необхідність ужиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України й Національну гвардію. Пропонувалося ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування.

У серпні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І.Юхновський від імені Народної ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на всенародному референдумі. Одночасно Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

У другій половині дня Верховна Рада проголосила Акт незалежності України.

“Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., — зазначалося в цьому документі, — продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України”.

Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України мав відбутися 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

ЗАБОРОНА КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

КПРС як державна партія поділялася на дві принципово різні щодо держави структури: керівну номенклатуру й рядову членську масу — “передавальний пас” від населення до партійного керівництва. Переважна частина номенклатури в 1990-першій половині 1991 рр. уже зрозуміла, що владу можна утримати, повернувшись обличчям до власного народу. Криза влади в Москві поглиблювалася, і апаратники відверталися од загально-союзного центру. “Коли відбулись перші вільні вибори в республіці й партфункціонери зазнали на них поразки, я зрозумів, — пояснював Л.Кравчук заступникові головного редактора газети “Московские новости” Л.Телень свою позицію, — що система похитнулася” (“Московские новости”, 1993, 4 апреля). КПРС перестала бути потрібною цим партапаратникам, тому що вони перейшли в радянські владні структури й не збиралися більше коритися партійним комітетам.

Прагнення центрального керівництва КПРС за всяку ціну врятувати Радянський Союз остаточно підірвали позиції республіканських компартійних організацій у тих республіках, де з особливою силою поширювався національно-визвольний рух. Путч, в якому взяли участь секретарі ЦК КПРС, перетворив цю партію на “п'яту колону” в очах мільйонів громадян України. Залишатися в ній для суверен-комуністів було небезпечно. І вони з легким серцем пішли на заборону КПРС.

26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. 26 серпня відбувся останній пленум ЦК Компартії України, на якому було схвалено рішення “про повну самостійність Компартії України”. На період тимчасового припинення діяльності партійних структур Компартії України пленум доручив репрезентувати її інтереси народним депутатам України Є.Мармазову, С.Дорогунцову, В.Петренку, В.Курашику, І.Бойку, В.Тризні, С.Камінчуку, Г.Харченку, В.Лісовенку, К.Продану (“Правда Украины”, 1992, 27 октября). В засобах масової інформації цей пленум назвали напівлегальним, або ж підпільним, представники низки партій звинуватили комуністів у порушенні законів України. Це справді мало такий вигляд, коли не брати до уваги наступної деталі: Л.Кравчук запропонував секретареві ЦК Компартії України В.Лісовенку якнайшвидше провести пленум, повідомивши, що до цього він утримується від підписання зазначеного указу, а зробить це по закінченні роботи пленуму. Отже, жодних юридичних перепон для його проведення не було.

30 серпня президія Верховної Ради України ухвалила указ про заборону діяльності Компартії України, внаслідок чого значна група людей була виведена за межі політичної й соціальної гри, а це призвело до зміни

розстановки політичних сил у суспільстві. Розслідування, проведене правоохоронними органами, не встановило складу злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів. Це засвідчує постанова про відмову в порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відомостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ДКНС через брак у їхніх діях складу злочину. Повторна перевірка підтвердила цю постанову.

Рішення про заборону Компартії України було зустрінuto неоднозначно, зокрема юристами. Наприклад, голова комісії Верховної Ради України з питань законодавства й законності О.Коцюба вніс пропозицію скасувати це, на його думку, незаконне рішення. Міністр юстиції України В.Бойко заявив, що заборона діяльності Компартії України суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, який "дозволить надалі забороняти в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань" ("Радянська Україна", 1991, 18 вересня). Він позбувся посади. Натомість ті, хто доводив протилежне, маніпулюючи при цьому законами, зробили блискавичну кар'єру.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, не означали, що комуністи щезли з політичного життя України. 26 жовтня 1991 р. ряд колишніх партпаратників і рядові члени Компартії України організували в Києві установчий з'їзд нової партії. Вона залишалася на комуністичній платформі, хоча була названа Соціалістичною партією України. Лідером СПУ став О.Мороз.

14 травня 1993 р. президія Верховної Ради України ухвалила постанову такого змісту: "Розглянувши питання про Укази Президії Верховної Ради України від 26 і 30 серпня 1991 р. "Про тимчасове припинення діяльності Компартії України", "Про заборону діяльності Компартії України", президія постановила:

1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС.

2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до чинного законодавства України" (У Президії Верховної Ради України // Голос України, 1993, 18 травня).

Отже, постанова не скасовувала заборони на діяльність Компартії України. Другий її пункт узагалі був зайвим: право громадян утворювати об'єднання гарантується законом.

У березні 1993 р. в м.Макіївка Донецької області відбулася Всеукраїнська конференція комуністів, делегати якої відкинули думку про створення нової Компартії, а ухвалили рішення про підготовку чергового з'їзду

Компартії України. У формулюванні про відновлення діяльності Компартії, за підказкою народного депутата України О.Коцюби, було застережено, що відновлюють свою діяльність члени Компартії України. А вже 19 червня комуністи України провели свій форум у Донецьку й офіційно заявили, що діяльність КПУ відновлено. Лідером комуністів з'їзд обрав колишнього другого секретаря Донецького обкому Компартії України П.Симоненка.

РЕФЕРЕНДУМ І ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1 ГРУДНЯ 1991 р.

Коли 24 серпня 1991 р. депутати Верховної Ради УРСР зібралися на надзвичайну сесію, представники від громадськості внесли в приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг як символ розриву з тоталітарним московським центром. А через кілька днів, 4 вересня, було ухвалено постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. Цим започатковувалася відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Найбільшою заслугою суверен-комуністів було встановлення контролю над розміщеними в Україні силовими структурами й загальносоюзними установами та відомствами. Не вдалося лише одне: встановити контроль над Чорноморським флотом. Унаслідок цього флот на довгі роки став болючою проблемою в українсько-російських відносинах.

9 вересня 1991 р. на території республіки було запроваджено обіг купонів багаторазового використання. Цим започатковувався вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився закон "Про громадянство України", 7 листопада — "Про державний кордон". Отже, ще до референдуму, який затверджував Акт проголошення незалежності, були підготовлені передумови для перетворення України з союзної республіки на самостійну державу.

Після ухвалення Акта все суспільно-політичне життя в республіці було підпорядковане загальноукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони зазначений Акт. Для політиків, котрі стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня. Коли на засіданні Верховної Ради один із народних депутатів запитав: "А чи не слід було б включити до бюлетеня на референдумі першого грудня друге питання — про доцільність входження незалежної України в Союз суверенних держав?" — головуючий миттєво відреагував: "Про який Союз може йти мова, якщо Україна стала незалежною державою?" (Цит. за: Масол В. Упущенный шанс... — С.63).

За підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90% громадян, що брали участь у референдумі. А взяли в ньому участь 84% тих, хто мав таке право. Отже, за незалежність України висловилися 76% усіх дієздатних її громадян. Проте хибним виглядало б твердження, що всі вони були переконаними її прихильниками. Ніхто ще не спромігся заперечити висновки аналітиків: ця цифра з'явилася внаслідок унікального збігу обставин. Переляканий рішучими заходами російського керівництва щодо декомунізації, український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності й кинув на пропаганду всі підконтрольні йому засоби: вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу демократи; спрацював "рязанський синдром" — економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем Російської Федерації та України, що виявилось в результатах референдуму.

Проте й тих, хто не підтримав незалежність України, було цілком достатньо, щоб спонукати далекоглядних політиків придивитися до них уважніше й проаналізувати, чим їхні соціальні характеристики та орієнтації відрізняються од характеристик та орієнтацій прихильників незалежності. Політичне значення такого аналізу актуалізує нерівномірність розподілу голосів, що були подані "за" й "проти" незалежності України в різних її регіонах. У чотирьох областях — Харківській, Луганській, Донецькій, Одеській, — де проживає понад чверть населення України, Акт підтримали загалом менш як дві третини тих, хто мав право голосу (62,5%), а в Криму — більш як одна третина (35,5%).

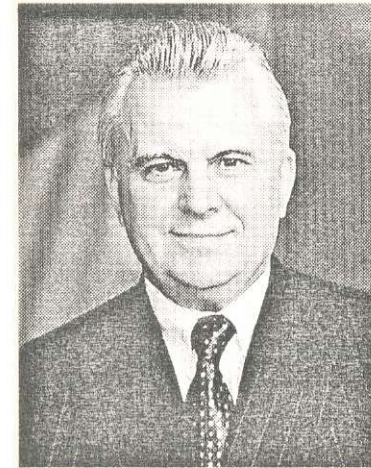
Позитивним наслідком референдуму сприяла передвиборча президентська кампанія, учасники якої одноставно виступали за незалежність України, хоча побічним результатом її став розкол у демократичному таборі щонайменше на три течії (відповідно, на послідовників Л.Лук'яненка, В.Чорновола та І.Юхновського).

Центральною виборчою комісією було зареєстровано 7 осіб, котрі вибороли право стати кандидатами на президентство. Кожного з них підтримали своїми підписами понад 100 тис. виборців.

На виборах 1 грудня голоси виборців розподілилися так: В.Гриньов — "за" 4,17%, Л.Кравчук — 61,59, Л.Лук'яненко — 4,49, Л.Табурянський — 0,57, В.Чорновіл — 23,27, І.Юхновський — 1,74%.

Отже, в результаті більш ніж переконливої перемоги Президентом України став Л.Кравчук.

Балотуючись свого часу в президенти США, Авраам Лінкольн обіцяв не скасовувати рабства. Франклін Д.Рузвельт дав клятву збалансувати бюджет. Ліндон Б.Джонсон казав про те, що він "не буде посилати американських хлопців за 9 чи 10 тис. миль від дому робити те, що азійські хлопці

7. Л.Кравчук — Президент України (1991-1994 рр.)

повинні зробити для себе самі". Річард Ніксон мав таємний план закінчення війни у В'єтнамі. Джиммі Картер запевняв, що скасує контроль за цінами на природний газ. Рональд Рейган переконував, що ніколи не піде на переговори про звільнення заручників. Джордж Буш обіцяв не підвищувати податків, а Білл Клінтон — скоротити федеральний бюджет наполовину впродовж наступних чотирьох років. Але вся річ у тім, що кандидати свідомо кажуть неправду. Малоімовірно, що для Л.Кравчука президентство стало можливим завдяки його програмі з п'яти "Д": Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра.

Відомий литовський політик А.Бразаускас вважає, що "тут нічого дивного немає. Люди голосують не за колишнього комуніста чи антикомуніста, а за нинішню особистість, живу людину. Зважають, як він поводить себе, як діє, як відповідає опонентові... Чому він так впевнено переміг на виборах? А тому, що народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК — це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вміє аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки — успіх йому забезпечено. Сьогодні люди вже не вірять ні пронафталініним гаслам комуністів, ні істеричним закликам націонал-радикалів. Вони йдуть за тими, хто зрозумів, що часи ідеології, політичної балаканини давно минули... І я, і Кравчук давно вже переступили через комуністичні догми. Ми — політики-реалісти, політики-прагматики" (Голос України", 1992, 6 листопада).

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л.Кравчук склав присягу Президента України, висловив програмні орієнтири своєї політики в новій якості. *“Президент, — наголосив він, — одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини”*.

Відразу ж після присяги Президент приголомшив народних депутатів пропозицією обрати голову Верховної Ради, а заодно запропонував, щоб ним став І.Плющ. Цей блискавичний натиск забезпечив бажаний для нього результат: практично без обговорення І.Плющ піднявся на вищу сходинку в парламенті, отримавши “за” 261 голос.

УТВОРЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Вихід України на історичну авансцену як незалежної держави поставив її керівництво перед необхідністю розв’язання складних проблем із багатьма невідомими. Перша й чи не найголовніша з них — ставлення до Союзу. Попри наполягання М.Горбачова, 25 листопада 1991 р. парафування Союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, дійшли лише згоди відправити документ у парламенти для обговорення. Української делегації при цьому не було, республіка готувалася до референдуму. Після нього Л.Кравчук отримав законні підстави, щоб заявити: Україна не піде в Союз, позаяк грудневий референдум перекреслює березневий. У розмові з кореспондентом “Аргументов и фактов” він про це й сказав: *“До Біловезької пущі я привіз мандат, за яким 92% мешканців республіки проголосували за незалежну суверенну Україну. І я діяв у відповідності до волі свого народу”* (“Аргументы и факты” (Москва), 1993, № 15).

Завісу над тим, що відбулося в Біловезькій пущі, Л.Кравчук трохи відкрив в інтерв’ю кореспондентові французького журналу “Парі матч”. Його було опубліковано в збірнику промов і виступів Л.Кравчука “Є така держава — Україна”, який побачив світ у Києві в 1992 р. На відміну од французького журналу, інтерв’ю публікувалося в Україні з купюрами. В статті О.Карпичева “Декабрьский поворот”, надрукованій московською “Правдою” 25 січня 1992 р., наводиться відповідь Президента України на запитання “Коли було вирішено про необхідність історичної зустрічі 7-8 грудня, яка поклала кінець існуванню СРСР?”. Вона була такою: *“Приблизно 15 листопада. Мінськ запропонувала Україна. Це найменша з трьох столиць і місто, в якому таємниця нашої зустрічі мала найбільше шансів бути збереженою”*.

Суть відповіді пояснює причини купюр в українському варіанті публікації. Президенти Росії й України та голова Верховної Ради Білорусії ще боялися загальносоюзного центру, хоча той уже агонізував. У їхніх діях вочевидь простежувався елемент змови. Цей факт не вписувався в ту історію, яку пишуть у ювілейних виданнях, але він досить промовистий. Радянський Союз розпадався за силовим сценарієм, так само, як й утворювався.

Унікальний збіг обставин: союзником України в діях, спрямованих на звільнення від павутиння загальносоюзного центру, виступила Росія. До цих протиприродних з погляду традиційних національних інтересів Росії дій вдавсь Б.Єльцин. Керувався він, звісно, цілком егоїстичними мотивами: утвердженням особистої влади.

Справедливість вимагає зазначити, що Б.Єльцин і Л.Кравчук турбувалися про зміцнення влади, яка дісталася їм легітимно, внаслідок всенародного волевиявлення. Агонізуючи, імперська Росія наприкінці ХХ ст. зробила крок у напрямку демократичних перетворень західного взірця. Мабуть, у цьому полягав головний національний інтерес для її народу. На жаль, навіть і тепер серед населення братньої країни чимало таких, хто поділяє погляди ультрареакційних політиків типу Баркашова й Жириновського.

Тут слід згадати, що напередодні влаштованого М.Горбачовим референдуму на підтримку Союзу 17 березня 1991 р. керівники Росії, України, Білорусії й Казахстану відправили своїх емісарів на зустріч (до речі, також у Мінську), щоб розглянути та обговорити пропозиції щодо створення об’єднання, яке унеможливило б існування загальносоюзного центру. Зустріч відбулася в лютому 1991 р. Вже після березневого референдуму здійснювалися конкретні кроки в цьому напрямі. Ініціатором став Г.Бурбуліс, довірена особа Б.Єльцина. *“1991 р., в квітні, — згадував він, — ми приступили до вироблення чотиристороннього договору в межах старого Союзу: Росія, Україна, Білорусія, Казахстан. Горбачов уживав усіх заходів, щоб він не відбувся. Груднева угода в Біловезькій пущі була певною мірою повторенням тієї спроби”* (“Литературная газета” (Москва), 1993, 21 лютого).

Цікаву думку висловив після всіх подій (у 1993 р. під час візиту до Києва) Президент Литви А.Бразаускас. В інтерв’ю газеті “Киевские ведомости” (1993, 24 лютого) він заявив: *“Ініціатором СНД безпосередньо був М.Горбачов, адже саме він ще у 89-му році дав певний поштовх — потрібна федерація з новим змістом. А що таке “новий зміст”? При цьому поняття “конфедерація” було трохи не лайливим і обговоренню не підлягало”*.

О 10-й год. ранку 8 грудня президенти та прем’єр-міністри трьох країн сіли за стіл переговорів і самі склали остаточний текст Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав. Сторони заявили, що Радянського Союзу як геополітичної реальності більше не існує, внаслідок чого

діяльність його органів на території трьох держав припиняється. Сфери спільної діяльності в рамках СНД мали реалізуватися на рівноправній основі через відповідні координуючі інститути. До сфер спільної діяльності були зараховані такі:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співпраця у формуванні й розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співпраця в розвитку систем транспорту й зв'язку;
- співпраця в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеохопної міжнародної системи екологічної безпеки;
- боротьба з організованою злочинністю.

Кожна зі сторін залишала за собою право припинити дію Угоди або окремих її статей, не пізніше ніж за рік повідомивши про це інших учасників. Сторони заявляли, що гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливали для них з договорів і угод колишнього СРСР. Угода про утворення СНД оголошувалася відкритою для приєднання всіх держав-членів колишнього СРСР, а також інших держав, які поділяють її цілі й принципи.

Після того, як Угода була підписана, Б.Єльцин зателефонував у Вашингтон президенту Дж.Бушу, а С.Шушкевич — президенту Горбачову. Обом повідомили, що Радянського Союзу більше не існує.

21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалось утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Вони також ухвалили Декларацію, яка не лише підтверджувала головні цілі та принципи СНД, а й внесла низку істотних уточнень. По суті, на зустрічі 21 грудня відбулося повторне утворення Співдружності в розширеному складі.

Час, що минув відтоді, показав: регулярні зустрічі лідерів пострадянських республік позмінно в різних столицях не забезпечили життєздатності СНД.

Рано чи пізно буде підраховано й подано суспільству вірогідний баланс досягнень і втрат, пов'язаних із державною незалежністю, точніше — з тими варіантами, за якими вона утверджувалася. Проте очевидним є те, що від часу, який минув після розпаду Радянського Союзу, ситуація в Україні погіршувалася швидше, ніж у Росії.

УРЯД Л.КУЧМИ

У 1992 р. Україна слідом за Росією розпочала ринкові реформи. Швидкий параліч командної економіки, яка, до всього, розкололася на 15 різновеликих частин, спричинив колосальну інфляцію й різке зниження життєвого рівня населення.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром Л.Кучму, народного депутата України, котрого вже запрошували, проте безуспішно, до Кабінету Міністрів на посаду першого віце-прем'єра. Про нього мало що знали навіть законодавці та міністри, крім того, що він директор найбільшого військового заводу "Південмаш" у Дніпропетровську, який випускав 60% усіх стратегічних ракет колишнього Союзу, а також багато типів ракет для космічних досліджень.

Після закінчення Дніпропетровського університету Л.Кучма від 1960 р. працював інженером, конструктором, помічником головного конструктора КБ "Південне" виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод". Від 1975 по 1982 р. — секретарем партійного комітету того самого КБ. Від 1982 по 1986 р. — першим заступником начальника й генерального конструктора КБ. У грудні 1986 р. призначений генеральним директором виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод".

Кандидатура Л.Кучми підходила якнайкраще. Це був визначний господарник, до всього, представник того регіону України, де особливо болісно сприймалася зміна політичних орієнтирів. Відповідно робився розрахунок на те, що він буде сприяти громадянському миру в суспільстві, позаяк зарекомендував себе людиною без політичного надризу. На його користь було й те, що інші претенденти на "капітанський місток" здебільшого виявили себе як кваліфіковані, але суто кабінетні вчені. Вони лише на теоретичному рівні знали, як функціонує економіка.

Доповідь нового прем'єр-міністра про антикризові заходи уряду на сесії Верховної Ради 18 листопада розкрила жахливу картину економічного занепаду держави, тотального пограбування її багатств і народу.

Перебуваючи в стані шоку від почутого, народні депутати дали згоду на додаткові повноваження Кабінету Міністрів для здійснення економічних реформ. Похід арсенальців до Верховної Ради викликав переляк. Мінімальну заробітну плату було підвищено. 18 січня група депутатів висунула вимогу достроково розпочати пленарні засідання Верховної Ради, щоб разом з урядом знайти раціональний шлях виходу України з кризи, виправити помилки уряду, допущені в декретах, що практично паралізували економіку країни.

Л.Кучма в своїй черговій доповіді перед депутатами, 20 січня, був відвертим. Навівши приклади занепаду народного господарства, визнав, що не всі декрети опрацьовані й узгоджені, він першим із керівників державного рівня визнав: усе те, що сталося, має передусім суб'єктивні причини. Верховна Рада ухвалювала популістські рішення, а колишній уряд В.Фокіна покривав їх кредитною емісією, внаслідок чого бюджетний дефіцит досяг 33% валового національного продукту. Неадекватність політичних гасел, якими підмінялася конкретна програма будівництва держави, реаліям повсякденного життя призвела до економічної ізоляції України.

"Маючи за спиною рік наскільки святковий, настільки й злиденний, ми. — констатував Л.Кучма, — змушені починати фактично з нуля і принципово нової постановки питань. Ми зайшли в глухий кут, тепер повернемося назад і лише після цього підемо далі" (Доповідь прем'єр-міністра України Л.Д.Кучми на спільному засіданні постійних комісій Верховної Ради за участю уряду і Президента України // *Голос України*, 1993, 22 січня).

Приклад Л.Кучми показав, наскільки важливою в діяльності політичного лідера є адекватна оцінка реального стану й своєї ролі в подіях, що відбуваються. Так, під час обговорення бюджету на 1993 р. він відкрито заявив, що абсолютна залежність від Росії *"стає визначальною для розвитку української економіки"* й що *"імпорт у нас перевищує експорт на 550 мільйонів доларів США"*; звернув увагу політиків на те, що *"треба кінчати економічну війну між Україною й Росією"*; першим публічно визнав, що, *"на відміну від держав Балтії, де народ був об'єднаний ідеєю національного відродження, від інших країн, що проголосили глобальні, консолідуючі суспільства ідеї, Україна досі живе вірою — все перемелеться, заспокоїться, налагодиться"* (Леонид Кучма. Ситуація на Україні потребує нетрадиційних рішень // *Известия*, 1993, 4 мая).

Виступаючи з доповіддю Кабінету Міністрів *"Про соціально-економічне і політичне становище, що склалося в Україні, та шляхи виходу з нього"* на засіданні Верховної Ради 18 травня, прем'єр-міністр переконував народних депутатів: *"Наша економіка не приречена на загибель"*. І на підтвердження своєї тези наводив такі дані: за перший квартал 1993 р. втричі скоротився спад виробництва, вдвічі — падіння валового національного продукту.

Водночас Л.Кучма стверджував, що *"економіка наша в катастрофічному стані"*. Беручи до уваги те, що *"прапор, гімн і герб — це ще не державність"*, прем'єр-міністр звернувся до народних депутатів по підтримку й додаткові повноваження. *"В квітні я вже говорив у цьому залі про спеціальний режим управління економікою. Підпорядкування урядові Національного банку, Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях і право Кабінету Міністрів видавати декрети до 18 травня 1994 р. — це, з моєї точки зору, — зазначив Л.Кучма, — той необхідний мінімум складових такого спеціального управління, який дає шанс на порятунок економіки України"* (Доповідь Кабінету Міністрів України, з якою виступив на засіданні Верховної Ради України 18 травня прем'єр-міністр України Л.Д.Кучма // *Голос України*, 1993, 20 травня).

Прем'єр-міністр запропонував Верховній Раді підтримати ініціативу Президента щодо концентрації виконавчої влади й подав у відставку. Він же з трибуни Верховної Ради заявив, що Президентові, якщо він справді зацікавлений у стабілізації економічного становища, варто подумати, з ким йому працювати.

Дводенне кипіння пристрастей у Верховній Раді дало несподівані результати. Лише 90 чоловік, тобто п'ята частина депутатського корпусу, підтримали Президента в його бажанні взяти на себе повноту влади, попри навіть те, що він обмежив коло своїх пропозицій. Водночас 223 депутати висловилися проти відставки прем'єр-міністра. Безперечно, саме ця промовиста цифра, а також активна підтримка депутатів від східних областей змусили Л.Кучму утриматися від бажання грюкнути дверима, хоча після того, як його офіційна заява про відставку не була прийнята парламентом, він 1 червня все ж таки передав Президентові заяву з проханням звільнити його з посади за власним бажанням. Але вже на закритому засіданні Верховної Ради повідомив, що відкликає свої заяви про відставку й продовжуватиме працювати.

Парламент надав Л.Кучмі повноваження видавати декрети, які заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

Через місяць Л.Кравчук підписав указ про створення всередині Кабінету Міністрів надзвичайного комітету з питань оперативного управління народним господарством. У функції комітету, який мав очолювати Л.Кучма, входили розроблення й реалізація заходів щодо стримування інфляції, стабілізації народного господарства та соціального захисту населення. Однак прем'єр-міністр, з яким ця програма не була погоджена, відмовився очолити надзвичайний комітет. Президент змушений був через два дні відкликати указ. Майже одночасно він піддав докорінному скороченню штат своєї адміністрації й ліквідував у ній комісії та ради, які дублювали відповідні структури Кабміну.

Здійсненню президентських задумів стосовно реформування органів влади до певної міри перешкодив страйк шахтарів Донбасу. Соціальний вибух у цьому регіоні визрівав давно. А вже з 278 діючих вуглевидобувних підприємств 228 шахт працювало без реконструкції понад 20 років, хоча, згідно з нормативами, строк оновлення основних фондів не повинен перевищувати 14-16 років. До цього слід додати, що вугільні родовища в Україні, за світовою кваліфікацією, належать до групи "С", що характеризується найскладнішими гірничо-геологічними умовами.

Ускладнювало ситуацію те, що в Донбасі погано розв'язувалися соціальні проблеми. 1992 р. план уведення житла було виконано лише на 57%, водночас кожний шостий працівник галузі перебував на квартирному звідсі зрозуміло, чому за 15 років видобуток вугілля знизився з 218 до 135 млн. тонн, або на третину.

9 червня страйк шахтарів переріс галузеві межі. Почали зупинятися промислові підприємства Донбасу. До страйкарів приєдналися трудові колективи інших регіонів. Передстрайкову готовність оголосили профспілки.

Вперше від часу першого страйку (1989 р.) страйкарі висунули суто політичні вимоги, вважаючи, що розв'язання економічних проблем безпосередньо залежить від реформи політичної влади та зміни політичного курсу керівництва країни. Ось якими були їхні вимоги: 1) Донецькій області — регіональну самостійність; 2) до 15 червня на сесії Верховної Ради вирішити питання щодо проведення референдуму про довіру Президентів і парламенту, радам усіх рівнів та провести цей референдум не пізніше 1 вересня 1993 р. У разі відмови виконати ці вимоги страйкарі залишили за собою право закликати трудовий Донбас і весь народ України до всеукраїнської акції громадянської непокорі. Слідом за цим сесія Донецької обласної ради народних депутатів ухвалила рішення, в якому було висловлено недовіру Президентів України, а також вимогу до Верховної Ради провести Всеукраїнський референдум про довіру Президенту, Верховній Раді і радам народних депутатів усіх рівнів до 1 жовтня 1993 р.

15 червня Президент запропонував Верховній Раді свій план виходу з кризи влади, яку загострила страйкова епідемія на сході України. Він запропонував призначити дострокові вибори до парламенту на грудень 1993-січень 1994 рр., а паралельно з ними провести референдум, до якого включити три питання: про довіру Президенту України, про доцільність посади Президента взагалі й про те, яку за формою та змістом державу ми все-таки будемо.

Після бурхливих дебатів Верховна Рада 24 вересня 1993 р. ухвалила рішення провести дострокові вибори до парламенту 27 березня, а Президента України — 26 червня 1994 р. Тим самим депутати отримали моральне право знову змагатися за депутатські мандати, а Л.Кравчук — час для рішучих кроків у напрямку реформ: економічних, політичних, соціальних.

Процес перетворень в Україні відбувався болісно, з численними відступами. Окрім того, все це відбувалося в протистояннях і протидіях на різних рівнях, зокрема й на рівні політиків та влади.

Після відставки віце-прем'єра В.Пинзеника Л.Кучма 28 серпня в інтерв'ю журналістам заявив, що цьому уряду залишилося працювати лічені дні. Наступного дня після закінчення роботи сесії Верховної Ради Л.Кучма зібрав президію Кабінету Міністрів, щоб вирішити: як бути? Економічну програму уряду парламент не затвердив. Повноважень діяти в надзвичайних обставинах уряд не має. З огляду на це президія вирішила: якщо протягом найближчих днів нічого не зміниться, залишається одне — подати у відставку. Враховуючи, що незабаром мала відбутися зустріч у Криму, а по тому — зустріч лідерів країн СНД для обговорення питання про економічний союз, домовилися поки що не повідомляти громадськості про це своє рішення.

21 вересня Верховна Рада задовольнила прохання Л.Кучми й увільнила його від обов'язків прем'єр-міністра України. Виконання обов'язків прем'єр-міністра Президент поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю.Звягільського.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Закріплені в ній принципи суверенності, народовладдя, недоторканності території республіки, розподілу влади, рівності громадян, гарантування їхніх прав і свобод мали конституційний характер.

Спираючись на Декларацію, в жовтні 1990 р. парламент утворив конституційну комісію, перед якою поставив завдання розробити спочатку проект концепції Основного закону. Розробники опрацювали один за одним сім варіантів документа. В червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена. В цьому питанні Верховна Рада України випередила інші парламенти союзних республік.

Тим часом у житті СРСР відбувалися епохальні події. Після конституційної реформи М.Горбачова політична влада в основному перейшла від компартійних комітетів до рад та їхніх виконкомів. Проведені 1989-

8. Ухвалення Конституції незалежної України було тривалим і нелегким

1990 рр. вільні вибори зробили органи радянської влади єдиною легітимними. Підвалини тоталітарного ладу захиталися. Після невдалої спроби консерваторів повернутися в минуле шляхом перевороту державна партія й створена нею союзна держава пішли в небуття.

Після скасування компартійної диктатури словосполучення “радянська влада” вперше набуло реального змісту. Та успадкована радами влада мала властиву для диктатури нероздільну побудову, хоч уже й не була диктаторською. Незалежно від політичного забарвлення (після виборів 1990 р. з’явилися й антикомуністичні обласні ради), радянські органи незадовільно справлялися з новою для себе роллю носія нероздільної влади. Раніше вони виконували набагато скромнішу роль “передавального пасу” від справжнього носія диктатури — компартійної олігархії — до народних мас.

У цьому зв’язку величезного значення набув закон про заснування посади Президента, ухвалений Верховною Радою 5 липня 1991 р. На цю посаду, як зрозуміло, претендував “свій”, тобто голова парламенту. Ухвалюючи цей закон, депутати тоді навіть не здогадувалися, що готують собі гідного суперника в започаткованому двома тижнями раніше конституційному марафоні.

У чинній з 1978 р. Конституції України зазначалося: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів”. Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Неважко зрозуміти, що між цими нормами існувала непримиренна суперечність. Вона могла бути розв’язана ухваленням нової Конституції з поділом влади на законодавчу й виконавчу.

Від червня 1991 р. конституційна комісія зайнялася розробленням проекту Основного закону. Вивчалися й використовувалися конституції багатьох держав, міжнародні конвенції, історичний досвід самої України. В проекті були закріплені положення, що містилися в Загальній декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні та культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону й увійшли в остаточний текст Конституції.

Принципові корективи були внесені до проекту після проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України. Ця доленосна подія змінила багато положень парламентської концепції Конституції. Розбудова правового поля в незалежній державі повинна була здійснюватися на власній основі.

Проекти конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях. Було проведено ряд експертиз вітчизняними й зарубіжними прав-

никами. Один із варіантів проекту опублікували, після чого протягом шести місяців відбувалося його обговорення. До конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. У жовтні 1993 р. було оприлюднено черговий, четвертий варіант проекту.

В перебігу дебатів виявилася непримиренна суперечність між позиціями Президента України Л.Кравчука й Верховної Ради стосовно проблеми розподілу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Основного закону 1978 р. й відкидала норми про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б із Президента, про регіональне та місцеве самоврядування. Полеміка відбувалася в основному між прихильниками та противниками збереження радянської системи. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою має стати Україна — парламентською чи президентською.

Восени 1993 р. конституційний процес остаточно загальмувався. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад дві сотні поправок.

СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

Перші політичні об’єднання виникли в Україні наприкінці 80-х рр. Їх тоді називали неформальними.

Від серпня 1987 р. в Києві діяв Український культурологічний клуб (УКК). Серед його членів були політв’язні й дисиденти. В центрі уваги членів УКК опинилися “білі плями” радянської історії. Тиск властей на першу неформальну організацію був таким потужним, що вона невдовзі саморозпустилася.

Та вже у жовтні того самого року у Львові виникло Товариство Лева. Тоді ж члени міжнародного “Пенклубу” — І.Калинець, М.Осадчий, М.Руденко, Є.Сверстюк, І.Світличний та ін. — виявили ініціативу щодо створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Навесні наступного року в Київському університеті ім.Т.Шевченка утворилася студентська організація “Громада”.

На основі Української Гельсінкської групи в березні 1988 р. постала Українська Гельсінкська спілка (УГС). Нею керував, звичайно ж, символічно, політв’язень Левко Лук’яненко — на волю він вийшов тільки у грудні.

1989 р. по всій Україні стали виникати осередки організації, названої Народним рухом України за перебудову. Як уже вказувалося, установчий з’їзд Руху відбувся у вересні того року. На Других Всеукраїнських зборах Руху в жовтні 1990 р. були присутні делегати від 44 громадських і політич-

них організацій, які представляли 633 тис. чоловік. У цей період Рух політичною партією ще не був.

Правове оформлення багатопартійної системи стало можливим завдяки скасуванню 1990 р. статей 6 і 7 Конституції СРСР і Конституції УРСР. На початку 1991 р. налічувалося 13 партій, здебільшого опозиційних КПРС. До них входило понад 30 тис. чоловік.

Найвпливовішою серед них була Українська республіканська партія, яка розбудовувалася з квітня 1990 р. на основі осередків УГС. У партії налічувалося майже 8 тис. членів і кандидатів, зокрема 10 депутатів Верховної Ради України.

Досить впливовою стала утворена у вересні 1990 р. Демократична партія України (ДемПУ). На установчому з'їзді прихильників соціал-демократизму в травні 1990 р. на основі Демократичної платформи постала доволі авторитетна Партія демократичного відродження України (ПДВУ).

До Компартії України на початок 1991 р. входило 2 964 тис. чоловік. За 1990 р. її чисельність скоротилася на 10% внаслідок добровільного виходу членів партії. XXVIII з'їзд КПУ, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.), не спромігся реформувати партію. Демплатформа виникла під час підготовки до з'їзду. В липні, коли вона зазнала цілковитого фіаско на XXVIII з'їзді КПУ, було вирішено провести установчий з'їзд ПДВУ.

Після заборони КПУ, в жовтні 1991 р., виникла Соціалістична партія України (СПУ).

У червні 1992 р. Верховною Радою було ухвалено Закон України "Про об'єднання громадян", який визначив правові основи діяльності політичних партій. Після цього в 1992-1994 рр. відбувалося різке зростання кількості політичних партій. Протягом цих років було утворено понад 30 партій (деякі з них згодом розколилися, деякі об'єдналися), з яких найпотужнішими стали КПУ (1993 р., П.Симоненко, 140 тис. членів), НРУ (1993 р., В.Чорновіл, 50 тис. членів), СелПУ (1992 р., С.Довгань, 80 тис. членів до утворення Аграрної партії України — АПУ).

Протягом 1992-1994 рр. політичні партії України (за винятком тих, що мали власні фракції в парламенті) посідали другорядне місце в ієрархії інститутів політичної системи держави. Їхній вплив на політичні процеси в державі зазвичай обмежувався можливостями окремих представників у структурах влади, організацією масових акцій протесту для тиску на органи влади (особливо — партій лівого спрямування) та створенням відповідної громадської думки через виступи своїх лідерів у ЗМІ.

Можна стверджувати, що партії, зважаючи на особливості виборчої системи, не відіграли вирішальної ролі в парламентських виборах 1994 р. Радше другорядною, ніж визначальною була їхня роль і в президентських виборах 1994 р.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ Й ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1994 р.

Верховна Рада дванадцятого скликання ухвалила Декларацію про державний суверенітет і проголосила державну незалежність України. Були створені підвалини функціонування всіх державно-правових інституцій, умови для демократичних реформ. Саме за період її роботи політичний плюралізм став реальністю в країні. За чотири роки було напрацьовано й ухвалено 402 закони, 1108 постанов нормативного характеру.

У зверненні Верховної Ради України дванадцятого скликання до новообраних народних депутатів та громадян України наголошувалося, що вона була "стабілізуючим фактором у суспільстві, сприяла уникненню національного розбрату". Водночас фактично визнавалося, що далеко не все було зроблене для виходу з економічної кризи, хоча депутатський корпус змінив чотири уряди. З депутатського середовища вийшли голова Ради Міністрів В.Масол, прем'єр-міністри В.Фокін і Л.Кучма, а також виконувач обов'язків прем'єра Ю.Звягільський. За час своєї діяльності Верховна Рада розглянула й схвалила 7 програм виходу з економічної кризи, що подавалися відповідними урядами. Жодна з них не була реалізована в повному обсязі. Як наслідок, кризові явища в економіці не вдалося зупинити.

У березні й квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання. Вперше вони провадилися на багатопартійній основі. Однак було застосовано мажоритарний принцип, який унеможлилював активну роль політичних партій.

Виборці дали власну оцінку діяльності Верховної Ради дванадцятого скликання: зі 188 народних депутатів, які балотувалися на новий строк, 138 не були обрані. Явка на вибори була невеликою, в результаті чого обрали тільки 338 депутатів із 450. Нові тури голосування влітку й восени дали ще 56 депутатів. Після трьох турів голосування половину місць у парламенті отримали позапартійні кандидати.

Право на утворення депутатських фракцій (їхня чисельність повинна була перевищувати 10 чоловік) одержали тільки чотири партії — комуністи (90 депутатів), Народний рух (22 депутати), Селянська партія (21 депутат) і соціалісти (15 депутатів). Наприкінці року парламент схвалив пропозицію Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон і відкласти на один рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися такими, що не відбулися через неявку виборців, або де не було обрано депутата.

Спікером Верховної Ради України тринадцятого скликання з першого заходу було обрано О.Мороза. Депутатський вибір зумовили як загальнополітичні чинники, так і особистість лідера соціалістів.

По-перше, попереднє кривництво держави в очах народу виглядало мало не головним винуватцем нестерпного життя. А це завжди диктує попит на нових діячів, здатних повернути довіру до влади.

По-друге, маятник суспільних настроїв в Україні різко пішов ліворуч, підтверджуючи тим самим східноєвропейську та постсоюзнуну тенденції. І від того, хто буде головою Верховної Ради, не в останню чергу залежало, на якій позначці він зупиниться. Народні депутати усвідомлювали всю небезпеку його зашкалення, як і наступного відхилення праворуч. Різкими поворотами Україна остаточно була б виведена зі стану хисткої рівноваги.

По-третє, майже третина виборців віддала свої голоси за партії лівого спектра. Демократи та націонал-демократи за два роки зробили соціалізм знову привабливим.

По-четверте, суспільством оволоділи ідеї центризму, проте підхід до формування центристського блоку у Верховній Раді від самого початку був хибним і працював на штучне політичне розмежування депутатського корпусу. Не проглядало в ньому головного — політики центризму. Її суть полягала у збалансуванні, відображенні та здійсненні курсу в інтересах більшості, що, відповідно, забезпечувало рівновагу, стабільність та поступ. Таку політику, як показали вибори, здатні були запропонувати ті сили, яким віддали перевагу виборці. Інакше кажучи, центр змістився на лівий фланг українського політичного спектра. Багато народних депутатів, котрі сповідують інші політичні симпатії, це усвідомлювали, хоча вголос про це не говорили.

По-п'яте, Верховній Раді було протипоказано затягувати процес обрання голови, що, в свою чергу, вимагало фактичного визнання лідерства лівих сил у парламенті та усвідомлення неминучості компромісу. Інакше глава законодавчої влади взагалі міг бути не обраний. Під знаком запитання могло виявитися саме існування Верховної Ради.

Вибори до парламенту проходили на тлі прихованої та відкритої підготовки до сутички за президентство. Як відомо, спочатку було ухвалено рішення про референдум щодо довіри (недовіри) Президентів та Верховній Раді. Зважаючи на настрої суспільства, Л.Кравчук погодився з рішенням про вибори. І навіть ініціював ухвалення відповідного закону.

17 та 18 травня 1994 р. Центровиборчком розглянув документи, що їх подали для реєстрації кандидати в Президенти України на виборах 26 червня 1994 р. й, відповідно до статті 28 закону про вибори, видав відповідні посвідчення Л.Кравчуку, В.Бабичу, Л.Кучмі, В.Лановому, О.Морозу, І.Плющу та П.Таланчуку.

За повідомленнями комісії, до списків виборців для виборів Президента України було внесено 37 630 835 громадян України, в голосуванні взяли участь 26 480 671 чоловік, або 70,37%. Кожен із семи кандидатів отримав таку кількість голосів "за":

9. Л.Кучма — Президент України (з 1994 р.)

Бабич Валерій Георгійович — 644 263 (2,43%);
Кравчук Леонід Макарович — 9 977 766 (37,68%);
Кучма Леонід Данилович — 8 274 806 (31,25%);
Лановий Володимир Тимофійович — 2 483 986 (9,38%);
Мороз Олександр Олександрович — 3 466 541 (13,09%);
Плющ Іван Степанович — 321 886 (1,29%);
Таланчук Петро Михайлович — 143 361 (0,54%).

Оскільки ніхто з кандидатів не набрав більш як половину голосів виборців, котрі взяли участь у голосуванні, Центровиборчком призначив повторне голосування по двох кандидатах, що набрали найбільшу кількість голосів (Л.Кравчук та Л.Кучма), на 10 липня 1994 р.

Другий тур виборів 10 липня вивів на найвищу посадову сходинку в Україні Л.Кучму, за якого проголосували майже 14 млн. 660 тис.

виборців, або понад 52% тих, що прийшли на виборчі дільниці.

§3. Курсом ринкових реформ

РОЗСТАНОВКА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ПІСЛЯ ВИБОРІВ 1994 р.

Головою Верховної Ради тринадцятого скликання став О.Мороз. Незадовго до президентських виборів А.Кравчук подав на затвердження парламенту кандидатуру нового прем'єр-міністра. Ним був В.Масол, що свого часу вже очолював уряд. Кандидатура була затверджена, й після обрання Президентом України А.Кучма не став повертатися до питання про голову уряду. 19 липня 1994 р. А.Кучма, О.Мороз і В.Масол опублікували спільну заяву, в якій повідомили суспільство про своє бажання дотримуватися норм чинної Конституції й змінювати її положення тільки при погодженні та добрій волі всіх сторін.

Отже, представники законодавчої й виконавчої гілок влади зобов'язалися розв'язувати питання про межі своїх повноважень шляхом домовленостей, а не протистояння. Проблема трансформації влади з диктаторської, якою вона була при тоталітаризмі, в демократичну об'єктивно існувала в усіх пострадянських країнах. Росія, Туркменія чи Україна розв'язували її по-своєму. Якщо Туркменія взагалі відмовилась од демократизації, а Росія обрала силовий варіант, то Україна воліла розв'язувати проблеми цивілізованими методами.

Традиційні "100 днів" першого президентства А.Кучми були використані для оцінки існуючого становища й опрацювання ймовірних варіантів виходу з нього. В жовтні 1994 р. Президент України виступив перед Верховною Радою з документом, в якому подавалася невтішна картина. Зокрема, Президент підкреслював: *"Україна переживає небувалу за рівнем економічну кризу. Розвалюється фінансова система, серйозно загострилася проблема спаду виробництва, деградує соціальна сфера, система освіти, науки та культури, посилюється зубожіння населення, катастрофічно зростає злочинність. Наростає політична напруга. Виникли та набуввають розвитку антидержавні настрої певної частини населення. Йдеться, по суті справи, про системну*

кризу суспільства, що загрожує самим підвалинам незалежності та просто виживанню української нації" (Шляхом радикальних економічних реформ. Доповідь Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. — К., — 1994. — С.2).

Об'єктивних і суб'єктивних причин такого становища було немало. Всі вони зводилися, однак, до головного — суспільство не дотримувалося єдиної думки в доленосному питанні: куди йти? Багато хто не розумів, що загальносоюзна командна економіка, на якій трималися звичні соціальні програми, розвалилася під вагою власних нерозв'язаних проблем і відновленню не підлягає.

Наслідком роз'єднаності суспільства, його постійного зубожіння стало панування лівих партій у парламенті. Ліві протидіяли економічним реформам, не проголошуючи власної програми виходу з кризи. Ця протидія нашаровувалася на конструктивні вади демократичної влади. У повсякденному політичному житті все це виявлялося як протистояння між Президентом і Верховною Радою.

Серед лівих партій виділялася Компартія України, організована на "відбудовному" з'їзді в Донецьку в червні 1993 р. Першим секретарем ЦК КПУ комуністи обрали Петра Симоненка, який із 1990 р. працював секретарем Донецького обкому КПУ, а після заборони Компартії України — заступником директора об'єднання "Укрвугіллямаш". У березні 1995 р. відбувся другий з'їзд цієї партії. Його делегати проголосили КПУ правонаступницею партії, яка була заборонена в серпні 1991 р. Фактично ж нова Компартія України була не правонаступницею, а тією самою партією, яку заборонили під час найвищого піднесення революційної хвилі. Однак чисельність її не йшла в жодне порівняння з КПУ в складі КПРС. У партії залишилися переважно пенсіонери та малокваліфіковані робітники.

Платформа соціалістів практично не відрізнялась од комуністичної. Членами Соціалістичної партії також були в основному колишні комуністи. На відміну од КПУ, соціалісти мали лідера, якого всі знали, Олександра Мороза. В першому після вільних виборів 1990 р. складі Верховної Ради О.Мороз очолював комуністичну більшість депутатів. Спроби цього непересічного політика перейти на соціал-демократичну позицію наštтовхнулися на нерозуміння й незадоволення основної членської маси СПУ. Незадоволенням скористалася вольова й честолюбна Наталія Вітренко, яка в 1996 р. відірвала частину соціалістів від СПУ, щоб утворити власну кишенькову Партію прогресивних соціалістів.

За світоглядними позиціями від комуністів і соціалістів не відрізнялася утворена 1992 р. Селянська партія України (СелПУ). Вона захищала інтереси голів колгоспів і директорів радгоспів, які після розвалу командної

економіки перетворилися на реальних господарів аграрного сектора й активно протидіяли спробам реформаторів перетворити землю в товар.

На парламентських виборах 1994 р. КПУ, СПУ й СелПУ виступили єдиним блоком. Це допомогло їм добитися відносного успіху. Олександр Мороз був обраний головою Верховної Ради, а лідер СелПУ Олександр Ткаченко — його першим заступником. Представники лівих партій здобули 34% депутатських мандатів і очолили значну кількість постійних комісій. Праві партії (Народний рух України й Українська республіканська партія) мали в сумі лише 8% мандатів і не могли протистояти згуртованій позиції лівих. Тим більше не здатні були на опір лівим безпартійні депутати. Парламент України фактично потрапив під контроль комуністів.

Після парламентських виборів ліві почали боротися за президентську посаду, хоч в принципі заперечували доцільність її існування в системі влади. Та їхній кандидат О.Мороз зазнав нищівної поразки в першому турі виборів. Після цього ліві партії в другому турі підтримали кандидатуру Л.Кучми як “менше зло”, коли порівнювати з Л.Кравчуком.

У Верховній Раді тринадцятого скликання почали формуватися центристські сили. Це нове явище свідчило про успіхи в політичному структуруванні суспільства, викликаному переходом до ринку.

Першою на політичній арені з'явилася Соціал-демократична партія України (об'єднана). Вона була утворена в січні 1995 р. на установчому з'їзді трьох політичних сил — Соціал-демократичної партії, Української партії справедливості й Партії прав людини. Соціал-демократизм українського взірця виявився зміщеним у політичному спектрі в бік центру. Комуністи й соціалісти представляли інтереси тих, хто взагалі заперечував ринок. Вони перебували поза існуючою політичною системою.

Соціал-демократична партія, яку очолив колишній міністр юстиції Василь Онопенко, налічувала лише кілька тисяч членів. У перебігу передвиборчої кампанії, яка розгорнулася з осені 1997 р., він зробив сильний, але фатальний для себе крок: дозволив, щоб партійний список очолили Л.Кравчук і Є.Марчук. Партія почала стрімко збільшувати свою чисельність: на початку 1998 р. — 43,6 тис., ще через рік — 63 тис. членів. До неї ввійшли люди з великими капіталами. В.Онопенко змушений був подати у відставку. Серед соціал-демократів посилювався вплив президента. Співки адвокатів України Віктора Медведчука — одного із засновників об'єднаної партії.

Народно-демократична партія (НДП) утворилася в лютому 1996 р. на базі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу та об'єднання “Нова Україна”. Головою цієї партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А.Матвієнко. Керівництво НДП складалося з представників “партії влади” — О.Дьоміна, О.Ємця, Є.Кушнарьова, І.Плюща, В.Пустовоїтенка та ін. Чисельність НДП, яка на початку 1998 р. не перевищу-

вала 22 тис., через рік зросла до 87,5 тис. членів. Попри брак великих первинних осередків, ця партія мала впливові позиції як у східних, так і в західних областях України. А.Матвієнко не знайшов спільної мови з впливовими членами вищого політичного істеблішменту й змушений був залишити керівництво. На чолі партії опинився В.Пустовоїтенко.

Склад Верховної Ради тринадцятого скликання поділявся не стільки на партійні фракції, скільки на депутатські групи. 1997 р. внаслідок довиборів загальна кількість депутатів збільшилася до 415. Тепер у парламенті були представлені 22 політичні партії (з наявних 41 загальною чисельністю від 350 до 400 тис. чоловік). Працювали лише три партійні фракції — КПУ, СПУ-СелПУ й Народний рух України.

Поділ депутатів на партійні фракції та групи не був остаточним. Склад груп і фракцій постійно змінювався через різні обставини парламентського й загальнополітичного життя. З наближенням парламентських виборів 1998 р. чимраз більше депутатів із правого й лівого флангів, а також із тих, хто не визначився, почали тяжіти до центру. Однак парламент у цілому залишався лівим.

Не беручи на себе відповідальності за діяльність уряду, Верховна Рада особливо не переймалася браком законодавчої бази для реформ. Тому реформувати економіку було важко, а іноді й неможливо. Складалося зачароване коло: матеріальне становище мас неухильно погіршувалося внаслідок розкладу й гниття решток директивної економіки. Це поширювало в масах сприятливі для лівих партій настрої. Завдяки провідним позиціям лівих у парламенті законотворча діяльність була паралізована, а з нею зникали сподівання на успішне проведення реформ.

УХВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Як уже зазначалося, восени 1993 р. конституційний процес остаточно загальмувався. Робота над Основним законом відновилася лише після виборів Президента й нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Кучма й голова Верховної Ради О.Мороз.

Прагнучи зрушити справу з місця, Л.Кучма в грудні 1994 р. вніс проект “Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. У ньому містилися конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Проект не міг не порушувати багатьох статей Конституції 1978 р., побудованої, як усі попередні радянські конституції, на принципі нероздільності влади. Згідно

з цим документом, Верховна Рада повинна була віддати Президенту істотну частину владних повноважень, тобто наповнити реальним змістом внесену до Конституції в 1991 р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави й глави виконавчої влади.

Проходження законопроекту в структурах Верховної Ради відбувалося болісно й уповільнено. В багатьох депутатів сама ідея обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання та ухвалення законів не викликала ентузіазму. Законодавча влада абстрактна, тоді як виконавча має повноваження, пов'язані з безпосереднім впливом на кар'єри людей і матеріальні цінності.

І все-таки 18 травня 1995 р. парламент ухвалив закон "Про державну владу і місцеве самоврядування". Згідно з ним, Президент ставав одноособним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він очолював і систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у Києві й Севастополі) ставали державні адміністрації, главами яких Президент повинен був призначати обраних населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З ухваленням цього закону Україна перетворювалася з парламентською на парламентсько-президентську республіку.

Закон "Про державну владу і місцеве самоврядування" було схвалено простою більшістю голосів. Щоб зробити його чинним, потрібна була конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це недосяжною справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до ухвалення нової Конституції конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Переговори про конституційну угоду у Верховній Раді затяглися. За таких обставин Л.Кучма 31 травня 1995 р. видав указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Одночасно він звернувся до народу з поясненням мотивів цього надзвичайного кроку.

Майже чотирирічний досвід незалежної України, підкреслювалося в зверненні, свідчив, що сучасна деформована державна система — одна з основних перешкод на шляху припинення руйнівних процесів, які призвели до занепаду економіки, інтелектуального й духовного життя, наступу злочинності, зубожіння великих мас населення. Без перерозподілу повноважень між законодавчими й виконавчими органами державної влади, зазна-

чалося Президентом, без створення дійової виконавської вертикалі, без чіткого визначення, хто й за що відповідає, ми тупцюватимемо на місці. Оскільки навколо закону про владу розв'язано облудну політичну кампанію, під час якої Президента звинувачували в намаганнях створити авторитарний режим і здійснити антиконституційний переворот, Л.Кучма й вирішив вдатися до народного волевиявлення. Питання в бюлетені опитування громадської думки ставилося рубо: кому виборці довіряють — Президентові України чи Верховній Раді України?

До опитування справа не дійшла. Гостру кризу влади в червні 1995 р. припинила конституційна угода, укладена строком на один рік Л.Кучмою й О.Морозом. Під угодою, яка в основному відтворювала положення не схваленого конституційною більшістю закону "Про державну владу і місцеве самоврядування", поставили підписи більш як половина депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. Вважалося, що за рік гілки влади дійдуть згоди в конституційному питанні. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади.

Винятково важливий і нестандартний крок, яким став конституційний договір між Верховною Радою й Президентом України, дозволив зберегти керованість і цілісність державної політики на основі принципу розподілу

10. Важливим етапом розв'язання суперечностей між гілками влади стало укладення конституційного договору між Верховною Радою і Президентом

влади. Президент України, нарешті, зміг запропонувати на затвердження Верховній Раді нового прем'єр-міністра, завершивши майже річний марафон формування уряду. Кабінет Міністрів у червні 1995 р. очолив Євген Марчук.

Конституційна комісія передала в лютому 1996 р. проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів. Він розглядався майже три місяці, відбулося три офіційні читання.

Найбільше дискусій викликали п'ять пунктів: розподіл повноважень між гілками влади, проблема приватної власності, державна символіка, статус російської мови й статус Республіки Крим. Конституційний процес укотре зайшов у глухий кут. Рада національної безпеки й Рада регіонів рекомендували Президенту оголосити референдум про затвердження Основного закону в редакції, винесеній конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту й перейменування в Народні Збори. А.Кучма підписав відповідний указ, після чого протистояння з парламентом набуло ще гострішого характеру.

Політичні діячі України в цій ситуації спромоглися переступити через власні переконання та амбіції. У парламенті виникла узгоджувальна комісія на чолі з народним депутатом М.Сиротою. На початку травня вона була затверджена Верховною Радою як тимчасова спеціальна депутатська комісія. Долаючи труднощі, комісія узгоджувала думки різних фракцій, партій і течій у кожній спірній статті Конституції.

Робота над проектом Конституції, який дістав перепустку в життя, тривала майже два роки. Для цього знадобилися справді титанічні зусилля, здатність до компромісу, усвідомлена відповідальність за долю країни та народу, за суспільний спокій.

Знаменита "конституційна ніч" (з 27 на 28 червня 1996 р.), протягом якої було затверджено Основний закон нашої держави, стала наочним втіленням закону переходу кількості в якість. День ухвалення Конституції проголошено державним святом.

Значення Конституції для держав і суспільств загальновідоме. А для України, яка перебуває на перехідному етапі свого розвитку, цей основоположний документ має справді доленосу вагу.

З ухваленням Конституції визначено базові координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей — усе те, що формує політико-економічну систему.

Створено передумови для того, щоб функціонування й розвиток держави та суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій чи окремих діячів.

Вичерпно окреслено відносини держави й громадянина, їхні права та взаємні обов'язки. Встановлено граничні межі втручання держави в життя суспільства та окремої особи.

II. Оплесками привітали народні депутати ухвалення Основного закону

Такі принципи, випробувані й збагачені віковою практикою, освячені традиціями й звичаями, лежать в основі загальноновизнаних у світі демократій.

У доповіді з нагоди першої річниці ухвалення Конституції Президент України Л.Кучма виклав найвагоміші набутки введення її в дію: державне будівництво стало здійснюватися в більш-менш визначених рамках, діяльність державних інститутів та відносини між ними введено в конституційне річище; у свідомості людей остаточно утвердилася ідея держави; народ перетворився з об'єкта політики на вищий її суб'єкт, розширилася свобода його дій у політиці та економіці; це дало змогу вийти на новий вектор соціального поступу — від тоталітаризму до демократії, розвиватися за умов багатоманітних форм господарювання та власності; прогнозованого характеру набули суспільно-політичні процеси, зруйновано ідеологічний фетишизм і закріплено політичний плюралізм; сформовано сприятливе міжнародне середовище для зміцнення безпеки держави та розв'язання внутрішніх проблем.

Як показали наступні події, Основний закон не зміг остаточно врегулювати відносини між гілками влади. Протистояння між Президентом і Верховною Радою, де вплив лівих партій був надто сильний, тривало. Сторони посідали протилежні позиції в найбільш доленосному питанні: чи просуватися шляхом ринкових реформ, чи відступити назад, тобто повернутися до дріб'язкового нормування державою економічного життя.

ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Місцеве самоврядування в Україні було давньою традицією. Під впливом імперської централізації влади воно занепало. В часи "диктатури пролетаріату" реального самоврядування також не могло бути. Основоположний принцип "демократичного централізму" пронизував усі управлінські структури радянського суспільства, забезпечуючи жорстку ієрархію влади й цілковите підпорядкування нижчих ланок управління вищим.

Схвалений у 1990 р. закон "Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування" вперше запроваджував у новітнє українське законодавство принципи місцевого самоврядування. В березні 1992 р. закон "Про місцеві ради народних депутатів та місцеве й регіональне самоврядування" започаткував формальне роздержавлення місцевих рад. Цим законом проголошувалося розмежування повноважень між радами й місцевими органами державної виконавчої влади — адміністраціями.

Укладений у червні 1995 р. конституційний договір чітко визначив територіальну основу місцевого самоврядування й заклав передумови для реального розмежування повноважень місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

Зі схваленням Конституції України 1996 р. вдалося закріпити ідею місцевого самоврядування на найвищому — конституційному рівні.

Ухвалено Закон "Про місцеве самоврядування в Україні". Воно включає, згідно зі статтею 5 базового закону:

- територіальну громаду;
- сільську, селищну, міську раду;
- сільського, селищного, міського голову;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Було також ухвалено низку указів Президента України, спрямованих на розвиток і зміцнення місцевого самоврядування: "Питання Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України" від 19 грудня 1995 р.; "Про положення про Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України та склад його правління" від 5 травня 1996 р. і, нарешті, "Про Координаційну раду з питань місцевого самоврядування" від 13 травня 1997 р.

У законі "Про місцеве самоврядування в Україні" визначено політико-правовий статус органів місцевого самоврядування. Відповідно до стратегії адміністративної реформи на децентралізацію й децентралізацію урядової діяльності актуальною проблемою стало забезпечення чіткого розмежування

функцій місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в перехідний період. Їхня роль в організації життя населення територій має поступово зростати при кінцевому збереженні сильних контрольно-наглядових повноважень державних адміністрацій. В основу цього підходу закладено сучасну доктрину про державу з децентралізованими функціями.

Самоврядування на місцях загалом має ґрунтуватися на нормах Конституції та закону про місцеве самоврядування, враховувати принципові засади, сформульовані у Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії про місцеве самоврядування. Остання була ратифікована Верховною Радою України 15 липня 1997 р. й стала невідривною частиною законодавства України.

Конституція утверджує демократичну модель місцевого самоврядування, яка, з погляду її концептуального бачення, містить елементи так званої "громадської", "державницької", "корпоративної" теорії побудови системи місцевої, локальної демократії. Це означає також, що шляхом делегування повноважень органів виконавчої влади місцевому самоврядуванню досягається присутність держави на місцевому рівні. Закріплення фінансово-економічних основ самоврядування, його громадських інституцій дає можливість утворення в територіальних громадах стійких господарсько-громадських корпорацій.

Конституція й новий закон про місцеве самоврядування визначають його систему, до елементів якої належать територіальна громада, органи та головні посадові особи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення.

Нарешті, Конституція й закон визначають принципові засади реального місцевого самоврядування: його організаційну, фінансову, правову самостійність, що декларовані Європейською хартією про місцеве самоврядування.

В справі реалізації конституційно-правових засад місцевого самоврядування вже є певні здобутки. Насамперед, вони стосуються створення відповідних організаційно-правових механізмів функціонування місцевого самоврядування. В новому законі закріплено статус і повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Почалася робота над проектом програми державної підтримки й розвитку місцевого самоврядування. Для активізації розв'язання проблем місцевого самоврядування створені державні координаційні структури: Координаційна рада при Президентові України та Міжвідомча комісія при Кабінеті Міністрів України. Розроблено низку проектів законодавчих актів: про право комунальної власності, про місцеві податки й збори, про органи самоорганізації населення, про службу в органах місцевого самоврядування, про місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади. Для розвитку місцевого самоврядування великого значення набуває адміністративна реформа.

З упровадженням в Україні принципу розподілу влад та становленням інституту місцевого самоврядування як автономної гілки публічної влади структура відносин між владами різного адміністративно-територіального рівня значно ускладнилась, оскільки сама природа влади на різних рівнях стала суттєво відрізнятися.

Керуючись положеннями Конституції України, умовно можна виділити чотири рівні влади, які існують на чотирьох рівнях адміністративно-територіального устрою:

- первинний — рівень населених пунктів, де формою місцевої публічної влади є місцеве самоврядування, представлене органами місцевого самоврядування, які формуються територіальними громадами й для яких характерні ознаки адміністративно-правової та фінансової автономії;

- другий — рівень районів, на якому місцева влада представлена районними державними адміністраціями; поряд з державною виконавчою владою на районному рівні існують районні ради, які не мають власних виконавчих органів і здійснюють координуючі, представницькі та, частково, бюджетні функції;

- третій — рівень областей, де діє така сама структура, що й на районному рівні;

- четвертий — загальнонаціональний рівень із системою органів державної влади: законодавчої, виконавчої й судової.

В реальному житті органи влади на кожному рівні мають певні стосунки зі структурами влади на нижчого чи вищого рівня адміністративного устрою. Що стосується місцевих державних адміністрацій, то відносини між ними будуються за принципом підпорядкованості й підконтрольності.

Органи місцевого самоврядування мають кілька видів стосунків:

- село, селище, невелике місто — районна рада, районна державна адміністрація;

- місто обласного значення — обласна рада, обласна державна адміністрація;

- районна рада — районна державна адміністрація;

- обласна рада — обласна державна адміністрація.

Між радами різних рівнів немає підпорядкованості. Так само немає підпорядкованості між радами й державними адміністраціями. Міжрівневі стосунки вирішуються через розведення на законодавчому рівні повноважень і функцій між радами різних рівнів та радами й державними адміністраціями.

У статті 143 Конституції України для районних та обласних рад передбачено дві групи повноважень ("затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети,

які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами"). Найважливішими є стосунки з питань бюджету. Адже за рішенням районних та обласних рад відбувається перерозподіл бюджетних коштів між містами, районами та областю. Доки в Україні не буде ухвалений новий закон про бюджетну систему, який відповідатиме Конституції та закону "Про місцеве самоврядування в Україні" та згідно з яким перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами населених пунктів і районами та областями відбуватиметься передовсім через об'єктивні розрахунки, доти такий перерозподіл буде провадитися через визначення нормативів відрахувань од державних податків для міст і районів саме обласними радами. Такий перерозподіл несе в собі суб'єктивний фактор, що веде до конфліктів.

Ще одна принципова проблема — формування дієздатної територіальної громади. Конституція й чинний закон про місцеве самоврядування декларують статус територіальної громади як первинного, провідного, центрального суб'єкта місцевого самоврядування. Представники Ради Європи, Конгресу місцевих і регіональних влад Європи іноді критикували українське законодавство за невідповідність його норм Європейській хартії про місцеве самоврядування. Тим часом Конституція України й законодавство випереджають Європейську хартію, вибудовуючи систему місцевого самоврядування від людини, людської спільноти, територіальної громади. Хартія ж опікується системою бюрократичних інституцій, органів місцевого самоврядування.

На жаль, у чинному законі про місцеве самоврядування та в проекті змін до нього статус територіальної громади визначається у вигляді декларації. Позитивним є те, що в проекті змін до закону вперше окреслюються повноваження територіальної громади. Але механізм функціонування територіальних громад у нормативних положеннях закласти ще не вдалося.

Щоб створити такий механізм, необхідно з'ясувати соціальну природу територіальної громади, закласти в законодавстві основи її дієздатності. Під територіальною громадою слід розуміти не просту сукупність жителів певної адміністративно-територіальної одиниці, населеного пункту, а свідомо сформовану людську спільноту, самодостатню в своєму існуванні з погляду забезпечення економічними й природними ресурсами, соціально-політичної активності. Така спільнота здатна на врядування своїми справами, вона покладає відповідальність за їх ведення на створювані нею органи та посадові особи, не перекладаючи її на центральний уряд.

В Україні налічується понад 12 тис. рад, які уособлюють територіальні громади. Іншими словами, існує 12 тис. реальних суб'єктів місцевого самоврядування. Одночасно є понад 30 тис. адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів. Якщо керуватися змістом статті 140 Консти-

туції України, яка ототожнює територіальну громаду з жителями сіл, селищ і міст, то ми можемо мати ще близько 18 тис. потенційних суб'єктів місцевого самоврядування. Згідно з Європейською хартією, вони повинні мати власну організаційну, фінансову та правову автономію. В скрутні часи нашого буття це не лише дорога втіха, а й небезпека дезінтеграції України. На жаль, на місцевому рівні багато хто абсолютизує ймовірність такої самотійності.

На шляху формування повноцінних територіальних громад стоїть архаїчність адміністративно-територіального устрою України. Ця проблема порушувалася на засіданні Міжвідомчої комісії з питань місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України. Наводився приклад Великої Ялти, яка включає 30 селищ міського типу. Така ситуація є типовою для багатьох міст України. Так, із 167 міст загальнодержавного та обласного значення 83 мають у своєму складі інші населені пункти; із 280 міст районного значення 109 включають 218 селищ міського типу й 91 селище. Де-факто 36 міст входять до складу інших міст, наприклад Інкерман — у Севастополь. На цьому тлі створення дійових територіальних громад є складною справою.

Вихід бачиться у формуванні об'єднань територіальних громад. Саме така поступова інтеграція передбачена в Концепції адміністративної реформи в Україні.

Триває робота над визначенням концептуальних підходів до муніципальної реформи, яка спрямована на зміцнення основ народовладдя через підтримку місцевого самоврядування. Муніципальна реформа передбачає поступову децентралізацію державного управління шляхом передачі територіальним громадам та утвореним ними органам необхідних повноважень і матеріально-фінансових ресурсів для самостійного вирішення значної частини суспільних справ.

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИБОРСТВО ОСТАННІХ РОКІВ

Восени 1997 р. Верховна Рада України визначилася зі строками й процедурою проведення чергових парламентських виборів. Ці вибори вперше мали відбутися в умовах чинності нової Конституції. Було ухвалено, що вони й пройдуть в один тур: перемогу одержить кандидат, який випередить за поданими голосами суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього. Цим самим унеможлиблювалося повторення виснажливого виборчого марафону, який стався в кампанії 1994 р.

Предбачалося також, що половина з 450 депутатів буде обрана в єдиному загальнодержавному багатомандатному окрузі за партійними

списками, а друга половина — в мажоритарних округах, де кандидати змагатимуться за депутатське місце особисто. Запровадження змішаної пропорційно-мажоритарної системи мало прискорити політичне структурування українського парламенту.

Напередодні виборів кількість політичних партій сягнула за півсотню. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

До виборчих списків було включено 37 540 тис. чоловік, у голосуванні взяли участь 26 571 тис. виборців, тобто 70,8%. Це високий показник політичної активності.

В багатомандатному загальнодержавному окрузі всі депутатські місця розподілилися між партіями й партійними блоками, які подолали 4-відсотковий бар'єр. Таких виявилось 8. За списки кандидатів у депутати від інших 22 партій і блоків, які бар'єру не подолали, було подано 5 474 тис. голосів. Вони розподілилися серед партій-переможниць у пропорціях, що визначалися кількістю голосів, поданих за кожен з них.

Бар'єр пройшли п'ять центристських партій та блоків і тільки три ліві. Однак найбільше голосів у міжпартійному змаганні дістали якраз ліві. Тому голоси виборців, які висловилися на користь центристських і лівих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих.

Абсолютним переможцем стала Компартія України, яка завоювала 24,7% голосів і здобула 84 мандати. Народний рух України завоював 32 депутатські місця, блок СПУ-СелПУ — 29, Партія зелених — 19, Народно-демократична партія — 17, Прогресивна соціалістична партія й Соціал-демократична партія (об'єднана) — по 14 місць. Бар'єр пододало й поспішно сформоване напередодні виборів об'єднання "Громада", яке створив Павло Лазаренко. Він замінив Є.Марчука на посаді голови уряду в травні 1996 р., але через рік змушений був піти у відставку. "Громада" дістала 16 депутатських мандатів.

Перемога лівих прогнозувалася задовго до виборів і пояснювалася глибоким обуренням виборців, які страждали від мізерної оплати праці, невиплат заробітної плати й пенсій, розвалу всієї системи охорони здоров'я та соціального забезпечення. Список НДП, очолюваний Валерієм Пустовойтенком, який із червня 1997 р. керував урядом, зібрав менш як 5% голосів. Проурядова Аграрна партія України зібрала близько 4% голосів і не пододала бар'єру. В цілому ліві партії одержали в багатомандатному загальнодержавному окрузі 127 місць, а центристи й праві — тільки 98.

В одномандатних округах виборці віддавали перевагу здебільшого не представникам від партій, а безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували свою приналежність до тієї або іншої фракції. Бажаючих приєднатися до лівих фракцій виявилось відносно небагато. Тому ліві

не здобули більшості у Верховній Раді. Однак вони виступали дисципліновано, на відміну од правих партій, і здебільша контролювали перебіг роботи парламенту.

Розстановка політичних сил у Верховній Раді визначалася не тільки поділом на лівих, центристів і безпартійних. Прогресивні соціалісти (Н.Вітренко) були непримиренно вороже налаштовані до СПУ, з надр якої вийшли. Проурядова фракція народних демократів, яка після приєднання до неї багатьох депутатів-мажоритарників вийшла на друге місце після комуністів, не бажала мати нічого спільного з лазаренківською "Громадою".

Перша сесія Верховної Ради відкрилася в травні 1998 р. Найстарший за віком депутат, 78-річна Ярослава Стецько, зачитала наведенний у Конституції текст присяги. Народні депутати скріпили цей документ своїми підписами. Після виснажливого виборчого марафону (так званої "спікеріади") головою Верховної Ради був обраний лідер Селянської партії Олександр Ткаченко.

Політичне життя в Україні з другої половини 1998 р. визначалося президентськими виборами, що наближалися. Внаслідок кризового стану економіки й соціальної сфери ці вибори набували характеру референдуму: чи продовжувати курс реформ, започаткований у 1994 р. діючим президентом (він заявив, що візьме участь у виборах), чи відмовитись од реформ на користь чогось непевного й невизначеного. Ліві партії були переконливими в критиці поточної політики, але не могли запропонувати як альтернативу нічого істотного. Заклики повернутися в минуле мали привабливий вигляд тільки для людей похилого віку.

Першою жертвою жорсткої політичної боротьби став экс-прем'єр-міністр П.Лазаренко. Коли факти про привласнення ним за короткий строк перебування на чолі уряду колосальних коштів знайти своє документальне підтвердження, він змушений був втікати за кордон. Після того Верховній Раді не залишилися нічого іншого, як позбавити П.Лазаренка депутатської недоторканності. Об'єднання "Громада", парламентська фракція якого налічувала 44 депутати (третє місце після комуністів і народних демократів), розкололася й почало танути з катастрофічною швидкістю.

Розколовся також Народний рух України. Трагічна загибель у березні 1999 р. лідера партії Вячеслава Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійної боротьби.

Розкололися й об'єднані соціал-демократи. Найвпливовіший серед правих претендентів на владу — Євген Марчук — не зміг скористатися потенціалом цієї партії в президентській кампанії й звернув свої погляди в бік національно-патріотичних сил.

Багатьох депутатів, включно з колишнім лідером Анатолієм Матвієнком, втратили народні демократи. Новий лідер НДП В.Пустовойтенко,

який протримався на посаді прем'єр-міністра довше за всіх (понад 2,5 року), заявив, що на вибори не піде, а буде підтримувати кандидатуру діючого президента. Частина членів НДП разом із позапартійними депутатами утворила нову фракцію — "За відродження регіонів".

Напередодні президентських виборів стало ясно, що шанси на перемогу в таборі реформаторів мають тільки Л.Кучма та Є.Марчук. Керівники розколотого Руху Г.Удовенко та Ю.Костенко, а також лідер Партії зелених В.Кононов висунули свої кандидатури в президентській кампанії тільки для "розкрутки" власних партій.

Впливом у суспільстві користувалися ліві претенденти на вищу посаду: колишній голова Верховної Ради О.Мороз, який брав участь у попередній президентській кампанії, керівник Компартії України П.Симоненко, голова парламенту О.Ткаченко, лідер прогресивних соціалістів Н.Вітренко. Ліві обіцяли розв'язати всі проблеми в разі свого приходу до влади повністю й негайно.

Особливо нестримним популізмом і неперебірливістю в засобах розпалювання політичних пристрастей характеризувалася виборча кампанія Н.Вітренко. Засоби масової інформації неодноразово тиражували її звернення до політичних супротивників такого змісту: *"Закриємо аеропорти, вокзали, щоб ніхто не втік з країни. Всю 'верхівку' — на уранові рудники!"* Спритні телеоператори навіть провели репортаж із Жовтих Вод, щоб усі пересвідчилися в тому, що умови праці з природною урановою рудою цілком безпечні.

Закон про вибори Президента України передбачав реєстрацію претендентів після пред'явлення мільйона підписів громадян на їх підтримку. Вважалося, що такий бар'єр здатний обмежити кількість пошукачів найвищої посади. Однак Центральна виборча комісія змушена була зареєструвати півтора десятка претендентів. Це робило саму процедуру виборів досить складною. В останній момент двоє зареєстрованих претендентів зняли свої кандидатури, й у бюлетенях залишилося 13 прізвищ.

Майже всі пошукачі президентської посади були народними депутатами. Це призвело до паралічу законодавчої діяльності Верховної Ради. Деякі претенденти використовували в боротьбі з суперниками недозволені методи. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. відбулися в спокійній атмосфері. Центральна виборча комісія, міжнародні спостерігачі та журналісти в один голос твердили, що порушення виборчого закону були неістотними й не вплинули на результат.

Найбільше голосів виборців набрав діючий президент — 9 599 тис. На друге місце вийшов П.Симоненко, якого підтримали 5 849 тис. чоловік.

З великим відривом од лідерів президентської гонки третє місце посів досвідчений політик О.Мороз. На його користь висловилися 2 970 тис. чо-

ловік. Майже стільки ж дісталось його безкомпромісній супротивниці Н.Вітренко — 2 887 тис. голосів.

Є.Марчук змушений був задовольнитися голосами 2 138 тис. виборців, що було істотно нижче від прогнозів політологів. Цілковитий крах спіткав обох лідерів Народного руху, котрі виявилися неспроможними домовитися про об'єднання партії, яка мала великі заслуги в державотворчому процесі 90-х рр. Г.Удовенка підтримали 320 тис. виборців, Ю.Костенка — 571 тис. За лідера Партії зелених В.Кононова проголосувало менш як 77 тис. громадян.

Хоч Л.Кучма мав відносний успіх за результатами першого туру, голосування дало сукупну перевагу представникам лівої опозиції. Напередодні другого туру країна знову стала перед доленосним вибором — або підтримати курс демократичних реформ, або зробити спробу повернутися назад, у комуністичне минуле.

Ліви, які програли перший тур виборів, закликали громадян віддати голоси за П.Симоненка. Лідери правих висловилися на підтримку діючого президента. Є.Марчук, який до першого туру зробив незграбну спробу порозумітися з О.Морозом і О.Ткаченком, у новій ситуації підтримав Л.Кучму, після чого був призначений на ключову державну посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України.

Центральна виборча комісія призначила другий тур виборів на 14 листопада 1999 р. Вирішальна проба сил майже нікого не залишила байдужим. Активність виборців виявилася істотно більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. та на парламентських виборах 1998 р.

Вибори показали, що Україна вже не приймає комунізму. Л.Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. На його підтримку висловилися 15 871 тис. чоловік, тобто 56,2%. П.Симоненко дістав голоси 10 665 тис. виборців, тобто 37,8%. Жодного кандидата не підтримали 3,5% тих, хто взяв участь у голосуванні.

Діючий президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була його перемога в Західному регіоні. На користь Л.Кучми в Івано-Франківській і Тернопільській областях висловилися по 92% виборців, у Львівській області — 91%. Це й не дивно: захід України завжди відзначався особливим неприйняттям комуністичної ідеології й практики. У 1991 р. він підтримував Вячеслава Чорновола проти Л.Кравчука, у 1994 р. — Л.Кравчука проти Л.Кучми. Обидва рази кандидатури тих, за кого висловилися виборці в західних областях, зазнавали невдачі. Цього разу все сталося навпаки.

Причина полягала в тому, що підтримка П.Симоненка в Східному й Південному регіонах була досить помірною, хоча лідер комуністів дістав перемогу в 10 областях. Там, де Л.Кучма програв, він усе-таки набрав

12. Л.Кучма складає присягу Президента України після переобрання.
30 листопада 1999 р.

майже стільки ж голосів, як і його супротивник. Це зміцнило загальну перемогу діючого президента, зробило її беззаперечною.

Символічною була перемога Л.Кучми в Севастополі — місті військових пенсіонерів. Він переміг і в Донецькій області, електорат якої великою мірою складався з шахтарів. Не менш показовою виявилася перемога діючого Президента в Сумській області — єдиній, яка в першому турі віддала більшість голосів Н.Вітренко. Закликавши своїх виборців проголосувати в другому турі за П.Симоненка, вона зазнала невдачі і в цьому.

Однак "протестне" голосування, яке забезпечило перемогу комуністів у десяти областях України і в Автономній Республіці Крим, наочно засвідчувало розкол українського суспільства, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л.Кучми й підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий строк зобов'язав Президента, як це він сам визнав, рішучіше поставитися до розв'язання існуючих проблем.

На президентські вибори Л.Кучма йшов із широко оприлюдненою програмою. Вона передбачала досягнення істотних темпів економічного зростання завдяки сприянню вітчизняного та іноземного капіталу, спрощенню й стабілізації податкової системи при загальному зниженні податків, оздоровленню державних підприємств, інвестиційній приватизації. Президент зобов'язався збільшити державне фінансування науково-технічної сфери.

Конкретністю й конструктивністю відзначалася програма діючого Президента в царині державного будівництва. Передовсім йшлося про

необхідність подолання органічних прорахунків у взаємодії виконавчої й законодавчої влади, які роками не давали можливості забезпечити правову базу економічного розвитку. Була висловлена ідея двопалатного парламенту, яка має тільки одну форму здійснення — через референдум. Була поставлена мета створити парламентську більшість і на її основі сформува-ти уряд народної довіри. Президент зобов'язався у випадку його переобрання широко залучати молодь в органи влади й управління.

Важливим напрямом зміцнення держави Л.Кучма проголосив забезпечення правових гарантій конституційної діяльності політичної опозиції, конструктивну співпрацю уряду, профспілок і працевлаштування. Президент узяв на себе зобов'язання сприяти утвердженню самостійності місцевих органів влади й самоврядування.

У передвиборчій платформі Л.Кучми на основі зміцнення державних інститутів і оздоровлення економіки розгорталася широка програма дій у духовній сфері, соціальній політиці. В галузі зовнішньої політики гарантувалося стабільне партнерство з Росією, всіма демократичними країнами світу, активна участь у побудові ефективної системи європейської безпеки.

Напередодні президентських виборів Л.Кучма заявив, що після обрання на другий строк він звернеться до народу з пропозиціями внести до чинної Конституції України поправки, які сприятимуть утворенню парламентської більшості й конструктивній співпраці Президента з Верховною Радою.

И справді, після обрання Президент підписав указ, який передбачав провести 16 квітня 2000 р. всеукраїнський референдум. На всенародне обговорення виносилося шість питань:

- про виявлення недовіри Верховній Раді чотирнадцятого скликання;
- про право Президента на розпуск парламенту, якщо впродовж місяця в ньому не буде сформована постійно діюча більшість або якщо вона не затвердить державний бюджет;
- про скасування депутатської недоторканності;
- про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300;
- про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;
- про ухвалення Конституції України на Всеукраїнському референдумі.

Склад депутатів Верховної Ради після виборів 1998 р. не змінився. Але розстановка політичних сил у парламенті після перемоги Л.Кучми на виборах і оприлюднення указу про референдум зазнала кардинальних змін. Депутати розуміли, що багаторічне протистояння президентських і парламентських структур, яке гальмувало ринкові реформи, навряд чи буде підтримане на референдумі суспільством. Позитивні відповіді на поставлені в бюлетенях питання означатимуть, як це всі усвідомлювали, перетворення України з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську

13. Голова координаційної ради парламентської більшості у Верховній Раді Л.Кравчук інформує депутатів про ситуацію. Січень 2000 р.

республіку. Зрештою, перехід до цієї, набагато ефективнішої в перехідні часи форми правління Україна мала здійснити мало не останньою серед колишніх союзних республік СРСР.

13 січня 2000 р. М.Сирота оголосив у Верховній Раді, що парламентська більшість у складі 237 депутатів створена. У відповідному зверненні було заявлено, що метою більшості є зупинення небезпечної тенденції використовувати трибуну Верховної Ради для політичних боїв різних партійно-політичних сил. Депутати більшості висловлювали готовність солідарно відповідати за здійснення реформ разом із урядом, на чолі якого Л.Кучма поставив керівника Національного банку України В.Ющенка.

Сенсаційному повідомленню про утворення у Верховній Раді "більшовиків" (таку назву дали журналісти депутатам більшості) передувала копійка й виснажлива двомісячна робота народного депутата Л.Кравчука над узгодженням програми дій, під якою могли б підписатися політики різного спрямування. В ситуації, що склалася, таку програму вдалося розробити. Її висхідним пунктом стало усунення представників лівих партій від керівництва парламентом.

Робота депутатської більшості в приміщенні Верховної Ради виявилася неможливою внаслідок відвертої й безвідповідальної обструкції голови парламенту О.Ткаченка. 1 лютого п'ята сесія Верховної Ради України чотирнадцятого скликання відкрилася в приміщенні Українського дому. Зареєструвалося 255 із 445 народних депутатів. Заступник голови Верховної Ради В.Медведчук, який головував на сесії, повідомив, що коорди-

14. Новообраний голова Верховної Ради І.Плющ приймає поздоровлення колег. 1 лютого 2000 р.

наційна рада парламентської більшості на чолі з Л.Кравчуком зробила все можливе, щоб уникнути розколу. Були підготовлені проекти рішень, які мали затверджуватися пакетом. Депутати-“більшовики” ухвалили постанови про тимчасове проведення пленарних засідань у приміщенні Українського дому й про тимчасові форми голосування — підняттям руки або іменними бюлетенями.

Першого дня роботи п'ятої сесії відбулися вибори нового керівництва Верховної Ради — голови, його першого заступника й заступника, керівника апарату та голів парламентських комітетів. За обрання головою Верховної Ради Івана Плюща, першим заступником — Віктора Медведчука й заступником — Степана Гавриша проголосували всі 255 депутатів.

За пропозицією О.Лавриновича сесія ухвалила закон про новий порядок обчислення скликань Верховної Ради. Обчислення тепер розпочиналося зі складу Верховної Ради, сформованого на вільних виборах 1990 р. Саме ці депутати ухвалювали Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, Верховна Рада на дев'ятому році існування незалежної держави відмовлялась од історичної традиції обчислення скликань, базованих на конституції УРСР 1937 р.

Одночасно до Кодексу законів про працю були внесені деякі зміни: скасовувалися неробочі дні 7 та 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною

символікою незалежної України. Ще під час ремонту фасаду влітку 1999 р. вони пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР, тому що протилежне рішення означало б свідоме примирення парламенту з радянською символікою. Однак О.Ткаченко й не подумав поставити це питання на голосування. Процедурні дії завжди використовувалися цим спікером у власних інтересах, нерідко — в цинічній формі.

Перемога Л.Кучми на президентських виборах 1999 р. й “оксамитова революція” у Верховній Раді України вперше за роки незалежності зумовили можливість погоджених дій державної влади в соціально-економічній сфері. Виконавча й законодавча гілки влади почали опрацювання стратегії довгострокового економічного розвитку.

§4. Збройні сили України

УТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Військове будівництво було започатковане 16 липня 1990 р. Декларацією Верховної Ради УРСР про державний суверенітет України. У Декларації проголошувалося право України на власні Збройні сили й визначався порядок проходження військової служби громадянами республіки. При цьому підкреслювалося, що громадяни України проходять дійсну військову службу зазвичай на території республіки й не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди на те Верховної Ради. Парламент урочисто проголошував про намір України стати в майбутньому державою, що дотримуватиметься нейтралітету, не братиме участі у військових блоках та виконуватиме три неядерні принципи: не приймати, не виробляти й не набувати ядерну зброю.

На час проголошення незалежності Україна становила надзвичайно мілітаризовану державу. Вона була перенасичена ядерною зброєю (третій за величиною потенціал після США та Росії) й звичайними озброєннями. На її території дислокувалися три загальновійськові та дві танкові армії,

15. Мітинг мешканців Львова з вимогами створення українських Збройних сил. 1990 р.

один армійський корпус, окрема армія протиповітряної оборони, чотири повітряні армії й Чорноморський флот. До цього слід додати угруповання стратегічних ядерних сил у складі 43-ї ракетної армії та важких бомбардувальних дивізій. Арсенал такого угруповання налічував 6,5 тис. танків, понад 7 тис. бойових машин піхоти, близько 1,5 тис. бойових літаків, понад 1600 стратегічних ядерних боеголовок. Особовий склад нараховував близько 780 тис. чоловік. Згідно з радянською воєнною доктриною після початку війни вони повинні були негайно протаранити танковими клинами оборону НАТО в Європі й за два тижні вийти до Ла-Маншу.

Українська політична еліта в критичні дні після путчу 19 серпня 1991 р. спромоглася взяти під свій контроль майже всю (за винятком Чорноморського флоту) колосальну військову силу, яка розміщувалася в республіці, але підпорядковувалася тільки Москві. Верховна Рада України 24 серпня ухвалила постанову "Про військові формування в Україні", в якій говорилося: "Підпорядкувати всі військові формування на території республіки Верховній Раді України. Утворити Міністерство оборони України. Урядові України приступити до створення Збройних сил України".

Високий рівень мілітаризованості республіки не дозволяє твердити, що військове будівництво в незалежній Україні починалося з нуля. Зрозуміло, однак, що Україні дісталася в спадок лише певна частина живої сили й матеріальних ресурсів найбільшої в світі армії. Потрібно було практично

16. Військовий парад у Києві на честь 5-ї річниці Дня незалежності України

на голому місці створювати складні структури стратегічного рівня управління — Міністерство оборони, Генеральний штаб, командування родами військ тощо. У зв'язку з проголошенням миролюбного зовнішньополітичного курсу слід було опрацювати цілковито нову концепцію національної безпеки й відповідну воєнну доктрину, змінювати характер усіх військових програм — із наступального на оборонний.

За 1992-1994 рр. Верховна Рада України ухвалила понад півсотні постанов і законів, якими регламентувалося будівництво Збройних сил. На їх основі створювалися нові управлінські й організаційні структури, опрацьовувалися головні постулати військово-технічної політики, створювалася система підготовки військових кадрів, формувалися механізми соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей.

На цьому етапі не вдалося уникнути прорахунків, часом надзвичайно серйозних. Основні труднощі виникли у зв'язку з необхідністю переходу від ідеологічних стандартів, за якими будувалися Збройні сили колишнього Радянського Союзу, до створення Збройних сил України в абсолютному нових зовнішніх воєнно-політичних та внутрішніх соціально-економічних умовах.

У цей період сталося порушення принципу послідовності створення необхідної законодавчої бази з оборонних питань, який вимагав розроблення спершу загальних концепцій, а потім — конкретних програм. Так, спочатку

17. Гвардійці на навчаннях

було затверджено війсьну доктрину, за умов, коли ще не була створена концепція національної безпеки, що й призвело до значних збитків. Зокрема, непроведення обліку військового майна й невизначеність у критеріях розумної достатності в озброєннях та військовій техніці викликали відчутні втрати.

ВОЄННА ДОКТРИНА УКРАЇНИ

Структури СНД зарекомендували себе в перші роки після розвалу Радянського Союзу досить ефективним механізмом цивілізованого розлучення. Найболючішою ж виявилася проблема Чорноморського флоту. Суть її корінилася не в самому флоті, що налічував близько 300 кораблів застарілих конструкцій (найновіші кораблі були виведені Росією з акваторії Чорного моря). Флот мав берегову інфраструктуру, тому російський контроль над кораблями поширювався, хоч і в дещо розмитій формі, практично на весь Крим.

У червні й серпні 1992 р. президенти України та Росії на своїх зустрічах у Криму домовилися про встановлення подвійного контролю над флотом терміном на 5 років. Домовленість загнала болючу проблему в глухий кут, у жодному разі не розв'язуючи її, хоча й зменшувала на певний час напруженість у стосунках між двома країнами.

Розведення військових сил України й Росії здійснювалося з додержанням міжнародних угод, які Україна визнала обов'язковими для себе — Заключного акта Наради з безпеки та співпраці в Європі (1975 р.), документа

18. Президент України, Головнокомандувач Збройних сил України Л.Кучма та міністр оборони України О.Кузьмук на навчаннях "Редут-97"

Стокгольмської конференції щодо зміцнення довіри та безпеки й роззброєння в Європі (1976), документа Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співпраці в Європі в січні 1992 р. тощо.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада затвердила війсьну доктрину України. В ній проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників. Стратегічним завданням України в галузі оборони визначено захист її державного суверенітету й політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Свою війсьну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

Воєнна доктрина України має три аспекти: воєнно-політичний, воєнно-технічний та воєнно-економічний.

У розділі "Воєнно-політичні аспекти" вказується, що Україна будує свої відносини з іншими державами на загальновизначених принципах, зафіксованих у статуті Організації Об'єднаних Націй, Гельсінкському Заключному акті та документах Наради з безпеки та співпраці в Європі.

Наша держава виступає за створення всеохопних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки й вважає участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки. Вона засуджує війну як знаряддя національної політики, прагне вирішувати всі міжнародні суперечки та конфлікти лише політичними методами.

У своїй зовнішньополітичній діяльності Україна активно виступає за загальне ядерне роззброєння, проти виробництва та розповсюдження технологій виробництва всіх видів зброї масового ураження.

Розділ "Военно-технічні аспекти" визначає основні завдання щодо забезпечення воєнної безпеки в мирний та воєнний час, завдання Збройних сил України та основні принципи їх будівництва. Якісними ознаками Збройних сил вважаються їхня бойова здатність, ефективність та стійкість управління, керіваність, а також готовність до відмобілізування й виконання бойових завдань.

У будівництві Збройних сил пріоритет віддається потужній високоточній зброї, силам та засобам розвідки, повітряно-космічній обороні, радіоелектронній боротьбі, авіації та аеромобільним частинам, перспективним типам кораблів і підводних човнів.

Підготовка Збройних сил спрямована на здобуття досвіду й умінь вибирати та застосовувати ефективні форми та способи воєнних дій, які відповідали б обставині, що склалася, забезпечували перехоплення в противника та утримання ініціативи.

У розділі "Военно-економічні аспекти" передбачено підтримання належної боєздатності держави за раціонального обсягу воєнних витрат. До військово-технічних пріоритетів віднесено озброєння та військову техніку, які підвищують вогневу міць і мобільність військ (сил), а також системи озброєння, що є конкурентоспроможними на світовому ринку.

Готовність держави до оборони забезпечується шляхом побудови стійкої системи державного та військового управління, а також завчасною підготовкою народного господарства до забезпечення потреб населення й воєнної організації України.

Доктринальні положення обов'язкові для державних органів, організацій, органів самоврядування та громадян України і є основою узгодження їхніх зусиль у зміцненні національної безпеки України.

РОЗВИТОК ЗБРОЙНИХ СИЛ

Керуючись воєнною доктриною позаблокової країни, армія України готова воювати тільки на своїй території. На виконання Державної програми будівництва та розвитку Збройних сил було реалізовано кілька принципів рішень.

Україна перейшла на нову систему воєнно-адміністративного поділу — Оперативне командування (ОК). В основу оборони було покладено територіальний принцип.

Лєвова частка військового потенціалу в Україні, так само, як свого часу в Польщі, зосереджувалася на заході. Польща після розвалу Варшавського пакту досить швидко усунула цю диспропорцію. Україна не змогла здійснити передислокації військ через економічну скруту. Міністерство оборони обмежилося перепідпорядкуванням діючих військових частин Західного ОК Північному. Розрахований до 2005 р. третій етап Державної програми будівництва та розвитку Збройних сил передбачає, що бойовий потенціал держави буде розподілений більш-менш рівномірно між Західним, Південним і Північним ОК.

Штатна чисельність Збройних сил України на початок 2000 р. сягала 310 тис. військовослужбовців. Спискова, тобто фактична чисельність постійно змінюється залежно від того, скільки призвали та скільки звільнили військовослужбовців у запас. Реальна спискова чисельність зазвичай менша від затвердженої Верховною Радою на досить істотну величину — від 5 до 20 тис.

За роки незалежності військові управлінські структури скорочені на 40%, а чисельність військовослужбовців — майже на півмільйона. Такі темпи скорочень не мають аналогів у європейській практиці мирного часу.

Серед 30 країн-учасниць договору "Про звичайні Збройні сили в Європі" Україна посідає унікальну позицію: вона не входить ні в Ташкентський оборонний союз СНД, ні в НАТО. Позаблоковий характер нашої держави стимулює подальше скорочення військового потенціалу.

Не треба забувати, однак, що й тепер за чисельністю своєї армії Україна поступається лише двом європейським державам — Росії та Туреччині.

19. Нічні стрільби ракет в одному з підрозділів Збройних сил України

Якщо взяти все озброєння й техніку з арсеналів України, то його вистачить, як підраховано, для побудови двох колон від Києва до Лондона. Один залп з усіх видів зброї дорівнює 60 тоннам боеприпасів, або є еквівалентним трьом атомним бомбам, скинутим на Хіросіму.

Вчені Національного інституту стратегічних досліджень України аргументовано доводять, що показники чисельності Збройних Сил, які з подачі генералітету ухвалила й затвердила Верховна Рада, завищені на третину, а то й більше. З урахуванням прогнозованого скорочення витрат на оборону в наших сусідів чисельність української армії не повинна в майбутньому перевищувати 200 тис. чоловік.

У Збройних силах України найчисельнішими є Сухопутні війська, які налічують у своєму складі понад 150 тис. чоловік. На другому місці — Військово-повітряні сили (50 тис. чоловік), на третьому — Війська протиповітряної оборони. Військово-морські сили налічують 12 тис. особового складу, 11 бойових кораблів тоннажністю від 400 тонн і один підводний човен.

Проблема працевлаштування звільнених з армії офіцерів стоїть надзвичайно гостро, хоча поступово й розв'язується. У 1999 р. було завершено виконання першої комплексної програми соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відправлених у відставку. Це єдина державна програма такого типу, реалізована в країнах СНД. За допомогою Європейського Союзу було здійснено перепідготовку майже 12 тис. звільнених військовослужбовців, створено понад 120 підприємств, працевлаштовано 5 тис. осіб.

Пристосування військових структур до можливостей країни вимагає подальшого скорочення чисельності військовослужбовців. Черговим кроком у цьому напрямку стала ліквідація Національної гвардії України як самостійного роду військ. Елітні підрозділи гвардійців, які були створені в листопаді 1991 р., від січня 2000 р. перейшли в підпорядкування Внутрішніх військ МВС та Збройних сил України.

Завершено створення Єдиної системи військової освіти України, до складу якої ввійшли військові навчальні заклади всіх військових формувань, а в Міністерстві освіти створено спеціальний координуючий орган — Відділ підготовки військових фахівців.

Академія оборони України та Академія Прикордонних військ України за видатні досягнення в справі підготовки офіцерських кадрів, воєнно-наукових досліджень отримали статус національних закладів освіти.

Триває інтеграція військової та цивільної вищої освіти, факультет військової підготовки Національного технічного університету "КПІ" перетворено на Військовий інститут цього університету, Харківський інститут танкових військ ім. Верховної Ради України перетворено на Інститут танкових військ при Харківському державному університеті.

СТВОРЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК

7 листопада 1991 р. Верховна Рада схвалила закон "Про державний кордон". Державний кордон Радянського Союзу на території України, яка межувала з чотирма країнами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, — став державним кордоном України. Адміністративний кордон із трьома колишніми союзними республіками — Білоруссю, Молдовою та Росією — також було визначено державним кордоном України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2.01.92 р. створено Державний комітет у справах охорони державного кордону України, основні зусилля якого були зосереджені на реалізації державної прикордонної політики, принципів правового оформлення та охорони державного кордону й виключної (морської) економічної зони, вдосконаленні системи заходів для забезпечення їх недоторканності.

Ухвалені законодавчі акти забезпечили можливість прикордонним з'єднанням і частинам у складі 6 прикордонних загонів, 6 окремих контрольно-пропускних пунктів, двох окремих бригад прикордонних сторожових кораблів (катерів) та однієї окремої авіаційної ескадрильї продовжувати охорону державного кордону в попередньому режимі.

20. На одній із ділянок західного кордону

Всього для охорони державного кордону було залучено: 125 прикордонних застав; 56 відділень КПП; 25 кораблів; 85 катерів; 4 літаки; 11 вертольотів; 16 799 чоловік особового складу, зокрема 2156 офіцерів, 3154 прапорщики й мічмани, 2601 сержант (старшина), 8888 солдатів (матросів).

Прикордонні війська поетапно здійснювали своє формування та взяли під охорону й контроль державний кордон України протяжністю 7014,19 км.

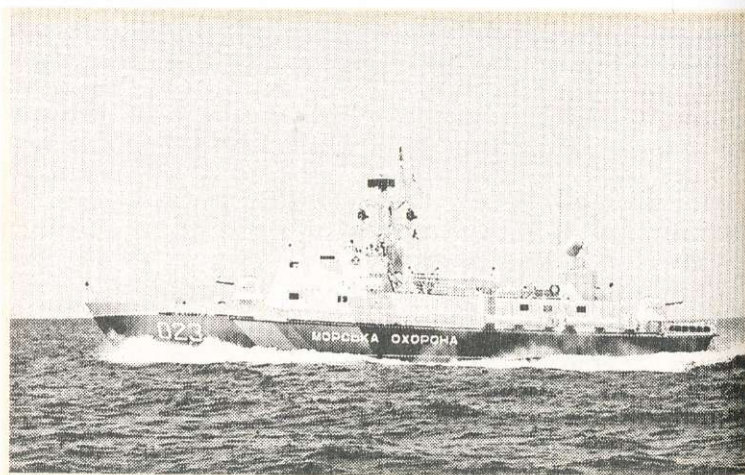
Основні етапи розвитку Прикордонних військ України:

— перший (1991-1992 рр.) — створення власних Прикордонних військ, розроблення законодавчої бази для їх функціонування, становлення структур Державного комітету в справах охорони державного кордону України, підготовка концепції охорони кордону й розвитку Прикордонних військ;

— другий (1992-1993 рр.) — закриття кордону з Молдовою, організація прикордонного контролю на кордоні з Білоруссю та Росією, нарощування зусиль в охороні морської ділянки, договірно-правове оформлення кордону, розроблення довгострокової Комплексної програми розбудови державного кордону України та розвитку Прикордонних військ;

— третій (з 1994 р. по теперішній час) — виконання заходів, спрямованих на реалізацію довгострокової Комплексної програми розбудови державного кордону України та розвитку Прикордонних військ України.

Держкомкордоном України вжито всіх можливих заходів, спрямованих на правове оформлення державного кордону.

21. Під надійною охороною перебувають морські кордони України

За цей час повністю завершено процес правового оформлення державного кордону України з Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Закінчено делімітацію кордону з Білоруссю та Молдовою. Складніше зазначені питання вирішуються з Росією та Румунією.

СТВОРЕННЯ ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

Створення Внутрішніх військ МВС України було зумовлено об'єктивною необхідністю виконання наступних службово-бойових завдань: охорона та оборона особливо важливих державних об'єктів військово-промислового комплексу, атомних електростанцій; супроводження та охорона спеціальних вантажів, зокрема ядерних матеріалів; охорона установ виконання покарань; конвоювання засуджених та заарештованих; охорона підсудних під час судових процесів; охорона громадського порядку та громадської безпеки; припинення діяльності не передбачених законодавством озброєних воєнізованих формувань, груп; участь у забезпеченні безпеки вищих посадових осіб України.

Реформування Внутрішніх військ МВС України передбачало подальше зростання їхніх місця й ролі як військового правоохоронного формування в забезпеченні громадського порядку та громадської безпеки, боротьбі з організованою злочинністю, виявами тероризму, фізичним захистом ядерних об'єктів.

Особлива місія лежить на військах Цивільної оборони України Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій.

Військові частини Цивільної оборони до 1992 р. входили до складу Збройних сил України й підпорядковувалися міністрові оборони України. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. "Про війська Цивільної оборони України" їх було передано до штабу ЦО України.

Основні етапи реформування військ Цивільної оборони України:

1992 р. — підпорядкування військових частин Цивільної оборони Кабінетові Міністрів України й штабу Цивільної оборони України;

1993 р. — ухвалення Закону України "Про Цивільну оборону України";

1996 р. — створення Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій (МНС України);

1996-2000 рр. — нарощування кількісних та якісних показників сил Цивільної оборони.

До складу сил Цивільної оборони МНС України входять війська Цивільної оборони; авіаційні пошуково-рятувальні сили; Державна

воєнізована гірничорятувальна служба; Центр реагування на надзвичайні ситуації на водних об'єктах.

Загальне керівництво військами ЦО здійснює міністр, безпосередне — командувач сил Цивільної оборони через Головне управління сил Цивільної оборони.

Законом України від 29 березня 1999 р. "Про війська Цивільної оборони України" їм визначено такі основні завдання:

- здійснення заходів щодо підтримання органів управління, сил і засобів військ Цивільної оборони України в стані постійної готовності до виконання поставлених завдань;

- нагромадження, розміщення, зберігання та своєчасне відновлення озброєння, військової та спеціальної техніки, інших матеріально-технічних засобів, призначених для проведення рятувальних робіт у мирний та воєнний час;

- проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у зонах надзвичайної екологічної ситуації, осередках ураження та районах стихійного лиха;

- проведення піротехнічних робіт, пов'язаних зі знешкодженням вибухонебезпечних предметів;

- сприяння Збройним силам України в обороні України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності.

Можливості військ ЦО характеризуються такими показниками: із 135 надзвичайних ситуацій, визначених за існуючим класифікатором, вони можуть залучатися до ліквідації наслідків 116 надзвичайних ситуацій.

Починаючи від 2000 р., на МНС України покладено завдання здійснити організаційні заходи щодо оптимізації структури та чисельності військ Цивільної оборони України.

МИРОТВОРЧІ ФУНКЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ. МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ

Як член ООН Україна зобов'язана виконувати рішення Ради Безпеки ООН та відповідно до своїх можливостей надавати в її розпорядження необхідні сили для підтримання миру й безпеки.

Для уникнення жертв серед цивільного населення колишньої Югославії та сприяння політичному врегулюванню конфлікту, який розпочався в 1990-1991 рр., Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію про створення миротворчих сил ООН з охорони та запросила до проведення миротворчої місії Україну.

22. До воїнів з України завітали боснійські діти. 1994 р.

Початком миротворчої діяльності Збройних сил України можна вважати 4 липня 1992 р., коли було видано наказ міністра оборони України про формування 240-го окремого спеціального батальйону. Вже 15 липня 1992 р. оперативна група в складі 40 осіб прибула до м. Сараєво для підготовки місця розташування батальйону в казармах маршала Й.Б.Тіто, а 29 липня до м. Сараєво прибув основний склад батальйону.

У лютому 1996 р. батальйон увійшов до складу французько-німецької бригади "Центр" багатонаціональних сил виконання Мирної угоди щодо Боснії та Герцеговини.

Протягом 1993-1997 рр. на території колишньої Югославії також здійснювали миротворчу діяльність 60-й окремий спеціальний батальйон (550 осіб), 40-а група штабних офіцерів у складі 63 осіб, 15-й окремий спеціальний вертолітний загін (110 осіб), 17-а й 8-а окремі спеціальні вертолітні ескадрильї (відповідно 150 та 125 осіб), 70-а окрема спеціальна танкова рота (160 осіб), 64-а окрема спеціальна механізована рота (105 осіб). В Анголі діяла 901-а окрема понтонно-мостова рота в складі 200 осіб.

23. Президент України, Головнокомандувач Збройних сил України Л.Кучма з командуванням Військово-морських сил України. 1995 р.

З липня 1992 р. в українських миротворчих контингентах узяли участь 9 тис. військовослужбовців України.

Станом на 1 січня 2000 р. за участь українського контингенту в миротворчій діяльності в складі сил ООН від Секретаріату ООН надійшло в Україну 75 млн. доларів США, які перераховано Міністерством оборони України до прибуткової частини Державного бюджету України. На утримання українських миротворців держава витрачає вдвічі менше коштів.

За результатами контрольної перевірки 240 осіб, що її здійснила Генеральна військова інспекція в травні 1999 р., зроблено висновок, що миротворчий підрозділ Збройних сил України є чи не найкращим у складі стабілізаційних сил НАТО, яким може пишатися український народ та наша держава.

Від вересня по грудень 1999 р. в Македонії (3 км на схід від аеропорту Скоп'є), а від грудня в Косово (на американській базі "Бонд стил", за 5 км від селища Урошовец) у складі сил НАТО KFOR перебував український миротворчий контингент загальною чисельністю близько 250 осіб.

Станом на 1 січня 2000 р. з питань міжнародної військової та військово-технічної співпраці укладені й діють понад 180 міжнародних документів із 40 країнами.

Загалом же Міністерство оборони України має контакти з питань міжнародної військової співпраці з 70 країнами світу.

Співпраця України з НАТО у військовій сфері ґрунтується на таких основних міжнародних та державних документах:

- Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО (підписана 9 липня 1997 р. під час Мадридського саміту);

- Рамковому документі програми "Партнерство заради миру" — ПЗМ (Україна підписала його першою з країн СНД 8 лютого 1994 р.);

- Віденському документі 1992, 1994 та 1999 рр., членами якого є всі країни НАТО та країни-партнери (набув чинності 1 січня 1999 р.);

- Державній програмі співпраці України з НАТО на період до 2001 р.

Найяскравішим прикладом розвитку військової співпраці України з НАТО є безпосередня активна участь контингентів Збройних сил України в миротворчих операціях у Боснії та Герцеговині під загальним керівництвом НАТО.

Саме програма ПЗМ стала важливим механізмом співпраці в галузі підготовки військовослужбовців України до їхньої практичної миротворчої діяльності: станом на 1 січня 2000 р. в навчальних закладах та на курсах із терміном навчання більш як 2 місяці пройшли підготовку близько 500 офіцерів Збройних сил України.

Протягом 1994-1999 рр. Україна брала активну участь у значній кількості заходів, передбачених програмою ПЗМ, зокрема, у 87 спільних військових навчаннях.

Досвід, отриманий Україною під час участі в спільних із НАТО заходах, є дуже корисним і вже використовується в будівництві та реформуванні Збройних сил України.

Стратегічною метою України є інтеграція до європейських та євроатлантичних структур. СНД також може бути корисною для подальшого розвитку двосторонньої військової співпраці, то більше, що практично всі країни СНД є членами ОБСЄ, Ради північноатлантичної співпраці та Ради євроатлантичного партнерства.

Протягом 1992-1999 рр. із державами СНД укладено 75 угод та протоколів про військову співпрацю, 34 з яких — із Російською Федерацією.

Поступово збільшується кількість курсантів та слухачів із країн СНД, які навчаються у військово-навчальних закладах України.

Найбільшу зацікавленість країни СНД виявляють у військово-технічній співпраці, зокрема, щодо поставок озброєння й техніки виробництва колишнього СРСР, ремонту та модернізації військової техніки, розширення авіаційних транспортних перевезень тощо.

Активно здійснюється співпраця з військових питань у рамках ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова).

Співпраця з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) у військовій сфері має на меті, разом з іншими аспектами, не допустити нового розподілу Європи та сприяти процесам формування архітектури європейської безпеки.

На сучасному етапі військова співпраця з країнами ЦСЄ розвивається за такими напрямками:

- підготовка та вдосконалення договірно-правової бази співпраці;
- підготовка двосторонніх угод про додаткові заходи щодо зміцнення довіри, безпеки та про розвиток військових стосунків (з Угорщиною й Румунією);
- пошук шляхів щодо реалізації підписаних двосторонніх угод із Республікою Польща (лютий 1993 р.), Словаччиною (жовтень 1993), Угорщиною (березень 1992), Румунією (березень 1994), Чехією (березень 1994 та квітень 1996) з питань ППО, авіації, військової топогеодезії, зв'язку, підготовки кадрів, проведення спільних навчань, обміну досвідом, спільної підготовки (українсько-польський миротворчий батальйон), створення миротворчих частин.

У розвитку військово-технічної співпраці з Україною зацікавлені всі країни ЦСЄ, на озброєнні яких перебуває техніка виробництва колишнього СРСР.

Військова співпраця з країнами Балтії та регіону Чорного моря розвивається в основному на рівні візитів керівників військових відомств та під час проведення спільних навчань у рамках програми ПЗМ.

Військова співпраця із США дозволяє запозичувати нові технології, оптимальні методи та способи управління Збройними силами, шляхи комп'ютеризації та програмного забезпечення підрозділів і органів управління Збройних сил України. Фінансування всіх заходів плану співпраці із США практично здійснюється за рахунок американської сторони, що заощаджує Міністерству оборони України значні валютні кошти.

Імовірними стратегічними напрямками розвитку взаємовигідної військової та військово-технічної співпраці можуть бути країни Азії, Америки, Близького Сходу та Африки. Можливі напрями такої співпраці:

- торгівля готовою продукцією та технологіями військово-промислового комплексу;
- реалізація спільних космічних програм в інтересах оборонних відомств;
- модернізація та ремонт озброєння й військової техніки, зокрема військових кораблів, на підприємствах України;
- проведення спільних досліджень у галузі військової науки; підготовка військових фахівців та підвищення їхньої кваліфікації.

КОСМІЧНА ПРОГРАМА УКРАЇНИ

Після розпаду СРСР на території України залишилося одинадцять військово-космічних частин, які брали участь в управлінні практично всіма типами космічних апаратів орбітального угруповання колишнього Радянського Союзу та виконували при цьому до 30% усіх сеансів управління.

Рішенням командувача Військово-космічних сил Російської Федерації частини, які дислокувалися на території України, були виведені з контура управління орбітальними угрупованнями космічних апаратів.

Усі спроби налагодити взаємовигідну співпрацю з Російською Федерацією у сфері космічної діяльності бажаних результатів не принесли.

У квітні 1992 р. рішенням міністра оборони України військово-космічні частини було підпорядковано командувачу сил ППО України, а в складі його апарату створено управління Військово-космічних сил.

Влітку 1992 р. особовий склад військово-космічних частин склав присягу на вірність народу України.

На підставі директиви начальника Головного штабу Збройних сил України від 2 вересня 1992 р. в Штабі озброєння Збройних сил України було створено Управління ракетно-космічного озброєння, а наказом міністра оборони України від 21.01.93 р. військово-космічні частини було виведено зі складу сил ППО України та підпорядковано цьому управлінню.

На управління було покладено такі основні завдання:

- керівництво космічними частинами та організація всебічного забезпечення їхньої діяльності в інтересах усіх видів Збройних сил України, науки та народного господарства;

- формування національної космічної програми щодо проєктів військового та подвійного призначення, організація взаємодії структур Збройних сил України — споживачів космічної інформації — та Національного космічного агентства України (НКАУ);

- підготовка та обґрунтування програм розвитку космічних засобів і ракетно-реактивного озброєння, планування, організація та контроль науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт із питань створення ракетного та космічного озброєння;

- організація та забезпечення, спільно з Генеральним штабом Збройних сил України, заходів щодо реалізації концепції поетапного будівництва Військово-космічних сил України.

Військово-космічними частинами України здійснюється управління космічними апаратами за міжнародними програмами "Гранат", "Інтербол-1", "Інтербол-2", а також першим українським космічним апаратом дистанційного зондування Землі "Січ-1".

24. Екіпаж космічного корабля "Коламбія" (США), в складі якого перший космонавт України Леонід Каденюк (крайній праворуч) у листопаді-грудні 1997 р. здійснював на навколосезній орбіті важливі біологічні дослідження

Визначено напрями співпраці НКАУ з НАТО:

- участь у заходах, що стосуються впровадження космічної техніки та технологій в умовах надзвичайних ситуацій;

- використання існуючої наземної космічної інфраструктури України та обмін інформацією з штучних супутників в інтересах екології й картографії.

Постановою Верховної Ради України від 15 листопада 1996 р. було ухвалено Закон України "Про космічну діяльність", в якому визначено загальні правові засади здійснення космічної діяльності в Україні, під юрисдикцією України та за її межами.

Положення цього закону поширюються на всі види діяльності, яка пов'язана з дослідженням і використанням космічного простору. Безпосередньо на управління оборонних програм покладено забезпечення довгострокових інтересів України у сфері національної безпеки та оборони.

У 1997 р. НКАУ розробило Загальнодержавну (Національну) космічну програму України на 1998-2002 рр.

Рішенням Генерального директора НКАУ на базі колишніх окремих науково-вимірювальних пунктів створено об'єднаний центр управління польотами, центри контролю космічного простору та навігаційного поля, приймання та оброблення спеціальної інформації, Міжнародний центр космічних досліджень, Регіональний центр приймання спеціальної інформації, Головний центр спеціального контролю.

Наприкінці 1997 р. виконано перший політ українського космонавта Л.Каденюка на борту американського корабля "Коламбія".

В галузі досліджень далекого космосу Національним центром у Євпаторії в 1998 р. проведено комплекс унікальних робіт. Силами фахівців центру, науковців Академії наук та АГ НВП "Сатурн" було розгорнуто нове спеціалізоване радіоастрономічне обладнання для проведення радіоастрономічних досліджень, що за своїми основними параметрами не має аналогів у світі.

Цим було вичерпано заходи першого етапу створення сучасного Центру наземно-космічних радіоастрономічних досліджень. Слід наголосити, що вперше реалізація такого актуального й престижного наукового проекту відбулася з ініціативи українських відомств і організацій, які зробили вагомий внесок у цей проект.

Лише в 1999 р. виконано роботу щодо забезпечення підготовки та запуску космічного апарату "Океан-О", підготовки українського сегмента наземного комплексу управління цим апаратом та приймання телеметричної інформації виносним вимірювальним пунктом, який було розгорнуто в Салалах (Оман).

Проводилася активна робота щодо створення міжнародно-правових умов для реалізації в рамках міжнародного космічного проекту ракетного носія "Циклон-4" на бразильському космодромі "Алкантара".

28 березня 1999 р. з району екватора успішно здійснено перший випробний запуск української ракети "Зеніт" у рамках реалізації міжнародного проекту "Морський старт", чим започатковано практичну реалізацію безпрецедентного в технічному вимірюванні проекту XXI ст.

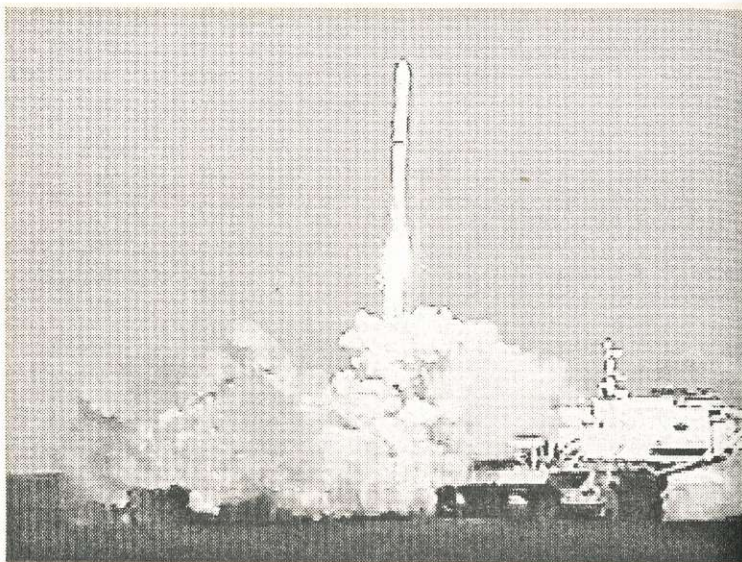
Реалізація цього складного й сміливого космічного проекту стала можливою завдяки об'єднанню зусиль, інтеграції наукової думки й технічних можливостей учених, конструкторів та інженерів України, Росії, США й Норвегії.

В проєкті використано найновітніші технології, розроблені провідними аерокосмічними компаніями "Боїнг" (США), РКК "Енергія" (Росія), "Кварнер" (Норвегія), ВО "Південний машинобудівний завод" та ДКБ "Південне" ім. М.К.Янгеля (Україна).

Здійснення запусків із району екватора з використанням плавучого морського стартового комплексу забезпечить виведення на розрахункову орбіту корисного навантаження при найменших витратах, розв'яже проблему падіння ступенів ракети та зменшить вартість пускових послуг.

Програма Міжнародної космічної станції є наймасштабішою космічною програмою сучасності, яка визначає новий стан в освоєнні навколосезного простору. Уже 16 країн беруть активну участь у здійсненні цього проєкту. Це, насамперед, США, Росія, Японія, країни Центральної Європи,

25. Старт української ракети Zenit-3SL
з морської платформи "Одісей". Березень 1999 р.

що входять до Європейського космічного агентства. Останньою приєдналася до цього проекту Бразилія.

Українські спеціалісти мають достатній досвід участі в підготовці та здійсненні досліджень на орбітальних станціях "Салют" і "Мир", що є передумовою для ймовірної нашої участі в програмі Міжнародної космічної станції.

Спільна заява Президентів Росії й України від 31 травня 1997 р. визначила одним із напрямів співпраці створення Українського дослідницького модуля в складі російського сегмента станції. Міжурядова угода про економічну та науково-технічну співпрацю між двома країнами передбачає розгортання цих робіт.

Керуючись домовленостями як з Російською Федерацією, так і з США, Україна розпочала підготовку для входження в програму Міжнародної космічної станції.

Наприкінці 1998 р. створено Координаційний комітет (НАНУ-НКАУ) на чолі з президентом НАНУ Б.Патоном, який провадить вибір наукових та технологічних експериментів для їх здійснення в ході орбітального польоту.

§5. Зовнішня політика

МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ УКРАЇНИ

Українська РСР була позбавлена можливості провадити міжнародну політику, хоча вважалася членом-засновником ООН і мала власне Міністерство закордонних справ.

Справжньою датою народження зовнішньої політики України справедливо вважається 16 липня 1990 р. Після проголошення Декларації про державний суверенітет зовнішня політика держави розвивалася логічно, послідовно й поступально. Іншими словами, на зміну завданням, які реалізовувалися на той час, приходили інші, складніші й масштабніші. Саме цей принцип — від меншого до більшого, рух по висхідній — став визначальною рисою української дипломатії.

Подальший розвиток подій підтвердив правильність і далекоглядність позицій, записаних у Декларації. Реалізуючи положення цього документа, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України. Отже, згадані принципи зовнішньої політики були визнані основоположними для незалежної держави, що народжувалася.

Період від 16 липня 1990 по 1 грудня 1991 рр. (проведення референдуму на підтвердження Акта незалежності України) можна назвати етапом формування засад зовнішньої політики незалежної України.

Протягом цього періоду керівництво зовнішньою політикою здійснювалося Верховною Радою України. І в цьому був свій сенс. Адже на той час парламент був фактично єдиним органом державної влади, який виступав і діяв від імені всього народу.

Зовнішньополітичні можливості України на цьому етапі були досить обмеженими, оскільки де-юре наша держава залишалася союзною республікою в складі СРСР. І все ж навіть у цих непростих умовах вдалося закласти фундамент майбутніх відносин із деякими принципово важливими для нашої держави країнами.

Слід, насамперед, згадати підписання 19 листопада 1990 р. Договору між Україною (тоді — УРСР) та Росією (тоді — РРФСР), яким сторони визнавали суверенітет одна одної та який до укладення в 1997 р.

українсько-російського широкомасштабного договору був правовою основою двосторонніх відносин між нашими державами.

Справжнім проривом для української дипломатії в 1990-1991 рр. став активний розвиток українсько-угорських двосторонніх відносин. 27 вересня 1990 р. відбувся офіційний візит Президента Угорської Республіки А.Гонца в Україну, в ході якого сторони констатували невідривне право народів України й Угорщини визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні.

Показовим прикладом для двосторонніх українсько-угорських відносин на цьому етапі стало підписання восени 1991 р. Декларації про принципи співпраці між Україною й Угорщиною щодо забезпечення прав національних меншин.

Другий етап — етап міжнародного визнання України — розпочався відразу після референдуму. На другий день після нього про визнання нашої держави оголосили Канада й Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія й Литва, 5 грудня до них приєдналися Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія й Хорватія. За грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. Хвиля визнання й установлення дипломатичних відносин України з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на терені колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Вагому роль у тому, що незалежна Україна досить швидко й переконливо здобула визнання в світі, відіграв цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави, який вона обрала.

Сьогодні Україна встановила дипломатичні відносини із 153 країнами світу. За кордоном діє 55 українських посольств, 8 постійних представництв при міжнародних організаціях, 10 генеральних консульств, 16 почесних консулів. Водночас в Україні функціонує майже 60 посольств іноземних держав, 10 представництв міжнародних організацій, 9 генеральних консульств та 11 почесних консулів.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки та співпраці в Європі (тепер — Організація з безпеки та співпраці в Європі), а трохи згодом, 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної Ради із співпраці (з 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства).

Згаданий етап, крім міжнародного визнання незалежної України, характеризувався також процесом кристалізації її головних зовнішньополітичних інтересів та пріоритетів. Вони формувалися на базі основоположних для нашої держави документів — Декларації про державний суверенітет та Акта незалежності — й мали на меті якнайповніше та якнайефективніше забезпечення національних інтересів України.

Згодом ці завдання були конкретизовані у схвалених 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основних напрямів зовнішньої політики — базовому документі, на якому ґрунтується міжнародна діяльність України.

Схвалення Основних напрямів зовнішньої політики можна розглядати як початок етапу кристалізації засад зовнішньої політики нашої держави.

Серед завдань, визначених у цьому документі, основними були наступні:

- утвердження й розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- включення національного господарства в світову економічну систему;
- збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.

УКРАЇНА ТА СНД. ВІДНОСИНИ З РОСІЄЮ

Для України величезне значення мало визнання її незалежності Росією. Це стало невідворотним після народного волевиявлення на референдумі 1 грудня 1991 р.

Визнавши Україну одним із перших, уряд Б.Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. У документах про утворення СНД статус Співдружності навмисно не визначався. Водночас в угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), договорі про колективну безпеку (травень 1992), договорі про укладення економічного союзу (вересень 1993) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Отже, залишалася можливість для перетворення СНД в державу.

Курс на співпрацю в межах СНД цілком відповідав національним інтересам України. Тому Президент України Л.Кравчук і Верховна Рада уважно слідували за тим, щоб співдружність країн не переросла у воєнно-політичний блок, а тим більше — в новий варіант Радянського Союзу. За 1992-1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було схвалено близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й такі, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції, розчищаючи шлях до всеохопної інтеграції. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували її суверенітету.

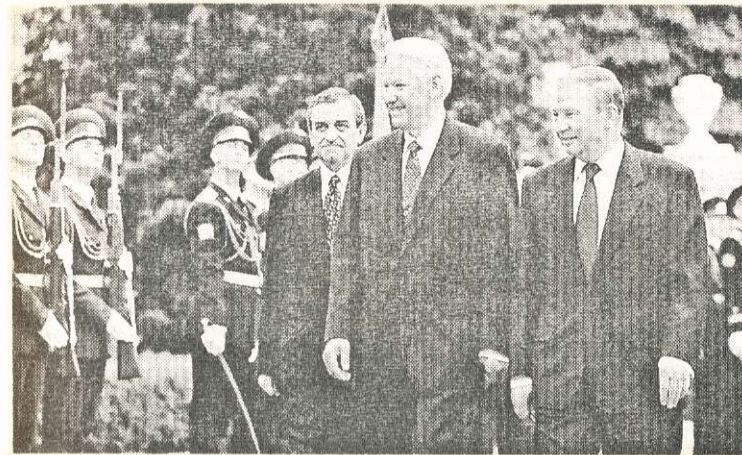
Росія розглядала СНД як зародок державного утворення, яке повинно було зберегти успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками. Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який покликаний координувати процес формування якісно нових двосторонніх відносин із незалежними державами, утвореними на території СРСР. З її погляду, цей механізм мав на меті передусім сприяти успішному розв'язанню пекучих проблем, що виникли внаслідок розпаду СРСР.

Після проголошення Акта про незалежність України прес-секретар Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право порушити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів із республіками, які стали незалежними. Після гострої реакції з України заява була дезавуйована, однак наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г.Попов. Останній не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, а й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Заява Попова спричинила кризу в російсько-українських відносинах.

У травні 1992 р. Верховна Рада Росії заявила, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили від моменту їх ухвалення. Українське керівництво не розглядало Крим як предмет українсько-російських відносин і розв'язувало існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Зокрема, багато було зроблено для відновлення історичної справедливості щодо виселених із півострова в 1944 р. кримських татар. Повернення цього народу на історичну батьківщину розпочалося в останні роки існування СРСР. Після того, як СРСР розпався, витрати на переселення та влаштування кримських татар на нових місцях цілком лягли на український бюджет. Поважаючи волю населення Кримської області, Верховна Рада України ухвалила в лютому 1992 р. закон про відновлення автономної республіки.

Для російських законодавців кримська проблема й надалі залишалася гостро актуальною. З'їзд народних депутатів Росії в грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Виконуючи доручення, російський парламент у липні 1993 р. ухвалив безпрецедентне рішення про надання Севастополю, який перебуває на території України, статусу міста Російської Федерації. Юридичну неспроможність такого рішення змушений був підтвердити сам російський президент. Рада Безпеки ООН також визнала безпідставність цього кроку російських законодавців.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, що склалися в Європі після Другої світової війни, Б.Єльцин не підтримував зазіхань шовіністично налаштованих державних діячів Росії на українські землі. Водночас він переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Економічні відносини між Україною й Росією не могли розвиватися належним чином унаслідок нерозв'язаності корінних політичних проблем.

26. Президент України Л.Кучма приймає Президента РФ Б.Єльцина.
Київ, травень 1997 р.

Із приходом до влади Л.Кучми відносини з Росією вийшли на перший план у зовнішньополітичній діяльності українського уряду. Тут важливо було відновити втрачені за попередні три роки економічні зв'язки. Йшлося не про механічне відтворення зв'язків, властивих для загальносоюзного народногогосподарського комплексу. Це було б і неможливо, тому що більше не існувало колишньої неринкової Росії.

Правлячі кола Росії підтримували Л.Кучму в його боротьбі з Л.Кравчуком за президентську посаду. Вони гадали, що новий президент виявиться поступливішим. У Москві тоді ще сподівалися, що Україна обере лідера, який приведе її назад, в обійми Росії.

Однак другий Президент України, як і перший, міцно стояв на державницьких позиціях. Тому минали роки, а Росія не зважувалася укласти з Україною широкомасштабний договір про співпрацю. Адже в договорі належало чітко заявити про те, що сторони не мають одна до одної жодних територіальних претензій.

Б.Єльцин прийшов у Київ тільки 31 травня 1997 р., коли остаточно стало ясно, що Україна йде своїм шляхом, маючи в цьому підтримку Європи й усього світу. Цього дня сталася справді історична подія — підписання Договору про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною й Росією. Стаття 2 Договору проголошувала: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключеному акту Наради з безпеки і співпраці в Європі поважають територіальну цілісність одна

27. Робоча зустріч Президента України Л.Кучми з прем'єр-міністром РФ В.Путіним

одної й підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів". Завершився, нарешті, процес територіального розмежування України й Росії, розпочатий ще поїздкою представника Центральної Ради Володимира Винниченка до революційного Петрограда в 1917 р.

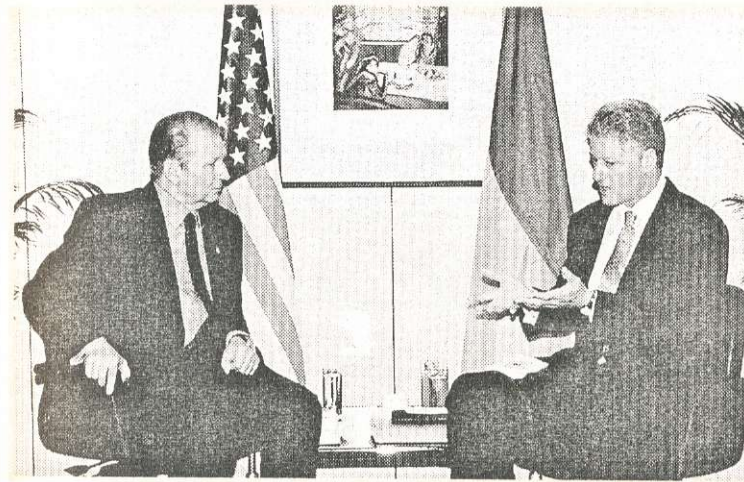
Одночасно була розв'язана проблема Чорноморського флоту. Флот і обслуговуюча його берегова інфраструктура були поділені порівну, але Росія викупувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу й вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії.

ВІДНОСИНИ З КРАЇНАМИ НАТО

Від перших днів існування як суверенної держави Україна завжди підкреслювала своє бажання стати в майбутньому неядерною державою. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила заяву про без'ядерний статус України, а 9 квітня 1992 р. — постанову про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу.

Цим було започатковано безпрецедентний в історії процес перетворення країни, що володіє ядерною зброєю, в без'ядерну державу (Україна успадкувала від СРСР 1600 стратегічних ядерних боеголовок).

Рішення України про відмову од ядерної зброї позитивно вплинуло на відносини Києва як з провідними державами світу, так і з міжнародними

28. Президент України Л.Кучма й Президент США Б.Клінтон

організаціями. А головне, воно, хоч як парадоксально це звучить, значно зміцнило безпеку України. Адже в тристоронній заяві, підписаній Україною, США й Росією в січні 1994 р., було не лише визначено механізм виведення ядерної зброї з території нашої держави, а й надано їй надійні гарантії безпеки з боку двох держав.

16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантії безпеки з боку ядерних держав. Остання крапка була поставлена на зустрічі глав держав-учасниць Наради з безпеки та співпраці в Європі (від 1 січня 1995 р. це співтовариство дістало іншу назву — "Організація безпеки та співпраці в Європі"). 5 грудня 1994 р. в Будапешті президенти Росії й США та прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, й у такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи з наданням Україні гарантії безпеки одночасно підписали глави Китаю та Франції.

Відмова од ядерної зброї й визначення статусу України як без'ядерної держави цілком змінили відносини із США. Під час візиту Л.Кучми до Вашингтона були укладені угоди про надання американської допомоги Україні в здійсненні економічних реформ.

29. Президент України Л.Кучма й Генеральний секретар НАТО Х.Солана

Без'ядерний статус допоміг Україні поставити на якісно іншу основу відносини з країнами Північноатлантичного договору.

На зустрічі в Брюсселі в січні 1994 р. глави держав і урядів НАТО підтвердили перевірену часом необхідність Альянсу. Була висловлена підтримка розвитку європейської системи безпеки й заявлено про те, що Північноатлантичний альянс є відкритим для членства інших держав континенту. Розширення НАТО, вказувалося в документах зустрічі, не становитиме загрози, натомість сприятиме більшій стабільності й безпеці в Європі. Проте воно відбуватиметься, як заявили глави держав і урядів НАТО, в такий спосіб, щоб Альянс залишався спроможним виконувати свої функції в царині колективної оборони та завдання, пов'язані з підтриманням миру. Іншими словами, процес розширення не форсувався.

В січні 1994 р. Північноатлантична рада звернулася із запрошенням до всіх країн, об'єднаних Народою з безпеки та співпраці в Європі, взяти участь у програмі "Партнерство заради миру". Держави-партнери запрошувалися до участі в діяльності політичних і військових органів у штаб-квартирі НАТО. В рамках цієї програми кожна з країн-партнерів могла укладати з НАТО окремі документи із заходами, які були готові здійснювати обидві сторони.

9 липня 1997 р. в Мадриді 16 глав держав і урядів та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, з одного боку, й Президент України Л.Кучма, з другого, підписали "Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО". Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширити співпрацю,

розвивати особливе партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності й спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі.

Хартію про партнерство слід розглядати як визнання НАТО стратегічної ролі України в побудові нової схеми європейської безпеки. Самій Україні належало унеможливити схваленням цієї Хартії виникнення недовіри з боку сусідів — Польщі, Угорщини й Чехії. Ці три країни Центрально-Східної Європи були прийняті в НАТО з березня 1997 р. Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

У відносинах України й НАТО існує російський аспект. Політична еліта Росії, включно з її державними інститутами, чинила відчайдушний опір вступові Польщі, Угорщини й Чехії в НАТО. Можливість вступу в НАТО України цілковито виключалася. Щоб попередити таку загрозу, пострадянська Росія готова була надати Україні реальну можливість самостійного існування. Це й було підтверджено укладенням Договору про дружбу, співпрацю та партнерство.

Для керівництва України негайний вступ до НАТО не міг стояти на порядку денному, враховуючи далеко не ринковий стан української економіки й нереальність швидкого доведення Збройних сил до рівня взаємосумісності. Однак така перспектива не виключається. Наприкінці 90-х рр. перед Україною постало інше завдання: визначити свою політику щодо Північноатлантичного альянсу й у ширшому плані — всю європейську політику. Зустрічаючи категоричним несприйняттям будь-які спроби зближення колишніх союзних республік із НАТО, Росія вже ж потурбувалася про те, щоб формалізувати власні відносини з цим воєнно-політичним блоком шляхом договірної оформлення взаємних зобов'язань. Брак подібної формалізації з боку України поставив би нашу країну в неприйнятне становище буферної зони. Навпаки, підписання Хартії про особливе партнерство надало потужного імпульсу процесу входження України в європейські та євроатлантичні політичні й економічні структури. Активізувалася участь України в створенні системи колективної безпеки та зміцненні стабільності на Європейському континенті.

ВРЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИН

2 червня 1997 р. на курорті "Нептун" поблизу Констанци Президент України Л.Кучма й Президент Румунії Е.Константінеску підписали міждержавний Договір про дружбу, співпрацю та добросусідство. Підписання цього Договору мало велике значення для забезпечення національних інтересів України. Відносини з Румунією, які тривалий час залишалися в непевному стані, нарешті нормалізувалися.

Починаючи від 1991 р., деякі румунські політики майже відкрито висували до України територіальні претензії. Вони посилалися на пакт Ріббентропа-Молотова, який мав своїм безпосереднім наслідком приєднання до УРСР у 1940 р. частини румунської території — Північної Буковини, Хотинщини й Придунайського краю. Вказуючи на аморальність цього пакту та його нечинність з погляду міжнародного права, підштовхували державними структурами представники румунської громадськості заявляли, що незалежна Україна зобов'язана, якщо вона прагне залишатися демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. Офіційні румунські кола рік у рік ухилялися від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору.

Однак українські дипломати на переговорах довели, що посилення румунської сторони на пакт Ріббентропа-Молотова безпідставні. Передача Бессарабії й Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором. Румунія як союзниця Німеччини змушена була укласти його в лютому 1947 р. з Об'єднаними Націями. Паризький договір становив ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою. Було вказано також на те, що на території, які відійшли од Румунії за результатами Другої світової війни, споконвіку проживало українське населення.

Договір у Констанці став можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися в непохитності керівництва України в питанні про державний кордон. Румунія прагнула стати членом НАТО, але про це не можна було навіть мріяти, маючи нерегульовані територіальні проблеми з сусідніми державами. Тому президент Е.Константінеску, який під час перебування в опозиції до попереднього уряду організовував багатотисячні мітинги з висуванням територіальних претензій до України, після приходу до влади визнав за краще визнати існуючу реальність.

У Договорі сторони заявили про те, що не мають територіальних претензій одна до одної. Сторони зобов'язалися розвивати добросусідські економічні та культурні зв'язки. Передбачалося також сприяння урядів розвитку національних меншин — українців у Румунії й румунів в Україні.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Проблема українсько-польського кордону з 1918 р. була однією з найгостріших через низку об'єктивних обставин. Остаточне рішення було знайдене лише на конференціях лідерів Об'єднаних Націй, які передували завершенню Другої світової війни. Це рішення визнала польська громад-

ськість, тож після 1991 р. між Польщею й Україною не виникло жодних непорозумінь у питанні про кордон.

Під час візиту Л.Кучми до Варшави в січні 1997 р. була ухвалена спільна заява президентів обох країн "До порозуміння і єднання". Вона остаточно закрила для політиків непрості, а часом і трагічні сторінки спільної історії обох країн. Польща щиро зацікавлена в розширенні й зміцненні двосторонніх відносин з Україною, сприяє їй у входженні до європейських організацій.

Дружні відносини пов'язують Україну з іншими країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, діє спільна українсько-словацька комісія з питань торговельно-економічної співпраці. Уряди України й Словаччини співпрацюють у забезпеченні найбільш сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині й словаків в Україні. Завдяки допомозі Чехії та Словаччини Україна в червні 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ).

Це дозволило нашій державі брати активну участь у реалізації багатьох важливих для країн регіону проектів, зокрема, в побудові трансєвропейської транспортної магістралі Трієст-Любляна-Будапешт-Київ, відбудові Боснії й Герцеговини тощо. Членство України в ЦЕІ зміцнило також її взаємодію з країнами Центральної Європи в питанні надання ними підтримки районам нашої держави, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС.

Про зміцнення ролі України на центральноєвропейському просторі свідчить те, що її запросили брати участь у регулярних неформальних зустрічах президентів Центральної Європи. Важливою й символічною подією в цьому контексті стало успішне проведення в травні 1999 р. VI-ї такої зустрічі у Львові.

Геополітичне розташування України зумовлює її поєднуючу роль між багатьма регіональними процесами — центрально-східноєвропейським, чорноморським та балтійським. Тому наша держава намагалася відігравати активну роль на всіх згаданих напрямках.

Так, вона стала однією з провідних країн Організації Чорноморської економічної співпраці (ОЧЕС), яка була заснована під час саміту глав держав Чорноморського регіону в Ялті в червні 1998 р.

Свідченням цього стало й проведення у вересні 1999 р. в Ялті Балто-Чорноморського саміту, в якому взяли участь представники 22 країн, зокрема, глави 14 з них.

До активів нашої держави на ниві регіональної співпраці слід також віднести її особливу роль у багатосторонній взаємодії в рамках ГУУАМ, "трикутників" співпраці Україна-Польща-Литва та Україна-Румунія-Молдова.

Говорячи про економічний напрямок регіональної співпраці, необхідно також відзначити включення України в реалізацію конкретних економічних проектів, зокрема, щодо транспортування каспійської нафти до Європи.

Євроінтеграційний і регіональний вектори зовнішньої політики України тісно взаємопов'язані. Тому завдання, які стоять перед нашою державою на цих напрямках, можна й треба вирішувати паралельно.

Зокрема, реалізація нашої середньотермінової мети у відносинах з ЄС — набуття статусу асоційованого члена Євросоюзу — дозволила б Україні забезпечити й свої регіональні інтереси. Йдеться, насамперед, про мінімізацію негативних для нас наслідків поширення дії “Шенгенської угоди” на країни Центральної Європи — учасниці першої хвилі розширення ЄС.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Після вступу в 1992 р. до ОБСЄ Україна стала добиватися членства в Раді Європи (РЄ). Мети було досягнуто 9 листопада 1995 р., коли Україна офіційно приєдналася до цієї організації.

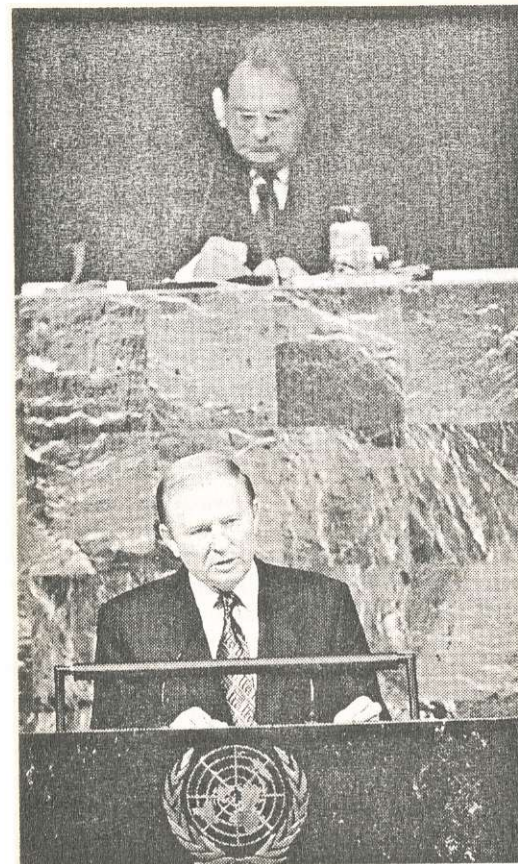
Членство України в РЄ надало їй можливість бути безпосередньо залученою до вироблення спільної політики європейських держав, спрямованої на розв'язання проблем, що виникають у розвитку суспільства, сприяти створенню загальноєвропейської правової та культурної єдності.

Головні зусилля України в міжнародних організаціях спрямовувалися, зокрема, на реалізацію цілей, що випливають із Конституції нашої держави, програмних зовнішньополітичних документів, завдань, поставлених Президентом України. Це, насамперед, використання засобів багатосторонньої дипломатії для захисту національних інтересів України, зміцнення гарантій її незалежності та територіальної цілісності, залучення зовнішніх чинників для здійснення ринкових реформ, стабілізації економіки, прискорення її інтеграції в світову господарську систему.

Природно, що як держава-засновник Організації Об'єднаних Націй незалежна Україна розвивала й примножувала досвід і традиції, отримані нею протягом попередніх років активної участі в діяльності ООН та її спеціалізованих установ.

Підтвердженням авторитету України в цій міжнародній організації стало, зокрема, обрання її представника в 1997 р. Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Значним досягненням стало також обрання України непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2000-2001 рр.

Ці події засвідчили зростання ролі нашої держави як активного й впливового учасника глобальних та регіональних процесів сучасності, підвищення її політичного іміджу та зміцнення міжнародних позицій.

30. Президент України Л.Кучма на трибуні 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.
Головував на сесії міністр закордонних справ України Г.Удовенко

Процес інтеграції України в загальноєвропейську структуру безпеки та співпраці виявився дуже складним. Це пояснюється, передусім, уповільненим ходом економічних реформ у державі. В перші роки незалежності великим гальмом на шляху інтеграції було неприєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Після того, як Україна офіційно підтвердила свій без'ядерний статус, у вересні 1995 р. вона стала повноправним членом Ради Європи.

Центральними інститутами, навколо яких формується європейський порядок, є Європейський Союз і Північноатлантичний альянс. Перспективи вступу України в ці організації поки що не окреслені. Однак рух у Європу є остаточною метою української зовнішньої політики. Зумовлена національними інтересами багатовекторність цієї політики не може зашкодити інтеграції України в європейській структурі.

§6. Система державних нагород

Зобранням Україною незалежного шляху розвитку в 1991 р. на порядок денний державного будівництва вийшло питання щодо визначення нагородної політики. З одного боку, відчувалося негативне ставлення до практики масового нагородження “за підсумками п'ятирічок” і відзначення партійно-державної номенклатури, з другого, відчуття романтизму нової доби історії України створювало ілюзорне враження швидкого вирішення всіх питань розбудови державних інституцій, зокрема й створення нової нагородної системи. Вона вбачалася вибудованою на солідній законодавчій базі, на національних і світових традиціях нагородження.

Питання функціонування державних нагород опинилося в епіцентрі суперечностей державотворчого процесу, оскільки в нагородній політиці фокусувалися політичний і соціальний устрій, пріоритети й перспективи розвитку молодій Українській державі. Аналізуючи перші кроки на шляху створення власної нагородної політики, не можна обминути суспільні настрої та погляди на це питання певних сил у політичному спектрі України кінця 1991-початку 1992 рр.

Складні процеси становлення національної економіки, загострення соціальних суперечностей, невизначеність перспектив державного розвитку відсували на другий план питання про запровадження власних нагород. Суспільні погляди на цю проблему здебільша були похідними від матеріального достатку й визначалися споживацькою формулою: “Спочатку ковбаса, а потім нагороди”. Такі погляди пояснювалися низкою чинників: девальвуванням нагород СРСР, нівелюванням їхнього суспільного статусу, браком

інформації про нагородну спадщину України, зрештою, певним скептицизмом щодо можливості встановлення в Україні повноцінної цивілізованої системи нагород.

Погляди на це питання політичних сил характеризувалися відвертим несприйняттям позицій іншої сторони. У таборі лівих лунали заклики перенести на ґрунт України стару систему нагород колишнього СРСР. Серед націонал-демократів не визрів єдиний погляд щодо необхідності встановлення власних нагород. Одні з них категорично відхиляли саму ідею встановлення нагород, другі пропонували запровадити нагороди УНР і української діаспори, треті пропонували так званий “м'який варіант” — часткове збереження існуючої системи почесних звань зі створенням нових орденів та медалей.

Ці розбіжності в поглядах щодо майбутнього нагород України позначилися на роботі комісії президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України, створеної на початку січня 1992 р. Через п'ять місяців вона мала подати на розгляд парламенту пропозиції щодо заснування державних нагород. Позитивним моментом діяльності комісії було те, що вона не замкнулася на узгодженні позицій різних сторін, а винесла ідею встановлення власних українських нагород на широке обговорення громадськості. Виступи по радіо, телебаченню, в пресі, круглі столи й дискусії поступово сформували позитивне суспільне ставлення до ідеї запровадження власних нагород. Громадськість не залишилася байдужою до цієї справи. На адресу комісії надійшла значна кількість листів і звернень від окремих громадян, наукових установ, організацій, підприємств, органів виконавчої влади з конкретними пропозиціями щодо назви майбутніх нагород, у багатьох листах навіть були ескізи та проекти статутів і положень про ордені й медалі. Зокрема, пропонувалося встановити найвищу відзнаку України — звання “Герой України”, ордені князя Ярослава Мудрого, “За мужність”, “За трудовий подвиг”, Тараса Шевченка, медалі “Материнська слава”, “За розбудову державності України”, “Хрест Чорнобиля”, “За військові заслуги” тощо. У листах і зверненнях пропонувалося також зберегти інститут почесних звань, надавши їм статус державних нагород України.

Паралельно з розробленням концепції державних нагород України на початку 1992 р. були здійснені важливі кроки для розширення конституційних повноважень Президента України щодо реалізації нагородної політики. Як відомо, право встановлювати й нагороджувати державними нагородами України в Конституції України 1978 р. належало тільки Верховній Раді УРСР. Нові реалії життя мали внести корективи в застарілі конституційні норми.

Важко сказати, як і кому першому спала на думку ідея про встановлення в Україні такого виду нагород, як президентські відзнаки. Не орденів або

медалей, а саме відзнак Президента України. Формулювання цього виду відзначень, якого, до речі, не було в нагородній практиці жодної країни, здалося настільки оригінальним і нетрадиційним, що відразу отримало право на життя. Те, що ця ідея була напрочуд далекоглядною, з'ясувалося згодом, коли Україна завдяки президентським відзнакам заявила про себе в світі як про державу з цілком унікальним нагородотворчим досвідом. Тоді, на початку 1992 р., ідею встановлення президентських відзнак активно підтримали народні депутати, наукова та мистецька громадськість. Залишалося переконати парламент у необхідності внести поправку до Конституції України 1978 р. й додати до повноважень Президента України право встановлювати президентські відзнаки.

13 лютого 1992 р. 314 народних обранців проголосували за внесення поправки до Конституції України, яка давало право Президенту України встановлювати президентські відзнаки й нагороджувати ними. Практичним кроком до реалізації конституційного права Президента України встановлювати президентські відзнаки й нагороджувати ними стало заснування 18 серпня 1992 р. Почесної відзнаки Президента України.

Почесною відзнакою Президента України нагороджувалися громадяни України та іноземних держав за особливі заслуги в розбудові суверенної демократичної правової держави в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, за активну миротворчу, добродійну, милосердну, громадську діяльність на благо України. У положенні про відзнаку чітко окреслювалося право Президента України щодо нагородження: рішення про нагородження нею ухвалює особисто Президент України. Положення про відзнаку вперше офіційно визначало принципові засади нагородження, на яких базувалися в майбутньому всі президентські відзнаки — демократизм, гласність, рівність громадян у здобутті нагороди, брак майнових, релігійних, національних обмежень.

Вручення перших нагород відбулося 22 серпня 1992 р. напередодні 2-ї річниці незалежності України. Тоді нагороди отримало 12 осіб. Почесної відзнаки за № 1 було удостоєно відомого українського письменника, академіка НАН України, голову Української ради миру О. Гончара. Знак за № 2 було вручено Надзвичайному й Повноважному послу України в Канаді Л. Лук'яненку, за № 3 — керівникові Авіаційного науково-технічного комплексу імені О. К. Антонова, академіку НАН України П. Балабуєву.

Питання про ухвалення Верховною Радою України закону про державні нагороди пробуксовувало. Лише через 16 місяців після внесення на розгляд парламенту підготовлених комісією документів, 4 травня 1993 р., відбулося перше слухання законопроекту. Обговорення його проходило гостро й безкомпромісно, в залі відчувалося політичне напруження. Все-

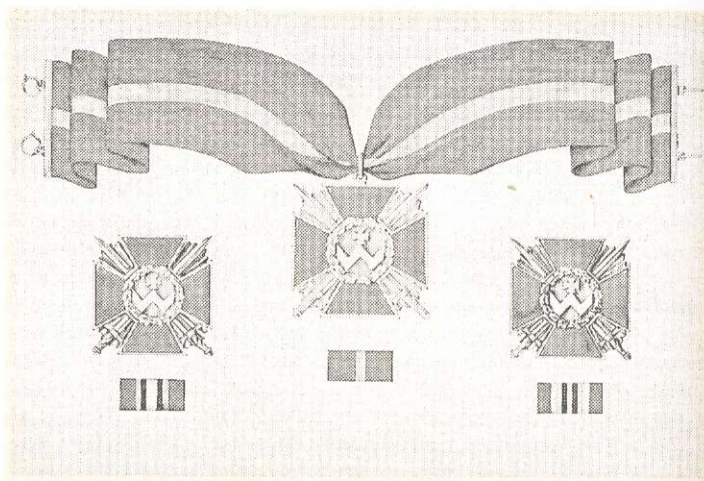
таки законопроект був ухвалений у першому читанні. Комісії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород доручалося доопрацювати законопроект з урахуванням пропозицій і зауважень, висловлених народними депутатами, й винести його на розгляд Верховної Ради України.

Звернення до історичного досвіду розвитку нагородної справи України перших років незалежності наводить на ряд висновків. Законодавча влада, маючи всі необхідні правові підстави для нагородотворчої діяльності, на практиці виявилася не готовою до успішного вирішення цього важливого завдання зміцнення української державності. Ініціатором кардинальних зрушень у царині нагородної політики виступив Президент України. 8 вересня 1994 р. А. Кучма звернувся до Верховної Ради України з пропозицією розглянути питання про державні нагороди України. У зверненні підкреслювалося, що Україна залишилася чи не єдиною країною світової спільноти, яка не має повноцінної системи нагород. Така ситуація не сприяла підвищенню політичного авторитету України в світі.

Розглянути звернення глави держави Верховна Рада України змогла через 5 (!) місяців. Мляве обговорення законопроекту про державні нагороди, який був схвалений у першому читанні, виявило байдужість депутатського корпусу до подолання "нагородного вакууму". За ухвалення закону проголосувало лише 174 депутати.

Пасивність парламенту у вирішенні питання щодо встановлення власних нагород підтверджується ще одним красномовним фактом. У травні 1994 р. Рада організації ветеранів України звернулася до Верховної Ради України з пропозицією встановити державну нагороду України — орден Богдана Хмельницького — для відзначення військовослужбовців Збройних сил України й ветеранів Великої Вітчизняної війни. Цю ініціативу підтримав Президент України А. Кучма. Використовуючи право законодавчої ініціативи, 16 лютого 1995 р. він звернувся до Верховної Ради України з пропозицією заснувати цей орден. У супровідних до листа Президента України подавався пакет відповідних документів: статут ордена, опис знака, історична довідка та ескізи орденських знаків трьох ступенів. Звернення Президента України було розглянуто парламентом 26 квітня. Після бурхливого обговорення зі сварками та взаємними епітетами уколами полярних політичних сил Верховна Рада України ухвалила постанову, що передбачала встановлення ордена Богдана Хмельницького трьох ступенів і зобов'язала комісію Верховної Ради з питань культури й духовності "подати для затвердження ескіз, опис та статут ордена, пов'язавши їх з існуючим орденом аналогічної назви". Під "існуючим орденом аналогічної назви" мався на увазі орден Богдана Хмельницького, встановлений у жовтні 1943 р. президією Верховної Ради СРСР. З цих причин його сором'язливо не було названо.

31. Відзнака Президента України
"Орден Богдана Хмельницького" I, II та III ступенів

Переконавшись в інертності парламенту й зважаючи на численні пропозиції ветеранських організацій, Л.Кучма своїм указом від 3 травня 1995 р. встановив відзнаку Президента України "Орден Богдана Хмельницького". Вже через кілька днів перші орденські знаки були вручені ветеранам Великої Вітчизняної війни з нагоди 50-ї річниці Перемоги. Серед перших лицарів ордена, хто отримав нагороду з рук Президента України, були Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, відомі діячі ветеранського руху: голова Ради організації ветеранів України І.Герасимов, Герой Соціалістичної Праці, академік Медичної та Національної академії наук А.Мала, двічі Герої Радянського Союзу О.Молодчий та А.Недбайло.

Одночасно з розробленням ордена Богдана Хмельницького тривала активна робота щодо встановлення відзнак Президента України — хреста й зірки "За мужність". Вони призначалися для відзначення військовослужбовців, працівників правоохоронних органів за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового, службового та громадського обов'язку.

Відзнаку Президента України "За мужність" установлено 29 квітня 1995 р. Вона мала два ступені: перший — зірка "За мужність" і другий — хрест "За мужність". Перше вручення цих нагород відбулося 7 травня 1995 р. Першим кавалером зірки "За мужність" став командир оперативного взводу батальйону міліції швидкого реагування "Беркут" управління

МВС України в Луганській області, підполковник міліції М.Яковенко (посмертно), який ціною власного життя знешкодив групу озброєних злочинців. За мужність і самовіддані дії, виявлені під час виконання військового та службового обов'язку, хрестом "За мужність" першими були відзначені капітан II рангу, командир сторожового корабля Прикордонних військ України С.Зарва, старший бортовий авіаційний технік-конструктор окремої бойової вертолітної ескадрильї Національної гвардії України, капітан гвардії А.Оченашенко, міліціонер патрульно-постової служби міліції Головного управління МВС України в м.Київ, старшина міліції А.Савков.

29 квітня 1995 р. встановлено ще одну відзнаку Президента України — "Іменна вогнепальна зброя". Вона успадкувала традиції нагородження іменною зброєю в українському козацькому війську XVII-XVIII ст. та в Збройних силах Української Народної Республіки. Цією відзнакою — пістолетом моделі "ФОРТ-12" вітчизняного виробництва — нагороджуються військовослужбовці офіцерського складу Збройних сил України, Прикордонних військ України, органів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України за особисті заслуги в забезпеченні обороноздатності України. Першим нагородженим відзнакою Президента України "Іменна вогнепальна зброя" 7 травня 1995 р. став начальник управління МВС у м.Севастополь, генерал-лейтенант міліції В.Білобородов. За час існування відзнаки нею нагороджено 53 особи, серед яких відомі керівники й організатори Збройних сил України, Прикордонних військ, працівники правоохоронних органів.

Новим важливим кроком у розвитку системи президентських нагород стало встановлення 23 серпня 1995 р. п'ятиступеневої відзнаки Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого". Ця нагорода має універсальний загальногромадянський характер, оскільки нею можуть бути відзначені всі категорії громадян України за визначні особисті заслуги в будь-якій сфері суспільної діяльності. Окрім того, орден князя Ярослава Мудрого зорієнтований на виконання функцій головної нагороди України для відзначення глав і вищих посадових осіб суверенних держав.

Ця відзнака встановлена для вшанування громадян України за видатні заслуги перед Українською державою в галузі державного будівництва, зміцненні міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за добродійну гуманістичну та громадську діяльність.

"Звернення до історичної постаті Ярослава Мудрого, — зазначив у своєму привітанні перших нагороджених цією відзнакою Президент України Л.Кучма, — свідчить про глибоку спадкоємність традицій державотворчих устремлень і наше сьогоденне бажання зміцнювати молоду Українську державу з мудрістю й рішучістю великих попередників. Адже,

назвавши князя "Мудрим", народ увічнив його великий державний талант, уміння обійтися без насилля, берегти державну єдність, здатність поступатися особистими інтересами заради інтересів держави. "Живіть у любові" — таким був заповіт Ярослава Мудрого майбутнім поколінням. Це його життєве кредо ми намагаємося трансформувати в сьогоднішніх умовах як визначальний напрям розвитку української державності".

Першими кавалерами ордена Ярослава Мудрого стали відома в світі українська співачка Ольга Басистюк, правознавець, віце-президент Академії правових наук України Ф.Бурчак, генеральний директор і художній керівник Національного академічного театру опери та балету України імені Т.Г.Шевченка А.Мокренко.

Орден князя Ярослава Мудрого — нагорода високої суспільної ваги. Нагородження громадян України починається з нижчого, V ступеня. Від моменту заснування до цього часу нею відзначено всього 85 громадян України. Лише троє відзначено орденом IV ступеня: колишній Президент України Л.Кравчук, письменник Б.Олійник, полтавський міський голова А.Кукоба. Серед нагороджених орденом вищого, I ступеня, — глави 23 держав світу.

1995 р., протягом якого було встановлено чотири відзнаки Президента України, став поворотним у формуванні системи президентських нагород і розвитку всієї нагородної справи України. Зростання кількості нагород зумовлювалося їх орієнтацією на вирішення нагальних завдань соціальної політики України.

У цьому зв'язку нагадаємо, що 1995 р. був ювілейним роком Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. В Україні відчувалася певна напруженість щодо відзначення ветеранів війни, на якій спекулювали різні політичні сили. Завдяки вмілим крокам керівництва держави й співпраці різних гілок державної влади цю напруженість вдалося ліквідувати. До ювілею Перемоги була здійснена широка програма вшанування ветеранів війни, зокрема й відзначення їх пам'ятним знаком Президента України "50 років визволення України" та спільною для всіх країн-учасниць СНД медаллю "50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.". Значна кількість ветеранів була нагороджена відзнакою Президента України "Орден Богдана Хмельницького".

Для розвитку нагородної справи цей рік був важливим ще й тому, що збагатився позитивний досвід правового, організаційного та матеріального забезпечення процесу повноцінного функціонування інституту президентських відзнак. Стало очевидним, що лідерство в питаннях розвитку державної нагородної політики України перебрав на себе Президент України.

Враховуючи світовий нагородний досвід, Почесну відзнаку Президента України указом від 22 вересня 1996 р. було трансформовано в орден

"За заслуги" трьох ступенів. Це розширило сферу застосування нагороди для відзначення громадян України й підняло її міжнародний статус. Нагородження громадян України здійснюється, починаючи з III ступеня, за видатні особисті досягнення в економічній, науково-технічній, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах діяльності. Орденом "За заслуги" можуть бути також нагороджені глави суверенних держав, керівники урядів і парламентів, міністри суверенних держав, послані іноземних держав в Україні, державні, політичні й громадські діячі, митці, бізнесмени та інші особи.

У зв'язку зі встановленням ордена "За заслуги" особи, удостоєні Почесної відзнаки Президента України в 1992-1996 рр., були прирівняні до кавалерів ордена "За заслуги" III ступеня. За ними збережено право носіння вручених їм знаків Почесної відзнаки Президента України. Отже, в ордені "За заслуги" розвинуто традицію спадкоємності нагород, що є одним з основних принципів світової нагородної спадщини. За час існування Почесної відзнаки Президента України нею була нагороджена 661 особа. Всього ж орденом "За заслуги" III ступеня до кінця лютого 2000 р. нагороджено 2396 осіб, II ступеня — 194 особи, зокрема й громадяни іноземних держав. Сьогодні є вже п'ять громадян України, які стали повними кавалерами ордена "За заслуги", тобто удостоєні ордена всіх трьох ступенів. Це генеральний конструктор сучасних українських літаків П.Балабуєв, керівники найбільшої в Україні будівельної холдингової компанії "Київміськбуд" І.Даниленко та В.Поляченко, голова правління акціонерного товариства "Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання імені М.Фрунзе" В.Луцьяненко, чемпіон Олімпійських ігор, багаторазовий чемпіон і рекордсмен світу та Європи в стрибках із жердиною С.Бубка.

Аналогічної трансформації зазнала й відзнака Президента України "За мужність" — зірка "За мужність" і хрест "За мужність". Указом Президента України від 21 серпня 1996 р. встановлено орден "За мужність" трьох ступенів. Особи, нагороджені хрестом і зіркою "За мужність", були прирівняні до кавалерів ордена "За мужність". Щодо зірки ордена, то її перетворено в атрибутивний елемент до знака ордена I ступеня. Так, особи, нагороджені орденом "За мужність" I ступеня, вручається знак ордена, який носить на шийній стрічці й зірка ордена, яка носить з лівого боку грудей.

Орденом "За мужність" нагороджуються громадяни України та іноземні громадяни за особисту мужність і героїзм, виявлені при рятуванні людей, матеріальних цінностей під час ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж та за інших надзвичайних обставин, а також при виконанні військового, службового, громадського обов'язку в умовах, пов'язаних із ризиком для життя. До кінця лютого 2000 р. орденом "За мужність" III ступеня

нагороджено 308 осіб, II ступеня — 5 осіб і I ступеня — 2 особи (відомий діяч правозахисного руху П.Григоренко (помертв) і перший космонавт незалежної України А.Каденюк).

У 1996 р. сталися нові зміни в системі президентських відзнак. Існуючі ордени були доповнені медалями. Як найбільш масовий вид відзначень медалі є необхідним компонентом нагородних систем. Указами від 5 жовтня 1996 р. вперше запроваджені медалі “За військову службу України” та “За бездоганну службу” трьох ступенів. Цих нагород можуть бути удостоєні військовослужбовці Збройних сил України, Прикордонних військ України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Цивільної оборони України за особисту мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені під час захисту державних інтересів, досягнення високої бойової готовності військ і забезпечення обороноздатності України, виконання спеціальних завдань щодо забезпечення державної безпеки, заслуги в охороні державного кордону, за досягнення високих показників у професійній та бойовій підготовці. Питання про встановлення спеціальних відзнак для військовослужбовців неодноразово порушувалося силовими міністерствами перед законодавчою владою. Але його вдалося вирішити лише за умови існування системи відзнак Президента України. До кінця лютого 2000 р. медаллю “За військову службу України” відзначено 486 осіб, медаллю “За бездоганну службу” III ступеня — 1292 особи. Двоє осіб відзначено медаллю II ступеня.

Одним із визначальних напрямів соціальної політики України є піднесення ролі жінки в усіх сферах суспільства. Ідеї щодо встановлення спеціальної нагороди України для відзначення жінок виношувалися давно. У 1918 р. уряд П.Скоропадського мав намір встановити орден княгині Ольги для відзначення заслуг жінок “на громадському полі”.

В 1996 р. на адресу Президента України надійшла значна кількість звернень від громадських організацій та установ щодо встановлення президентської відзнаки, якою б гідно був відзначений внесок жіноцтва в зміцнення української державності. З такою пропозицією, зокрема, звернулися Міністерство України в справах сім’ї та молоді, Волинська й Вінницька обласні ради жінок, Чернігівська обласна організація Співки жінок України та ін.

Зважаючи на ці пропозиції, Президент України указом від 15 серпня 1997 р. встановив відзнаку Президента України “Орден княгині Ольги” трьох ступенів для відзначення жінок за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, виховання дітей у сім’ї.

Вручення перших восьми орденів відбулося в дні святкування 6-ї річниці незалежності України. Серед перших кавалерів ордена були ректор Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія

Валентина Астахова, голова міжнародної організації “Жіноча громада” Марія Драч, директор Інституту педіатрії, акушерства й гінекології АМН України Олена Лук’янова, народна артистка України Ніна Матвієнко, поетеса, голова громадської організації “Союз Українок” Алена Святомира Пашко, вихователь дитячого будинку сімейного типу с.Водоти Житомирської області Любов Слободенюк. На сьогодні орденом княгині Ольги III ступеня нагороджено більш як 200 представниць українського жіноцтва. Видатна українська співачка Раїса Кириченко нагороджена орденом Ольги II ступеня.

Найвищу сходинку в системі президентських нагород посідає відзнака Президента України “Герой України”. Її встановлено указом Президента України А.Кучми 23 серпня 1998 р. для нагородження громадян України за здійснення героїчного вчинку або трудового подвигу. Ця відзнака складається з двох орденів: ордена “Золота Зірка” й ордена Держави. Перший надається за визначний героїчний вчинок, другий — за трудовий подвиг. Нагородження відзнакою “Герой України” вдруге із врученням одного й того самого знака ордена не проводиться. Враховуючи високий соціальний статус нагороди, указом Президента України доручено передбачити встановлення пільг для нагороджених відзнакою “Герой України” щодо заробітної плати, соціального забезпечення та медичного обслуговування.

Першим, хто 26 листопада 1998 р. був удостоєний відзнаки “Герой України” із врученням ордена Держави, став всесвітньо відомий український вчений, президент Національної академії наук Борис Патон. Так держава відзначила його самовіддане служіння науці, визначні досягнення в галузі зварювання та спеціальної електрометалургії, що сприяли утвердженню високого авторитету вітчизняної науки в світі. Орденом Держави нагороджено 12 січня 1999 р. директора харківського Інституту терапії АМН України, академіка НАН і АМН України Любов Малу, 28 січня 1999 р. — голову правління відкритого акціонерного товариства “Запорізький металургійний комбінат “Запоріжсталь імені С.Орджонікідзе” Віталія Сацького, 8 травня 1999 р. — заступника генерального директора виробничого об’єднання “Південний машинобудівний завод” Володимира Січового.

На сьогодні відзнакою Президента України “Герой України” із врученням ордена Держави відзначено 21 особу, із врученням ордена “Золота Зірка” — 4 особи.

Першим нагородженим орденом “Золота Зірка” став 21 серпня 1999 р. льотчик-випробувач Авіаційного науково-технічного комплексу імені О.К.Антонова Олександр Галушенко. Високою нагородою відзначено його особисту мужність і героїзм у випробуванні літаків нового покоління. За плечима О.Галушенка напружена й завжди ризикована праця у випробуванні серії літаків Ан-2, Ан-32, Ан-74, Ан-124 “Руслан”,

Ан-225 "Мрія", універсального авіаційно-космічного комплексу "Мрія-Буря" Ан-70. Його довершена майстерність і професіоналізм підкорили учасників престижних міжнародних авіакосмічних виставок у Москві, Берліні, Парижі. Відзнаки Президента України "Герой України" із врученням ордена "Золота Зірка" удостоєно ветеранів Великої Вітчизняної війни Івана Герасимова й Луку Сушка, які пройшли найтяжчі випробування життям і смертю всі 1418 днів найкривавішої війни ХХ ст., першого льотчика-космонавта незалежної України Леоніда Каденюка.

Для сучасної нагородної політики, яку активно здійснює Президент України Л.Кучма, характерна постійна увага до суспільних запитів, орієнтація на гідне відзначення трудових і бойових подвигів громадян України. Піклуванням про увічнення подвигів і військової звитяги ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. пронизані укази Президента України про встановлення відзнаки Президента України — медалі "Захиснику Вітчизни" від 8 жовтня 1999 р., про нагородження відзнаками Президента України ветеранів Великої Вітчизняної війни від 24 жовтня 1999 р., про відзначення 55-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні від 5 листопада 1999 р., про заходи щодо вручення ветеранам Великої Вітчизняної війни не одержаних державних нагород від 12 листопада 1999 р. та ін.

Сьогодні в Україні проживає 569 тис. учасників бойових дій у складі Збройних сил СРСР та Української повстанської армії, 346 тис. інвалідів війни, 3,9 млн. інших учасників війни — трудівників тилу, осіб, які були примусово вивезені на роботу до фашистської Німеччини, колишніх в'язнів концетраційних таборів, осіб інших категорій, на життя яких наклав свій відбиток смерч війни.

Для відзначення ветеранів війни — громадян України, громадян інших держав, які брали участь у визволенні України від фашистських загарбників, інших громадян України, які виявили мужність і відвагу під час захисту державних інтересів і зміцнення обороноздатності та безпеки України, указом Президента України від 8 жовтня 1999 р. встановлено нову відзнаку — медаль "Захиснику Вітчизни". Передусім нею нагороджуються ветерани війни. Попри скрутне становище, держава змогла виділити необхідні кошти. Більш як 125 тис. учасників Великої Вітчизняної війни вручено цю відзнаку Президента України.

Окрім медалі "Захиснику Вітчизни", ветерани війни указом Президента України від 14 жовтня 1999 р. нагороджуються відзнаками Президента України "Орден Богдана Хмельницького" та "За мужність". Орденом Богдана Хмельницького нагороджено Героїв Радянського Союзу — учасників Великої Вітчизняної війни, повних кавалерів ордена Слави, осіб, нагороджених чотирма та більше медалями "За відвагу", осіб офіцерського складу — учасників бойових дій у Великій Вітчизняній війні. Відзнакою

Президента України орденом "За мужність" нагороджено осіб рядового, старшинського та сержантського складу — учасників бойових дій періоду Великої Вітчизняної війни. Нині наближається до завершення перший етап нагородження учасників війни орденами Богдана Хмельницького та "За мужність". У стислі строки Монетний двір Національного банку України виготовив по 5 тис. знаків кожного з орденів. А всю програму нагородження ветеранів війни виконано в 2000 р. до 55-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.

Ініціативи Президента України в розбудові нагородної системи не обмежуються встановленням орденів або медалей. Недосконалість існуючого нагородного законодавства України, яке її дісталось в спадок від 80-х рр., настійно вимагало нових зрушень у вдосконаленні системи почесних звань України. Всі звернення з цих питань на адресу Верховної Ради України, які постійно ініціювали керівники органів державної виконавчої влади, громадських організацій та окремі депутати, залишалися без реагування.

Так, для повнішого відзначення працівників лісового господарства й піднесення соціального престижу їхньої праці 17 вересня 1999 р. встановлено відзнаку Президента України — почесне звання "Заслужений лісівник України". Цим званням відзначаються працівники лісового господарства за вагомий особистий внесок у розвиток галузі, досягнення значних показників у праці, високу професійну майстерність.

Для відзначення працівників установ, організацій, підприємств соціальної сфери, органів праці та соціальної політики України указом Президента України від 30 жовтня 1999 р. встановлено відзнаку Президента України — почесне звання "Заслужений працівник соціальної сфери України". Це звання існувало в системі почесних звань УРСР, але було скасовано в 1988 р. Сьогодні система органів праці та соціальної політики відіграє важливу роль у реалізації державної соціальної політики. У державі створено систему органів Міністерства праці та соціальної політики, яка охоплює 4,5 тис. установ, організацій і підприємств, де працюють 140 тис. чоловік. Державні гарантії у вигляді пенсій та допомог через систему органів праці й соціального забезпечення отримують різні верстви населення. 15,1 млн. чоловік отримують пенсії, 8 млн. чоловік — допомогу відповідно до Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", 3,5 млн. сімей — житлові субсидії; понад 2 млн. чоловік надають свої послуги служби зайнятості. Отже, доречність існування в системі нагород України почесного звання "Заслужений працівник соціальної сфери України" зумовлена потребами суспільного розвитку.

Однією з характерних рис сучасної нагородної політики є те, що вона базується на науковій основі. Всебічний і об'єктивний аналіз історичної спадщини України та світової нагородної системи дозволяє не тільки

формувати позитивну суспільну думку щодо власних нагород України, а й на практиці застосовувати перевірений часом досвід для вдосконалення нагородної справи. Для популяризації історичних національних надбань у галузі нагородотворення в Україні в 1995 р. здійснено випуск спеціального номера часопису "Пам'ятки України" під назвою "Нагороди України". У 1996 р. вийшло в світ тритомне монографічне академічне дослідження "Нагороди України: історія, факти, документи", у 1999 р. — ілюстрований альбом "Відзнаки Президента України: ордена, медалі, нагородна зброя". Автори тритомника в 1999 р. були відзначені Державною премією України в галузі науки й техніки. Поширенню знань про українську нагородну спадщину в світі активно сприяло видання в 1997 й 1999 рр. серії поштових блоків і марок під загальною назвою "Нагороди незалежної України".

Відзнаки Президента України становлять основу сучасної нагородної політики України. За своїми правовими підставами, змістом і суттю, високим соціальним авторитетом вони мають повне право називатися державними нагородами незалежної України. Фактично, вони вже давно виконують таку роль, визнані такими українським суспільством і як атрибут державності й незалежності України гідно репрезентують нашу державу в міжнародному співтоваристві.

Водночас законодавче оформлення самої державної нагородної політики ще не завершено. В Україні досі не розроблено нагородне законодавство, яке відповідало б вимогам сучасного незалежного розвитку держави й визначало б усі аспекти функціонування нагород. Від часу проголошення незалежності України відзнаками Президента України та почесними званнями України відзначено майже 28 тис. наших співвітчизників і громадян понад 30 країн. Законодавче забезпечення стосунків держави та її громадян, відзначених нагородами, є одним із нагальних завдань розвитку правових підвалин української державності. Стратегічним напрямом у подальшому розвитку державної нагородної політики могло б стати ухвалення Верховною Радою України Закону України "Про державні нагороди України". Конституційна легітимність відзнак Президента України,

реальний їхній статус можуть бути підставою для ухвалення такого закону.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

§1. Подолання економічної кризи

СУТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

На початку 90-х рр. XX ст. в народному господарстві України стався перелом історичної ваги. Здобуття Україною державної незалежності, зміна політичного устрою, демократизація суспільства відкрили простір до формування засад загальноновизнаної в світовій практиці ринкової економіки.

Відмова од планово-розподільчої системи й побудова соціально орієнтованих ринкових відносин не могли статися без втрат. Це прогнозувалося й допускалося від самого початку процесу реформування. Але під впливом ейфорії утвердження державності, великих природних та інших багатств України оцінки очікуваних труднощів були істотно занижені. Всі погляди спрямовувалися, в основному, до позитивних переваг України: вигідне геокліматичне розташування, різноманітні та значні запаси природних ресурсів, великий трудовий та високий інтелектуальний потенціали, потужна матеріально-технічна база. Це вселяло тверду впевненість, що Україна швидко трансформує свою економіку й умить здобуде економічні переваги, притаманні ринковій системі.

Через це не помічалися слабкі сторони природного та виробничо-технологічного комплексів України: незбалансованість природних ресурсів, міжкомплексна, міжгалузева, міжвиробнича незбалансованість матеріально-технічної бази й виробничого потенціалу, нарощувана десятиріччями мілітаризація економіки, непропорційність базових та споживчих галузей, переважання матеріало- та енергоємних виробничих об'єктів, а відтак низький рівень економічної самодостатності країни.

Внаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: економічна машина держави, яка в командно-плановому режимі сяк-так функціонувала, виявилася зовсім не технологічною й значною мірою не придатною для функціонування у вільноринковому режимі.

Системна криза тоталітарного ладу, передусім економічна криза, яка спричинила розпад компартійної диктатури, а по тому й самої наддержави, не зникла тільки тому, що тоталітарний режим розвалився, а союзні республіки колишнього СРСР набули статусу незалежних держав. Тоталіта-

ризм залишив після себе в Україні глибоку політичну кризу, яку доводилося долати впродовж цілого десятиліття. В економічному аспекті спадщина виявилася не менш руйнівною й підступною.

На рубежі 80-х-90-х рр. активісти національно-визвольного руху розповсюджували відозви-листівки зі статистичними таблицями, з яких вимальовувалася приваблива картина багатой і самодостатньої української економіки. Здавалося, що досягнення економічної незалежності негайно розв'яже всі проблеми й забезпечить прискорене піднесення рівня життя населення. Ніхто не міг навіть подумати, що трансформаційний період — від командної до ринкової економіки — не мав аналогів у попередній історії людства, а тому весь накопичений досвід виявився якщо й не зайвим, то, принаймні, мало корисним.

Це можна порівняти з далеким від економічного життя прикладом: довгі десятиліття ми піднімалися, мов альпіністи, неходженими стежками до високих вершин ("сяючі вершини комунізму"). У процесі сходження зазнали багатьох поневірянь і втрат (трагічна історія радянської доби всім добре відома). А тепер ці вершини, де, як виявилось, важко або й зовсім нічим дихати, доводилося терміново покидати й спускатися вниз (там живуть усі нормальні люди). Спуск, мабуть, не менш небезпечний і тяжкий, ніж сходження. Про це красномовно свідчить практика альпінізму й не тільки...

Далось взнаки й те, що економіка України стала "обрубком" єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу. Основна частина понад 2 тис. найбільших підприємств, які перебували в загальносоюзному підпорядкуванні, працювали на споживачів в інших республіках СРСР, передусім у Росії. Продукція їхня становила собою напівфабрикат або комплектуючі вироби, які споживались у виробничому процесі за межами України. Припинення або скорочення економічних зв'язків із колишніми союзними республіками після набуття незалежності призвело до зупинки підприємств, цілковитого паралічу окремих галузей.

Україна багата своїми надрами. Але запаси корисних копалин у багатьох випадках або не розвідані, або недоступні через брак відповідних технологій. Геологами інтенсивно досліджувалися лише поклади вугілля — зовсім не такого перспективного палива, як нафта або газ. Запаси донецького вугілля за півтори сотні років видобутку значною мірою вичерпані. Шахтарям доводиться працювати на величезних глибинах, у небезпечних для життя умовах. З 60-х рр. Держплан СРСР перестав звертати увагу на проблеми донецьких шахт, тому що видобуток кузбаського вугілля обходився значно дешевше. До всього, виявилися разючі переваги в технологічних процесах нафти й газу.

Так у радянській Україні виникла залежність її господарства від згаданих енергоносіїв. Споживачі пристосовували свої технології до цих перспе-

§1. Подолання економічної кризи

СУТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

На початку 90-х рр. XX ст. в народному господарстві України стався перелом історичної ваги. Здобуття Україною державної незалежності, зміна політичного устрою, демократизація суспільства відкрили простір до формування засад загальноновизнаної в світовій практиці ринкової економіки.

Відмова од планово-розподільчої системи й побудова соціально орієнтованих ринкових відносин не могли статися без втрат. Це прогнозувалося й допускалося від самого початку процесу реформування. Але під впливом ейфорії утвердження державності, великих природних та інших багатств України оцінки очікуваних труднощів були істотно занижені. Всі погляди спрямовувалися, в основному, до позитивних переваг України: вигідне геокліматичне розташування, різноманітні та значні запаси природних ресурсів, великий трудовий та високий інтелектуальний потенціали, потужна матеріально-технічна база. Це вселяло тверду впевненість, що Україна швидко трансформує свою економіку й умить здобуде економічні переваги, притаманні ринковій системі.

Через це не помічалися слабкі сторони природного та виробничо-технологічного комплексів України: незбалансованість природних ресурсів, міжкомплексна, міжгалузева, міжвиробнича незбалансованість матеріально-технічної бази й виробничого потенціалу, нарождувана десятиріччями мілітаризація економіки, непропорційність базових та споживчих галузей, переважання матеріало- та енергоємних виробничих об'єктів, а відтак низький рівень економічної самодостатності країни.

Внаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: економічна машина держави, яка в командно-плановому режимі сяк-так функціонувала, виявилася зовсім не технологічною й значною мірою не придатною для функціонування у вільноринковому режимі.

Системна криза тоталітарного ладу, передусім економічна криза, яка спричинила розпад компартійної диктатури, а по тому й самої наддержави, не зникла тільки тому, що тоталітарний режим розвалився, а союзні республіки колишнього СРСР набули статусу незалежних держав. Тоталіта-

ризм залишив після себе в Україні глибоку політичну кризу, яку доводилося долати впродовж цілого десятиліття. В економічному аспекті спадщина виявилася не менш руйнівною й підступною.

На рубежі 80-х-90-х рр. активісти національно-визвольного руху розповсюджували відозви-листівки зі статистичними таблицями, з яких вимальовувалася приваблива картина багатой і самодостатньої української економіки. Здавалося, що досягнення економічної незалежності негайно розв'яже всі проблеми й забезпечить прискорене піднесення рівня життя населення. Ніхто не міг навіть подумати, що трансформаційний період — від командної до ринкової економіки — не мав аналогів у попередній історії людства, а тому весь накопичений досвід виявився якщо й не зайвим, то, принаймні, мало корисним.

Це можна порівняти з далеким від економічного життя прикладом: довгі десятиліття ми піднімалися, мов альпіністи, неходженими стежками до високих вершин ("сяючі вершини комунізму"). У процесі сходження зазнали багатьох поневірянь і втрат (трагічна історія радянської доби всім добре відома). А тепер ці вершини, де, як виявилось, важко або й зовсім нічим дихати, доводилося терміново покидати й спускатися вниз (там живуть усі нормальні люди). Спуск, мабуть, не менш небезпечний і тяжкий, ніж сходження. Про це красномовно свідчить практика альпінізму й не тільки...

Далось взнаки й те, що економіка України стала "обрубком" єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу. Основна частина понад 2 тис. найбільших підприємств, які перебували в загальносоюзному підпорядкуванні, працювали на споживачів в інших республіках СРСР, передусім у Росії. Продукція їхня становила собою напівфабрикат або комплектуючі вироби, які споживались у виробничому процесі за межами України. Припинення або скорочення економічних зв'язків із колишніми союзними республіками після набуття незалежності призвело до зупинки підприємств, цілковитого паралічу окремих галузей.

Україна багата своїми надрами. Але запаси корисних копалин у багатьох випадках або не розвідані, або недоступні через брак відповідних технологій. Геологами інтенсивно досліджувалися лише поклади вугілля — зовсім не такого перспективного палива, як нафта або газ. Запаси донецького вугілля за півтори сотні років видобутку значною мірою вичерпані. Шахтарям доводиться працювати на величезних глибинах, у небезпечних для життя умовах. З 60-х рр. Держплан СРСР перестав звертати увагу на проблеми донецьких шахт, тому що видобуток кузбаського вугілля обходився значно дешевше. До всього, виявилися різні переваги в технологічних процесах нафти й газу.

Так у радянській Україні виникла залежність її господарства від згаданих енергоносіїв. Споживачі пристосовували свої технології до цих перспе-

ктивних видів палива, які при потребі перекачувалися із Західного Сибіру чи Туркменії, притому за цінами, в десятки разів нижчими від світових. Власні поклади нафти й газу в Україні швидко вичерпалися, а геолого-розвідувальні роботи для виявлення нових родовищ широкомасштабно не провадилися ніколи.

Дешевизна сибірських та середньоазійських енергоносіїв підступно вдарила по українській економіці. На відміну од високорозвинутих країн, яких енергетична криза 70-х рр. змусила повністю оновити виробництво й перейти на енергозберігаючі технології, радянська економіка залишилася витратною. З особливою силою це відбилося на українській економіці, коли настав час розплатуватися за енергоносії за світовими цінами.

Надзвичайно важливою є чорнобильська складова в економічній кризі. У радянські часи на території України, яка межувала з країнами РЕВ, розгорнулося широке будівництво атомних електростанцій. Вважалося, що товари народного споживання з країн РЕВ будуть обмінюватися на електроенергію з українських атомних станцій, розв'язуючи в такий спосіб проблему забезпечення радянського населення товарами широкого вжитку. Промисловість СРСР завжди була орієнтована на задоволення потреб військово-промислового комплексу й безпосередньо армії. Вважалося також, що дешева електроенергія з атомних електростанцій забезпечить усі енергетичні потреби України. Це було ще одним аргументом проти докорінного технічного переоснащення Донбасу або ж інтенсивних пошукових робіт для виявлення нафти й газу безпосередньо на власній території.

Вибух четвертого енергоблока на Чорнобильській АЕС підірвав усю стратегічну концепцію економічного розвитку, яка здавалася майже оптимальною. До всього, Чорнобильська катастрофа стала не тільки величезною національною бідою, а й утворила чорну діру у фінансовій системі держави.

ВХОДЖЕННЯ В РИНОК

Радянська економіка функціонувала за директивами керманів тоталітарної держави. Ці директиви лише частково враховували суспільні інтереси, суть яких у сфері виробництва визначається попитом населення. "Першої заповіддю" директивної економіки було задоволення інтересів ВПК.

На відміну од радянської, економіка ринкового типу розвивалася природним шляхом, тобто цілком підпорядковувалася попиту населення. Втручання держави у виробництво, хоча б навіть в інтересах ВПК, було вторинним і опосередкованим. Держава в країнах ринкової економіки зазвичай не здійснювала безпосередньої підприємницької діяльності.

Ринкова економіка завжди залишалася живим, ефективно працюючим організмом, який у конкурентній боротьбі за споживача постійно самовдосконалювався. Навпаки, директивна економіка оживала тільки за імпульсами ззовні, від держави. Вона могла існувати лише у власному, цілком замкненому середовищі. Від агресивного впливу світового ринку її захищала державна монополія зовнішньої торгівлі.

Входження України в світовий ринок почалося з ліквідації монополії зовнішньої торгівлі. Практично негайно країна стала об'єктом колосальної товарної інтервенції з-за кордону. На перших порах, поки не виникли спеціалізовані товаропровідні структури, цю інтервенцію здійснювали сотні тисяч так званих "човників" із числа громадян самої України. Користуючись замість трейдерів примітивними візочками, вони завалили внутрішній ринок дешевими й відносно якісними іноземними товарами. Вітчизняний товаровиробник цієї конкуренції не витримав. Тисячі й тисячі підприємств припинили або різко обмежили виробництво, не звільняючи, втім, своїх працівників. Останні нерідко знаходили вихід у "човниковому" бізнесі.

Ринкові реформи в Україні розгорнулися на початку 1992 р., причому не з ініціативи політичної еліти, а наслідуючи приклад Росії. Українська економіка була надто тісно пов'язана з сусідньою російською. Окрім того, власного плану реформ у нас не існувало. Це був найгірший з усіх можливих варіантів перетворення директивного господарства на ринкове. Можна навіть сказати гостріше й відвертіше: Україна не провадила власних ринкових реформ, вона тільки пристосовувала свою економіку, яка залишалася абсолютно залежною від державного бюджету, до ринкового господарювання сусідніх країн.

Виконувач обов'язків прем'єра в російському уряді Є.Гайдар розпочав реформи з лібералізації цін, що було виправданим після ліквідації монополії зовнішньої торгівлі та вільного торговельного обміну з країнами ринкової економіки. Курс Гайдара (так звана "гайдароміка") негайно призвів до зростання цін на енергоносії. Для Росії, яка експортувала нафту й газ, одержуючи за них тверду валюту, такий курс мав свої суттєві переваги. Для України, яка імпортувала енергоносії, виникла болюча проблема — як і чим за них платити?

Щоб контролювати економічні процеси чи бодай якоюсь мірою на них впливати, будь-який уряд повинен мати справу з власною, а не чужою валютою. В 1992 р. в Україні було запроваджено купони багаторазового використання. Вони розглядалися як розрахункові знаки, як попередники повноцінної національної валюти — гривні. Перехід на купони було здійснено за півроку, і вже в середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони.

Віддруковані гривні зберігалися в підвалах Національного банку України. Постійне погіршення економічного становища не дозволяло замінити ними купони.

Обвал цін у Росії негайно позначився й на Україні. За 1992 р. ціни на природний газ виросли в сто разів, ціни на нафту — в триста. Споживачі енергоносіїв почали збільшувати ціни на свою продукцію. Інфляційна спіраль закрутилася з колосальною силою. Підприємства не мали чим сплачувати відрахування в бюджет, оскільки виробництво стрімко падало.

Щоб виплачувати заробітну плату так званим “бюджетникам”, уряд змушений був випускати не забезпечені жодними матеріальними цінностями грошові знаки — купони. За 1992 р. вони знецінилися більш ніж у 20 разів, за 1993 — більш ніж у сто разів.

Це вже була гіперінфляція. Восени 1994 р. в обігу з’явилася 500-тисячна купюра з реальною вартістю не більш як 4 долари США. У 1995 р. Національний банк України випустив в обіг купюри номіналом 1 млн. купоно-карбованців.

Інфляція припинила процес накопичення в народному господарстві. Розпочався фізичний розпад продуктивних сил. Підприємці почали тікати від купоно-карбованця. Швидкими темпами відбувалася доларизація економіки, але доларів, звичайно, не вистачало для повноцінного обслуговування товарно-грошових відносин. По-перше, випуск доларів в обіг здійснював уряд США, керуючись інтересами тільки американської економіки. По-друге, розпочалася втеча капіталів за кордон, тому що український уряд почав повертатися до випробуваних методів директивного господарювання й запровадив фіксований курс купонів щодо долара й рубля. В другій половині 1994 р. в громадян України зберігалася безпосередньо на її території від 2 до 4 мільярдів доларів США, а поза межами держави — від 10 до 20 мільярдів.

Оскільки ні купоно-карбованці, ні американський долар не могли обслуговувати операцій із купівлі-продажу, в Україні відродився примітивний натуральний обмін, щоправда, обгороджений сучасним терміном англійського походження — **бартер**. Бартеризація зовнішньої торгівлі призвела до колосальних збитків вітчизняного товаровиробника, тому що експорт здійснювався за зниженими цінами (знаходилося мало покупців, бажаючих мати справу з українськими експортерами), а імпорт — за завищеними. Заборгованість України іншим країнам на середину 1994 р. дорівнювала 7 мільярдів доларів США. Більшу її частину становили несплачені рахунки за російські й туркменські енергоносії.

Всередині країни бартер завжди призводить до “тінізації” економіки, втрати контролю над нею з боку держави. Якщо ж нема податків, то, звісно, немає з чого формувати й доходну частину бюджету. В Україні катастрофічно наростали неплатежі за продані товари та надані послуги. Перестала виплачуватися заробітна плата або ж, принаймні, почастішали її затримки.

Протягом перших років після здобуття незалежності економіка України деградувала особливо стрімкими темпами. Зокрема, в 1994 р. падіння промислового виробництва сягало 28%, валового внутрішнього продукту (ВВП) — 23%. Витрати держави, особливо у вигляді заробітної плати “бюджетникам” (учителям, лікарям, військовослужбовцям та ін.) не зменшувалися, тоді як надходження доходів до бюджету від економічної діяльності різко скоротилося. В останньому кварталі 1994 р. дефіцит державного бюджету сягнув п’ятої частини ВВП.

Катастрофічно впав життєвий рівень народу. Проти 1991 р. купівельна спроможність населення зменшилася майже в п’ять разів та була в 2,5 раза нижча, ніж у Росії.

У визначальному за своїми обсягами державному секторі економіки відбулося повне знецінення мотиваційних стимулів до продуктивної праці. Майже кожен третій із працівників цього сектора належав до категорії прихованих безробітних. Швидкі темпи розширення населення призвели до накопичення багатства на одному полюсі та дедалі більшого поглиблення зубожіння на другому, до появи невеличкої групки “нових багатих” та люмпенізації більшості населення.

У сусідів України, які до 1989 р. перебували в “соціалістичному таборі”, становище було набагато кращим. Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Румунія й Словенія вже подолали на той час спад виробництва, викликаний переходом від директивної до ринкової економіки. У них розпочався приріст ВВП. В колишніх союзних республіках СРСР спад тривав, але його темпи були істотно меншими (крім республік, де спалахнули міжнаціональні конфлікти). Зокрема, в Україні темпи падіння виробництва вдвоє перевищували російські.

Гірше становище в Україні, як порівняти з Росією, пояснювалося несприятливою структурою виробництва (насиченістю нашої країни підприємствами ВПК та обслуговуючих галузей), браком природних багатств, які можна було б швидко реалізувати на зовнішньому ринку (нафта, природний газ, золото, алмази), й недосвідченістю політичної еліти, котра вперше опинилася біля керма самостійної держави.

Незадовільний стан економіки колишніх республік СРСР проти країн Центрально-Східної Європи також мав свої причини. Рівень одержавлення народного господарства в країнах колишнього “соціалістичного табору” був істотно нижчий, ніж в СРСР, вони раніше (з 1989 р.) почали ринкові перетворення, а головне — їхні ліві партії не падали бажанням будь-що повернутися до директивного господарювання.

ІНОЗЕМНА ФІНАНСОВА ДОПОМОГА УКРАЇНІ

Зубожіння людей дедалі частіше наvertsало їх до сумнівів: якщо нинішня влада неспроможна забезпечити життєдіяльність суспільства, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Поширилася легенда про те, що причиною розпаду СРСР була "біловезька змова" Б.Єльцина, Л.Кравчука й С.Шушкевича. Під час виборчого марафону 1994 р. немало кандидатів у депутати Верховної Ради пропонували найпростіший спосіб розв'язання проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Такі настрої, зрештою, почали тривожити й "партію влади". Для багатьох її представників національні інтереси вийшли на перший план і стали вищими за корпоративні. Зрештою, втрата державності дошкульно вдарила б і по корпоративних інтересах, бо перетворила б "партію влади" на те, чим вона вже була до 1991 р. — виконавця чужих рішень.

Виразником цих настроїв стала виконавча влада на чолі з новообраним Президентом України Л.Кучмою. Прагнучи здобути міжнародну підтримку реформаторському курсу, новий Президент провадив активну зовнішню політику. Починати її слід було з нормалізації відносин із великими державами й найближчими сусідами. Тут залишалися нерозв'язаними винятково важливі, з погляду національних інтересів, проблеми.

Проголошена Л.Кучмою в жовтні 1994 р. стратегія економічних перетворень здобула міжнародну підтримку. Схвалила її й основна частина депутатів Верховної Ради, які пересвідчилися у небезпеці попереднього курсу вичікування.

Не змінюючи радикально складу Кабінету Міністрів, Л.Кучма залучив нових людей, здатних здійснювати реформи. Вони розпочалися з основного — лібералізації цін та валютного курсу.

Деякі депутати Верховної Ради висловили незгоду з президентським курсом. Натомість пропонувалося встановити державний контроль за зовнішньою торгівлею й валютним курсом. У запропонованих заходах не було нічого нового. Адже восени 1994 р. уряд уже розпочав згортання ринкової лібералізації, запровадженої раніше під впливом російських реформ. Тоді закрилися торги міжбанківської валютної біржі, було введено нереально низький фіксований валютний курс і, відповідно, ліцензування експорту багатьох товарів. Та адміністративне втручання в макроекономічні процеси призвело тільки до поглиблення кризи. Як уже вказувалося, різко зросла інфляція, збільшилося від'ємне сальдо платіжного балансу, економічна активність стала в небезпечно великих масштабах переміщуватися з легальної сфери в нелегальну. Посилення властивого командній економіці директивного начала призвело до протилежного результату: послаблення реального впливу держави на розвиток народногосподарських процесів, нарощування

обсягів неврахованого виробництва та позабанківського грошового обігу, масового приховування, зокрема й за кордоном, прибутків від реалізації продукції та невилат податків. Блокування реформ вело у безвихідь.

Щоб допомогти посткомуністичним країнам упоратися з переходом від директивного до ринкового господарювання, США та Європейський Союз розробили програми економічної стабілізації, які забезпечувалися багатомільярдними фінансовими ресурсами з їхніх державних бюджетів і з фондів міжнародних фінансових організацій. Однак до практичного підтвердження проголошеного ще в Декларації про державний суверенітет без'ядерного статусу (не приймати, не виробляти й не набувати ядерну зброю) Україна не могла розраховувати на таку допомогу.

Президент Л.Кучма зумів переконати депутатів Верховної Ради ухвалити відповідні законодавчі акти й тим самим відкрив дорогу для закордонної фінансової допомоги. Зустріч Л.Кучми з Б.Клінтоном у травні 1995 р. виявилася надзвичайно результативною як для розвитку двосторонніх відносин, так і для прискорення входження України в світові та європейські міжнародні структури.

Невдовзі серед країн, які одержували фінансову допомогу від США, Україна вийшла на третє місце (після Ізраїлю та Єгипту). Завдяки США, які мали вирішальний голос у міжнародних фінансових організаціях, їй була надана допомога Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку (СБ).

Кредити, які надавалися Україні як урядами США, ФРН, Італії, інших країн, так і міжнародними організаціями, допомагали звести кінці з кінцями в платіжному балансі. Без них, зокрема, неможливо було б розплатитися з Росією та Туркменістаном за поставку нафти й природного газу. Домогаючись кредитів, українські уряди ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсували на майбутнє вирішення нерозв'язаних в умовах гострої економічної кризи проблем.

Багато економістів і політологів із тривогою зауважували, що Україна "сіла на кредитну голку", тобто потрапила в залежність від закордонної фінансової допомоги. Підстави для такої тривоги були. Кредитна форма використання закордонних коштів зазвичай досить небезпечна. Адже кредитами розпоряджаються не бізнесмени, а чиновники. Значна частина державних кредитів елементарно "проїдається".

Кредити міжнародних фінансових організацій були здебільшого незв'язаними, тобто виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувалися урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли закордонні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок

зарубіжних кредитів давала змогу їй далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності. Уряд вважав, що в даному разі краще уникнути безробіття й подальшого спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Спільною помилкою урядів Є.Марчука (з червня 1995 р.) й П.Лазаренка (з травня 1996 р.) було надання переваги кредитній формі одержання зарубіжних коштів. Виконавча влада, яка виявилася за цих обставин цілком солідарною з владою законодавчою, не створювала необхідних умов для того, щоб "швидка допомога" у вигляді державних кредитів стала поступатися прямим інвестиціям приватного зарубіжного капіталу, передусім у промисловість.

Україна гостро потребувала коштів на реструктуризацію, які можна було одержати або у формі зв'язаних (тобто цільових) кредитів окремих держав чи міжнародних організацій, або в значно ефективнішій формі приватних інвестицій. Розвинуті в нас галузі, які входили до загальносоюзного ВПК чи обслуговували його потреби, після розвалу СРСР позбавилися гарантованого ринку збуту й занепали. В результаті небезпечно поглибилися структурні деформації, які були властиві для української промисловості ще в радянські й навіть дорадянські часи. Зокрема, частка машинобудування в структурі промислового виробництва скоротилася з 30,7% в 1990 р. до 13,8% в 1999. За цей же час майже у вісім разів зменшилася питома вага легкої промисловості. Натомість зросла частка найбільш енергоємних і економічно шкідливих галузей — паливно-енергетичного комплексу, металургії та хімічної промисловості. Сукупна частка трьох названих галузей підвищилася з 26,5% в 1990 р. до 59% у 1999. Ці структурні деформації відбувалися на тлі безперервного (до 1998 р. включно) падіння обсягів промислового виробництва.

Закордонні інвестиції на внутрішньому ринку — це нова техніка, високі технології, відмінна організація виробництва. Отже — нові робочі місця, підвищений рівень продуктивності й оплати праці, поліпшені показники якості продукції. Використання інвестицій давало можливість виходу на світовий ринок з конкурентоспроможною продукцією, ламало монополію господарських структур, успадкованих від радянської доби, забезпечувало поповнення прибуткової частини державного бюджету.

Прямі закордонні інвестиції зросли з 484 млн. доларів США у 1994 р. до 3 122 млн. в 1999. Це винятково високі темпи зростання, але їхній абсолютний рівень — низький. Немало фірм згортають свою діяльність в Україні через нестабільну урядову політику щодо іноземного капіталу, коруптованість чиновників, упереджене ставлення до них значної частини суспільства.

Неприхильність багатьох громадян до зарубіжних капіталістів пояснюється пануванням у їхній свідомості стереотипів радянського часу:

не варто, мовляв, ставити під загрозу незалежність держави. Проте у Франції, де зарубіжний капітал контролює третину робочих місць, нікому не спадає на думку провести паралель між державною незалежністю й масштабами інвестицій із-за кордону.

ШЛЯХОМ РАДИКАЛЬНИХ РИНКОВИХ РЕФОРМ

У доповіді "Шляхом радикальних ринкових реформ", яку Л.Кучма проголосив у парламенті в жовтні 1994 р., наголошувалося, що подальше збереження існуючих масштабів адміністративного регулювання веде до втрати керованості економічними процесами.

Умовами виходу з економічної кризи ставали реструктуризація промисловості та її технічне переозброєння. Бюджетні інвестиції на ці цілі не задовольняли й найменших потреб. Позбавлені капіталовкладень підприємства не могли ефективно конкурувати на внутрішньому ринку з потоком зарубіжних товарів, то більше — заробляти валюту на зовнішньому ринку. Вони поступово згортали свою діяльність, припиняли платежі за отримуваним товарам й послугам, не платили податків до бюджету. В пошуках бюджетних доходів держава посилювала тиск на тих, хто тримався на поверхні економічного життя. Немотивований тиск змушував багатьох підприємців приховувати масштаби своєї діяльності.

Л.Кучма проголосив, що істотне зниження податкового навантаження й створення ефективної податкової системи, яка б стимулювала виробництво, — це основні вимоги нового економічного курсу. На жаль, Верховна Рада за всі ці роки не спромоглася створити необхідної законодавчої бази в царині податкової політики. Внаслідок цього в Україні з'явилася так звана "віртуальна" економіка, зіставна за своїми оборотами з легальною, тобто враховуваною податковими органами. Рік у рік зростали рівень тінізації господарства, коруптованість управлінського апарату, яка сягала вершин (це показує справа Павла Лазаренка), економічна злочинність.

Попри всі труднощі, вдалося зменшити максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб з 90% у 1994 р. до 40% у 1999. Відповідно податок на прибуток зменшився з 45 до 30%, податок на додану вартість — з 28 до 20%. Було істотно послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, знижено податкове навантаження на фонд оплати праці. У спеціальних економічних зонах запроваджувався режим пільгового оподаткування. Проте для справжньої податкової реформи потрібні були рішучіші, радикальніші й комплексні, взаємопов'язані заходи.

Виступаючи з промовою на VII з'їзді Українського союзу промисловців і підприємців у травні 1999 р., Л.Кучма заявив, що реформи податкової системи заважали здебільшого причини суб'єктивного характеру. Деякі керівники не позбулися генетичного страху перед усім новим і незвіданим. Інші, зокрема й у державному апараті, гріли руки на процесах тінізації, на безладді в економіці, яке створювала непідйомність податкового тягара. Сфера державних фінансів, поряд із банківською системою, стала найбільш криміналізованою.

Внаслідок цих негативних процесів дедалі глибшала криза неплатежів, зростало безробіття, посилювалася залежність держави від фінансових донорів із-за кордону. Певна стабілізація була помітна лише в галузях промисловості, які спромоглися вийти зі своєю продукцією на зовнішній ринок.

Безсумнівним успіхом останніх років стало досягнення відносної фінансової стабілізації. Восени 1996 р., нарешті, в обіг було запроваджено гривню. Створилися об'єктивні умови для припинення "втечі" вітчизняних капіталів за межі країни й залучення іноземних інвестицій.

Під час грошової реформи було встановлено завищений курс гривні щодо долара США та інших валют. Він явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти й кризовому стану вітчизняної економіки. Ревальвація валюти істотно підірвала можливості українського експорту.

Восени 1998 р. під впливом російського дефолту (тобто фактичного банкрутства державних фінансів) гривня наполовину знецінилася. У 1999 р. поступове зниження її курсу щодо світових валют тривало. В результаті сфера зовнішньоекономічної діяльності стала найдинамічнішою в українській економіці. Частка експорту товарів та послуг в структурі ВВП зросла з 26% у 1993 р. до 42% у 1999. Зростання експорту відбувалося передусім за рахунок країн далекого зарубіжжя. У 1999 р. частка цих країн в експорті піднялася до 64%, тоді як частка країн СНД й Балтії скоротилася відповідно до 36%.

Відбувся перелом у реформуванні відносин власності. За 1991-1993 рр. форму власності змінили 3,6 тис. підприємств та організацій, а за 1994-1999 рр. — 61,7 тис. У 2000 р. понад 70% обсягу промислової продукції виробляється на недержавних підприємствах.

Однак приватизація не дала відповідального господаря, який міг би забезпечити нові інвестиції, технології, робочі місця. Пояснення криється в органічних вадах приватизації через сертифікатні аукціони. На багатьох підприємствах акції розпорошилися й фактичними господарями стали директори. З'явилася величезна кількість приватних підприємств, які мали заборгованість по заробітній платі, не здійснювали платежів до бюджету та в пенсійний фонд, не платили одне одному. Псевдовласники використо-

32. Літакобудування в Україні завжди вирізнялося високим технологічним рівнем

ували майно й доходи підприємств та організацій для власного збагачення. Вони перетворилися в найконсервативнішу силу, яка знайшла спільну мову з лівими партіями й блокувала подальшу приватизацію.

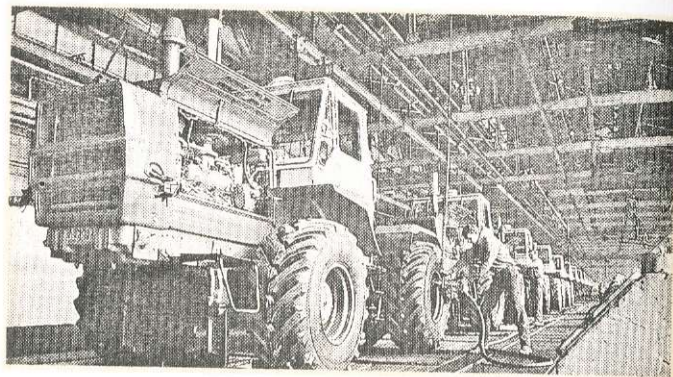
Водночас досягнення в промисловості за останні роки ґрунтувалися в основному на освоєнні нових видів продукції, які не тільки забезпечували потреби національної економіки, а й були конкурентоспроможними на світових ринках.

Багатотисячний колектив Авіаційного науково-технічного комплексу ім.О.К.Антонова, очолюваний генеральним конструктором П.Балабуєвим, завершує випробування дослідного зразка літака АН-70. Виконано понад 60% цієї програми. Міжнародна презентація літака з успіхом відбулася на Міжнародному авіакосмічному салоні "Ле Бурже-99" у Франції.

Окрім того, в кооперації з підприємствами України антонівці виготовили два дослідні зразки пасажирського літака АН-140 та провели їхні сертифікаційні випробування. Міжнародна презентація відбулася в серпні 1999 р. на Міжнародному авіакосмічному салоні "МАКС-99" у Російській Федерації.

Традиційно високу виробничу й науково-технологічну марку тримає АТ "Мотор Січ" (генеральний директор В.Богуслаєв).

33. На Харківському тракторному заводі

Оновлення продукції вітчизняних заводів, освоєння на заводах військово-промислового комплексу номенклатури машин, яка раніше не випускалася в Україні, дало можливість підняти рівень забезпеченості технологічних операцій в агропромисловому комплексі вітчизняною технікою з 30% у 1992 р. до 78% у 1998. До 2005 р. заплановано довести цей рівень до 90%.

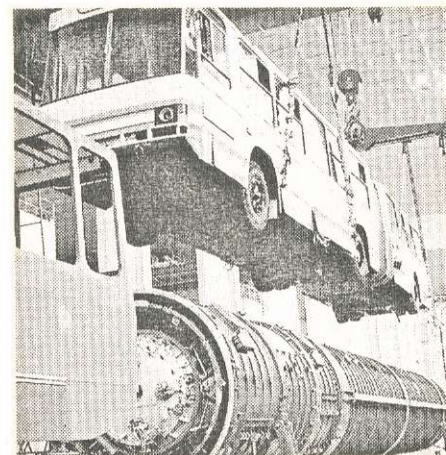
Уже в 1999 р. сільгосптоваровиробники почали закуповувати трактори ЮМЗ, ХТЗ-160, ХТЗ-170, які мають високу ефективність і надійність та забезпечують підвищення продуктивності праці на 30%. При цьому ціна трактора ХТЗ-17021 утрічі нижча від ціни аналогічних тракторів "Джон-Дір".

Заплановано розпочати серійне виробництво трактора ХТЗ-2411 та його модифікації замість Т-25 Володимирського тракторного заводу; ХТЗ-5020 замість Т-40 Липецького тракторного заводу. Розробляються нові моделі гусеничних тракторів ХТЗ-100 замість Т-70 Кишинівського тракторного заводу й ХТЗ-200 з гумометалевими гусеницями.

З урахуванням спільного виробництва тракторів "Кейс" на "Південмаші" завершується в цілому по галузі освоєння 12 типорозмірів тракторів та їхніх модифікацій.

Перейшло в завершальну стадію розроблення зернозбиральних комбайнів "Лан" і "Славутич" із пропускною здатністю відповідно 7-9 та 9-12 кг за секунду, які за своїми технологічними показниками не поступаються зарубіжним аналогам.

Уже в 1999 р. налагоджено серійне виробництво нового покоління ґрунтообробної техніки, комплексу машин для внесення добрив і хімічного захисту рослин, модернізованої бункерної коренезбиральної машини, нових видів устаткування для механізації процесів у тваринництві та ін.

34. На Південному машинобудівному заводі в рамках конверсії освоєно виробництво тролейбусів

Для розв'язання гострих соціальних проблем пасажирських перевезень, що виникли в Україні останнім часом, розроблена й реалізується Державна програма розвитку рухомого складу соціального призначення. Практично без бюджетного фінансування підприємствами Мінпромполітики були розроблені конструкції, виготовлені дослідні зразки електровозів, дизель-поїздів та причіпних вагонів до них, 5 типів тролейбусів та 2 типів трамвайних вагонів. До цього напрямку залучено низку іноземних кредитних ліній, НВО "Дніпропетровський електровозобудівний завод" м. Дніпропетровськ, укладено контракт із німецькою фірмою "Сіменс", на базі "Південмашу" створено спільне підприємство "Татра" (з Чехією) для виробництва міських трамваїв. На Крюківському вагонобудівному заводі створюються потужності для випуску сучасних пасажирських вагонів із залученням французької кредитної лінії.

Державне підприємство "Південмаш" за участю кількох машинобудівних підприємств організувало виробництво сучасних тролейбусів і комплектуючих виробів до них. Виготовлення тролейбусів на базі вітчизняних комплектуючих організоване також на Львівському автобусному та Київському авіаційному заводах.

На базі Кременчуцького автомобільного заводу розпочато виробництво автомобілів і мікроавтобусів типу "Дейлі" італійської фірми Івеко, вантажівок типу "Євро Карго". Для цього створено спільне українсько-італійське підприємство "Івеко-КрАЗ".

На автомобілебудівному комплексі "АвтоЗАЗ-Деу" реалізовано проєкт із виробництва легкових автомобілів "Таврія-нова" й "Славути" вітчизняної конструкції, а також "Ланос", "Нубіра" та "Леганза" південнокорейської конструкції.

На Чернігівському й Сімферопольському автозаводах налагоджено виробництво автомобілів середнього класу типу "Волга", а також пасажирського та вантажного варіантів "Газель" із застосуванням двигунів англійської фірми "Ровер" та італійської фірми "Івеко".

В Україні, вперше серед країн СНД, створена нова підгалузь — вітроенергетика. Відповідно до постанови уряду та Державної програми розвитку вітроенергетики введено в експлуатацію 5 пілотних вітрових електростанцій, обладнаних устаткуванням, виготовленим на вітчизняних підприємствах.

Налагоджено випуск магістральних і шахтних електровозів на НВО "Дніпропетровський електровозобудівний завод", комп'ютерних медичних томографів та інших видів складної діагностичної техніки — в Київській холдинговій компанії "Реле і автоматика".

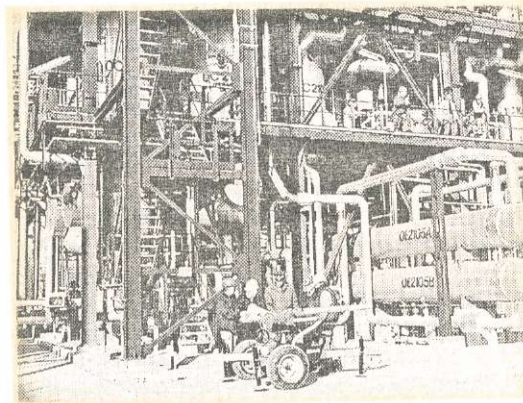
На замовлення Держтелерадіо України триває підготовка серійного виробництва мікрохвильової інтегрованої телерадіоінформаційної системи МІТРІС.

На Сіверськодонецькому ВАТ "Імпульс" створено нове покоління технічних засобів для систем керування технологічними процесами на енергооб'єктах, у Дніпропетровську збудовано завод кислотних стартерних акумуляторів.

Особлива увага приділяється підприємствам оборонної галузі. Так, державне підприємство "Завод ім.Малишева" (м.Харків) протягом 1997-1999 рр. виконує контракт на закордонну поставку танків Т-80УД. Необхідно зазначити, що якщо на початку виконання контракту (в 1997 р.) до 50% комплектуючих та матеріалів постачалося з Російської Федерації, то наприкінці 1998 р. частка комплектуючих вітчизняного виробництва сягнула майже 100%.

Практично всі підприємства електромашинобудування втілюють стандарти DIN і Sinelec. Міжнародну сертифікацію проходить мікрохвильова інтегрована телерадіоінформаційна система МІТРІС. Антенні системи виробництва ДП "Сатурн" (м.Тернопіль) за своїми технічними та якісними параметрами наблизилися до вимог стандартів консорціумів "Intelsat" і "Eutelsat", Міжнародного комітету МККР 580-5.

Перспективним напрямом як виробничої співпраці, так і розширення ринків збуту, взаємної торгівлі є створення транснаціональних та міжнародних корпорацій. Адже світові ТНК вже контролюють 40% промислового виробництва й понад 50% світової торгівлі. Процес їх створення в Україні

35. Калуський ВАТ концерн "Оріана" —
одне з провідних підприємств хімічного комплексу

вже розпочався (виробництво газових труб з антикорозійним покриттям, нафтових труб, виробництво металокорду, автомобільних двигунів, літаків та ін.). Однак діючих ТНК в Україні ще немає, й це ставить її поки що осторонь від основного шляху світового прогресу.

Створено спільне українсько-польське підприємство для виробництва зернозбиральних комбайнів типу "Бізон" на ВАТ "Ковельськмаш" у м.Ковель, завершуються переговори польської сторони з Харківським тракторним заводом та "Південмашем" щодо спільного виробництва тракторів.

Аналіз позитивних здобутків і негативу в економічному курсі українських урядів у 1994-1999 рр. міститься в програмному виступі Президента України у Верховній Раді в лютому 2000 р. Визнавши, що на шляху реформ було зроблено багато помилок і прорахунків, Л.Кучма підкреслив: "Безпрецедентність здійснюваних перетворень, пов'язаних не лише з докорінною зміною соціально-економічних відносин, а й із формуванням принципово нової економічної системи, дає підставу говорити про здійснене з необхідним розумінням та повагою" (Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., — 2000. — С.4-5).

Головним здобутком пройденого шляху є, мабуть, перші ознаки економічної стабілізації. У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя на 4,3% зріс обсяг промислового виробництва. При цьому випереджаючі темпи зростання спостерігалися в збільшенні товарів народного споживання (на 7%), зокрема, непродовольчих товарів (на 10%). Таке зростання промислової продукції зафіксоване в 21 регіоні. Окреслилася позитивна тенденція до

скорочення дефіциту державного бюджету (до 1% ВВП). Парламент України з подачі прем'єр-міністра В.Ющенка вперше ухвалив бездефіцитний бюджет на 2000 р.

Водночас у народному господарстві є багато нерозв'язаних проблем, які можуть підірвати позитивну динаміку, що чітко окреслилася останнім часом. Щоб зробити курс ринкових реформ визначальним пріоритетом, потрібно, як наголосив Л.Кучма, утвердження України як високотехнологічної держави. Україна має вагомі об'єктивні передумови для входження в групу провідних, технологічно розвинених країн світу уже в першому десятиріччі нового століття.

Після десятирічної кризи, впродовж якої втрачено більшу частину економічного потенціалу, а рівень життя людей знизився більш ніж удвічі, треба домагатися щорічних темпів зростання ВВП на рівні 6-7%. Наявність економічної й політичної стабілізації забезпечує виконання цього життєво важливого завдання. Лише такі темпи економічного зростання здатні забезпечити вирішення невідкладних завдань у соціальній сфері, досягнення гідного життєвого рівня населення. Саме цій меті повинна підпорядковуватися промислова, аграрна й фінансова політика держави.

§2. Аграрна політика

Україна завжди вважалася житницею колишнього Радянського Союзу. Чудові природні умови гарантували досягнення високого рівня виробництва продуктів харчування та сільськогосподарської сировини.

Серед країн Європи Україна мала найкращий показник забезпеченості землею. На кожного громадянина припадало 0,65 га орної землі. Українці впродовж багатьох поколінь були нацією хліборобів. Попри все це, республіка не могла конкурувати з будь-якою країною ринкової економіки щодо кількості та якості виробництва сільськогосподарської продукції. Вона могла витримувати порівняння лише з іншими республіками Радянського Союзу, де панував той самий колгоспний лад.

Ще один парадокс: колосальні колгоспні масиви, на яких використовувалася машинна техніка, не могли нагодувати місто. Ті самі селяни, працюючи на своїх маленьких ділянках землі навколо оселі, без усякої машинної техніки виробляли продукцію, якою не тільки годувалися самі, а й заповнювали нею міські базари.

В обох випадках напрошується одна відповідь: земля потребувала не найманця, який працює без жодної матеріальної зацікавленості, примусово, з-під палиці, а господаря.

Чимало українських політичних діячів давно бачили цю невідповідність. Напередодні проголошення незалежності вони вже думали про те, що робити з колгоспами. Верховна Рада УРСР у 1990 р. ухвалила Земельний кодекс, в якому було викладено, хоча й абстрактно та суто декларативно за формою, деякі положення реформування аграрних відносин. У загальному вигляді йшлося навіть про визнання права приватної власності на землю. Однак щоб реалізувати такі ідеї, потрібні були політична воля, законодавча й нормативна бази.

Навесні 1991 р. парламент оголосив землю об'єктом реформи. Реформу повинні були провадити Рада Міністрів УРСР і місцеві ради народних депутатів. Однак керівники уряду задовольнилися поточною діяльністю, то більше, що на селі вистачало проблем, які слід було розв'язувати щоденно. Власне, питання про концепцію земельної реформи навіть не було порушено у Верховній Раді.

Якусь подобу концепції давали реформи в сусідній Росії. Українські політичні діячі, не при звичаєні до самостійного опрацювання доленосних рішень, просто копіювали сусідів. У жовтні 1991 р. уряд В.Фокіна так і зробив, запропонувавши під впливом російських реформ концепцію роздержавлення й приватизації підприємств, землі та житлового фонду. Стосовно колгоспів відзначалося, що вони повинні перетворюватися на господарські товариства (асоціації), які працюватимуть на ринкових засадах. Кожний колгоспник діставав право на вихід із колективного господарства для створення господарства фермерського типу.

Досить швидко почалася підготовка відповідного блоку законів. У грудні 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". Фермерські господарства передбачалося створювати без порушення інтересів колгоспів та без парцеляції колгоспних земельних масивів. Мав утворитися спеціальний земельний фонд, зокрема, й за рахунок невикористовуваних державних земель, земель у користуванні радгоспів і колгоспів. Кожний, хто виявляв бажання працювати самостійно, міг створити фермерське господарство.

Закон "Про форми власності на землю", який ухвалила в січні 1992 р. Верховна Рада України, не мав жодного практичного значення (як десятки

інших законів, що свідчило, передовсім, про недосвідченість законодавців), але в ньому на декларативному рівні вже проголошувалося, що поряд із державною та колективною може існувати приватна форма власності на землю. Отже, парламентарії, які вийшли з радянської дійсності, спромоглися на революційну заяву: спростували одну з головних вимог компартійної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі. Щоправда, в законі визнавалася колективна власність на землю, невідома юридичній практиці всього людства. Колективна й суспільна форми власності були теоретичними новаціями з арсеналу політичної економії соціалізму. Виходило, що народні депутати не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів і не змогли надати реальним майновим відносинам юридично грамотної форми.

Про теоретичну неспроможність законодавчого корпусу наочно свідчили два документи, ухвалені Верховною Радою України практично одночасно, в березні 1992 р. Постанова “Про прискорення земельної реформи на приватизацію землі” з’явилася з ініціативи реформаторської частини парламенту. Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство” підготували депутати-аграрії, які перебували під впливом ідеологічних комуністичних догм.

Президент України Л.Кравчук не раз оприлюднював свою позицію в аграрному питанні, яка зводилася до того, що слід рівнятися на країни ринкової економіки. На прес-конференції з нагоди річниці проголошення незалежності Л.Кравчук сказав, що колгосп — це не колективне господарство, а щось таке, що важко навіть збагнути.

Та це були тільки слова. Колгоспи й радгоспи залишалися єдиною можливістю у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Постанова Верховної Ради про перетворення в 1992 р. колгоспів в асоціації чи господарські товариства не була реалізована повністю. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початок 1995 р. статус змінили 8,8 тис. колгоспів (94% загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їхній базі виникло 6,5 тис. колективних підприємств із правом власності їхніх членів на частку майна (пай), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств.

Паювання або акціонування майна колгоспів і радгоспів майже не зачіпало основного: виробничих відносин між державою та сільськогосподарськими підприємствами й виробничих відносин усередині останніх. Річ у тім, що з паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва.

Фермерське господарство розвивалося уповільнено. “Партія влади” в своїй обласній та районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Серед самих селян не виявилось надто багато бажаних стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій на основі поділу праці, й багатьом було ллячно братися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп, в якому пройшло все їхнє трудове життя, як підприємство, покликане матеріально допомогти їм у пенсійному віці. Нарешті, організація приватного господарства вимагала відповідної машинної техніки, яка ще не вироблялася промисловістю. Вона вимагала істотних капіталовкладень, яких у фермерів не було. Через це на початок 1993 р. в Україні налічувалося тільки 14,6 тис., а в 1999 — 35,5 тис. фермерських господарств. У середньому на одне таке господарство тепер припадає 29 га угідь.

У листопаді 1994 р. Л.Кучма видав указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. В ньому передбачалося розв’язання трьох основних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки й ринку землі. Отже, вперше до аграрного питання було застосовано комплексний підхід.

В указі використовувалося поняття колективної власності на землю колгоспів і радгоспів. Але воно розумілося як проміжний стан в утвердженні приватної власності, як роздержавлення землі. Після роздержавлення стає можливим паювання. Забезпечується пріоритет права окремого власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Селянин сам може вирішити, чи залишити земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне сімейне господарство фермерського типу.

Розмежовувалися форми власності й форми господарювання на землі. Приватизація землі за цих умов не означала скасування колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли існувати, але це залежало тепер тільки від бажання та самовизначення персонально кожного селянина-власника. Цим реально забезпечувалося право власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати — в колективі чи самостійно. Така норма відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення та паювання землі покладалося на кадри керівників і спеціалістів господарств. У такий спосіб проблема протистояння їх земельній реформі значною мірою знімалася. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників економічно зацікавлена в здійсненні реформ.

Протягом 1996 р. було фактично завершено перший етап земельної реформи — роздержавлення землі та її передавання у власність юридичних осіб. Документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства.

Розпочато реалізацію завдань другого етапу реформи — становлення реального власника землі, передавання землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Майже 6,1 млн. громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить близько половини земельних угідь України. В основному завершено приватизацію присадибних ділянок — їх власниками стали близько 10 млн. громадян.

Отже, є підстави для висновку, що в Україні вирішено одне з ключових завдань земельної реформи — роздержавлення землі й подолання на цій основі монополізму держави на володіння нею. Це перший і досить відчутний крок до основної мети реформи — передавання землі тим, хто її обробляє, й формування в перспективі ринку землі, перетворення її на товар.

Наприкінці 1999 р. з'явився указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Він є безпосереднім продовженням указу від 10 листопада 1994 р. й ухвалений саме тому, що положення першого указу не знайшли законодавчої підтримки та були виконані тільки формально, на папері. В результаті становище в сільському господарстві стало критичним. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти кілька цифр.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя виявилися ознаки економічної стабілізації, досягнуті на базі ринкових реформ. Обсяг промислового виробництва зріс на 4,3%. Майже на 3% збільшилися капіталовкладення в основні фонди. На 7,5% зросли обсяги житлового будівництва. Посилилася тенденція до скорочення дефіциту державного бюджету.

Лише в сільському господарстві динаміка виробництва залишилася несприятливою. Продуктивність праці в колективних сільськогосподарських підприємствах скоротилася за десять років більш ніж удвічі (в промисловості — на 21%). У 1999 р. 85% КСП були збитковими (в 1994 р. — тільки 24%). Середньорічні темпи скорочення виробництва в КСП становили в 1991-1994 рр. 9,5%, а в 1995-1999 — 13%.

Така динаміка викликана неринковими формами господарювання. Від 1994 р. виробництво в приватному секторі сільського господарства зросло на 10%. Маючи 16% земельних угідь, він дає 60% сільськогосподарської продукції.

Економічні відносини, які панують у колгоспно-радгоспному секторі сільського господарства, не вписуються в ті, які формуються в перебігу економічних реформ. Тому президентський указ має на меті перетворення КСП на колективні господарства з приватною власністю на землю.

Селяни вже мають сертифікати на право власності на землю (пай). Залишається тільки одне — на ділі забезпечити реалізацію цього права.

Відносини селян-власників землі, які бажають залишитися в колективних господарствах, повинні будуватися на орендній основі. Близько 400 приватно-орендних підприємств цілком рентабельно працюють уже кілька років. Щоб поширити цю практику на всі КСП, треба розв'язати низку складних проблем. Справу гальмують брак механізмів кредитування, цілком вичерпаність основних фондів і нерозвинутість ринкової інфраструктури в сільській місцевості. Важко підібрати й керівні кадри, здатні справитися з приватно-орендними підприємствами.

Список труднощів, які заважають ринковим реформам у сільському господарстві, цим не вичерпується. Колгоспи завжди обслуговували соціальну інфраструктуру села, тому їх негайна ліквідація тільки зашкодила б справі. То більше, що внаслідок несприятливої демографічної структури сільського населення соціальні проблеми села надто тісно пов'язані з економічними. З 14 млн. пенсіонерів майже 8 млн. проживають на селі. З 6,1 млн. власників земельних сертифікатів 3,8 млн. — пенсійного віку.

Держава щороку виділяє сільському господарству багатомільярдні дотації, але вони за існуючих економічних відносин безслідно розчиняються в сільській місцевості, не впливаючи на результати виробництва й на матеріальний добробут селян. Селу потрібна адресна фінансова підтримка, яка базується на концепції ринкових реформ. Треба підтримувати тих виробників, які працюють ефективно й платять податки. Держава використовуватиме ці податки в соціальній сфері села.

Отже, створюються умови для здійснення активної аграрної політики. Мета її — подолати кризові процеси в сільському господарстві, пристосувати підприємства аграрно-промислового комплексу до ринкових вимог, створити високоефективне експортноспроможне сільське господарство.

За останнє п'ятиріччя закладено основи розвитку позитивних економічних тенденцій, які в найближчому майбутньому відіграють вирішальну роль у подоланні теперішніх кризових явищ та створять передумови для економічного зростання.

Перше. Завершено фінансовий етап земельної реформи (паювання та приватизація землі), визначено власників землі й конкретних землекористувачів. Ними стали 22 млн. громадян. Їхні права поширюються майже на 34 млн. га землі України, що становить понад 80% площі сільськогосподарських угідь. Реалізована справді демократична, соціально орієнтована земельна реформа.

За відносно короткий час вдалося створити потенційно потужний сектор КСП, який володіє 31,1 млн. га сільськогосподарських угідь, з яких 7 млн. га обробляються родинами селян.

Через гарантування мінімальної плати за оренду земельних паїв селян-пенсіонерів створено умови для істотного поліпшення їх соціального забезпечення. Вже укладено майже 800 тис. договорів оренди з пенсіонерами, або 61% загальної кількості договорів оренди. Це становить більш як 3 млн. га земельних угідь. Мінімальна орендна плата гарантується у вигляді натуроплати (зерном), послугами або грішми. У 1999 р. пенсіонери одержали орендної плати на суму 83 млн. грн., зокрема, грішми — 18 млн. грн., послугами — на 12 млн. грн., натуроплатою — на 53 млн. грн.

Друге. За минулі п'ять років вдалося суттєво знизити диспаритет цін на сільськогосподарську й промислову продукцію, стабілізувати гривню, понизити банківську кредитну ставку. Для суб'єктів аграрного господарювання це покращує можливості модернізувати й зміцнювати свою матеріально-технічну базу.

Третє. Набула солідна практика співпраці з іноземними інвесторами та кредиторами. На принципах взаємної вигоди господарства значною мірою забезпечуються імпортними пестицидами. За два останні роки вони придбали на умовах лізингу близько 2 тис. потужних зернозбиральних комбайнів і 1 тис. тракторів.

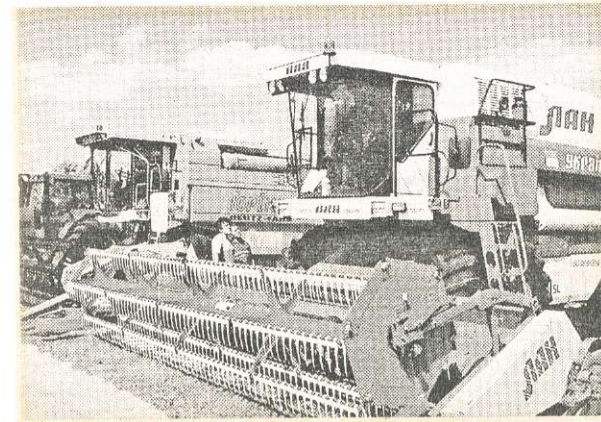
Четверте. Велика група українських підприємців та інших спеціалістів оволоділа навичками роботи на вітчизняних і зарубіжних ринках, домоглася партнерського визнання в місцевих товаровиробників та закордонних бізнесменів. У багатьох навчальних закладах молодь опановує теоретичні основи маркетингу. Поява на місцевих прилавках імпортного продовольства переконує місцевих виробників у необхідності виготовлення конкурентоздатних за якістю й ціною товарів.

Таблиця 1.

Обсяги виробництва у всіх категоріях господарств (млн.тонн)

	1990 р.	1994 р.	1998 р.	1999 р.
Зерно	51,0	35,5	26,5	24,6
Картопля	16,7	16,1	15,4	15,5
Цукрові буряки	44,3	28,1	15,5	14,0
Соняшники	2,6	1,57	2,3	3,0
М'ясо	6,43	4,11	2,7	2,6
Молоко	24,5	18,1	13,8	13,4
Яйця (мрд.шт.)	16,3	10,2	8,3	8,7

Позитивні зрушення в реформуванні відносин власності, зміцненні приватного сектора дозволили подолати більшість негативних тенденцій в агропромисловому комплексі. В сільському господарстві зупинено падіння виробництва.

36. Зернозбиральна техніка нового покоління

Триває реструктуризація виробництва. За 1998 р. у суспільному секторі поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 22%, свиней — на 28%, овець і кіз — на 38%. У приватному секторі поголів'я худоби зросло. Така ж тенденція тривала й у 1999 р.

Відносини між сільським господарством і харчовою промисловістю залишалися нестабільними. Якщо обсяги виробництва продукції тваринництва за 1990-1998 рр. знизилися приблизно наполовину, то обсяги заготівель зменшилися у кілька разів.

Аналогічна ситуація зберігалась і в 1999 р. Однак диспропорції в обсягах виробництва та заготівель сільськогосподарської продукції все ж удалося покращити.

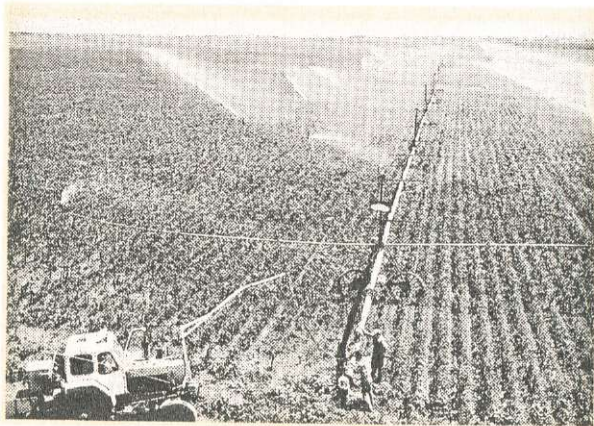
У харчовій промисловості за 9 місяців 1999 р. обсяг виробництва на 8,4% перевищив рівень 1998 р., в м'ясній промисловості — на 13,8%, олійно-жировій на — 24,1%, плодоовочевій — на 30,6%.

У вересні 1999 р. майже в усіх галузях харчової промисловості перевищено обсяги виробництва вересня 1998 р., зокрема, в цілому по галузі — на 21,8%, у плодоовочевій — на 73%, м'ясній — на 44%, кондитерській — на 80%, олійно-жировій — на 23%.

За 9 місяців 1999 р. зросло виробництво: цукру-піску — на 25%, олії та кондитерських виробів — на 24%, м'яса — на 20%, високооктанової кисневмісної добавки до бензинів — у 24 рази, чаю натурального — втричі, харчових концентратів — в 1,7 раза, ферментованого тютюну — в 1,8 раза.

Істотно скорочено імпорт продовольства. Питома вага вітчизняних продуктів на продовольчому ринку країни перевищила 90%.

37. На поливних землях

Тривалість кризи в агропромисловому комплексі зумовлюють дві основні причини.

Перша — об'єктивна: деякий спад виробництва є природним під час заміни громіздкої адміністративно-планової системи на гнучкішу й потенційно потужнішу ринкову.

Друга — суб'єктивна: невміле керівництво підприємствами в процесі аграрних реформ, неадекватне вимогам ринку, перехідні відносини власності й господарювання, які ще не замінили скасованого командно-адміністративного впливу.

За теперішньої складної ситуації з фінансами й матеріально-технічними ресурсами спроба зупинити падіння в усьому агропромисловому комплексі одночасно є непростим завданням. Але цілком можливо за 1999-2000 рр. повернути справи на краще за рахунок концентрації наявних можливостей на кількох вирішальних напрямках.

Потрібно виростити 2,5 млн. тонн зерна кукурудзи й спрямувати його на відродження птахівництва та свинарства.

Треба збільшувати виробництво картоплі на присадибних ділянках. Сьогодні близько 95% валового збору картоплі, що перевищує 15 млн. тонн, вирощує населення. Це дозволило б вивільнити з-під картоплі майже 700 тис. га ріллі й вирощувати на них додатково 2-3 млн. тонн зерна, за яке на зовнішньому ринку можна виручити близько 250 млн. доларів США.

Актуальним є також рішуче виправлення стану справ у буряко-цукровому комплексі. Ця галузь має можливість не тільки повністю забезпечувати потреби внутрішнього ринку, а й щорічно експортувати 2-3 млн. тонн цукру.

Конструктивного втручання потребує олійно-жирова галузь, адже через непродуктивність дій керівників міністерств і областей комерційні структури експортують забагато насіння соняшнику. Потужності вітчизняних олійно-жирових комбінатів простоюють без сировини, а дефіцит олії вирішується її імпортом. На цьому втрачаються великі кошти.

Подолання кризи в АПК потребує посилення керованого впливу держави на динаміку цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Це має супроводжуватися посиленням антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії та послуги, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам.

Потребує подальшого вдосконалення податкова система в напрямі її спрощення, розв'язання питань зниження податкового тиску на виробників сільськогосподарської продукції, на яких не розповсюджується фіксований сільськогосподарський податок (тобто на тих, які не мають земельних угідь, зокрема — на тваринницькі комплекси, птахофабрики).

Потрібно прискорити вирішення проблем реструктуризації боргів підприємств АПК перед державою, створити спеціальний фонд для надання їм на конкурсній основі кредитної підтримки та гарантій.

Технічне забезпечення села має покращуватися через розвиток фінансового лізингу та створення мережі міжгосподарських машинно-технологічних станцій і лізингових послуг.

Товаровиробникам пора створити всі умови для вільного вибору форм господарювання. Це означає, з одного боку, забезпечення належних правових та економічних засад розвитку приватних господарств, з другого, реструктуризацію та підвищення життєздатності колективних господарств відповідно до ринкових умов та змін у землекористуванні.

Має набути розвитку інфраструктура ринку сільськогосподарської продукції на основі спеціальної державної програми. Для цього слід поглибити приватизаційні процеси, створити інтегровані структури для виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції.

Гнучкого регулювання вимагає імпорту сільськогосподарських товарів для захисту й підтримки вітчизняних виробників аналогічної продукції та критичного імпорту, необхідного для забезпечення відтворювального процесу в АПК.

На більшу увагу заслуговує розвиток соціальної інфраструктури села, стимулювання й підтримка індивідуального будівництва, сприяння розвитку несільськогосподарської підприємницької діяльності.

Розвиток приватних аграрних формувань — вимога часу. Кінцева мета реформи — передати землю в руки власнику, справжньому її господарю.

§3. Роль наукового фактора в економічному житті

Постіндустріальна епоха, в якій нам довелося жити, диктує свої закони суспільного буття. Вугілля й сталь перестали визначати економічну силу держав. На передній план вийшли високі технології, які дають можливість при мінімумі ресурсних витрат добиватися максимальної віддачі.

Директивна економіка радянського типу завжди була витратною, екстенсивною, не пов'язаною з науковим поступом. Це не означає, що вона просто відсторонювала здобутки науково-технічного прогресу. Економічна історія недавнього минулого дає чимало зразків чудових досягнень, які стали можливими завдяки високому розвитку передових, заснованих на науковому знанні технологій. Проте ці технології доводилося впроваджувати у виробництво вольовим шляхом.

Термін "впровадження" якнайкраще засвідчує корінну особливість радянської індустрії. В умовах цілковитого браку конкуренції, в умовах гарантованого планового збуту не існувало потреби щодня сушити собі голову для підвищення якісних характеристик продукції, що вироблялася. Якщо на світовому ринку кожен товаровиробник постійно перебував у конкурентному вирі, то в економічному житті СРСР панували спокій і тиша. Не дивно, що за такого ігнорування законів поступу країна постійно відставала од інших великих держав.

Це відставання стало особливо помітним після Другої світової війни, коли в передових країнах світу набрала прискорення науково-технічна революція. Певний час Радянський Союз ще міг конкурувати на рівних зі своїми противниками в "холодній війні" завдяки винятково високим мобілізаційним властивостям директивної економіки та своїй невичерпній сировинній базі. Однак після енергетичної кризи 70-х рр., яка послужила доповненням для країн Заходу в розвитку найсучасніших технологій, відставання стало помітним навіть у галузях ВПК.

Українська економіка успадкувала всі вади радянського командного господарювання. Їх зазвичай лікує ринок, але в нас він тільки в процесі становлення. Тому фактор державного управління, десятиліттями нарощу-

ваний досвід "впровадження" здобутків науково-технічної революції залишаються в перехідну добу винятково актуальними.

В посланні Президента України "Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр." з особливою виразністю наголошено, що постіндустріальний вектор цивілізаційного розвитку в ХХ ст. переконливо підтвердив: головним чинником стійкого економічного розвитку будь-якої країни можуть бути лише зростання інтелектуального потенціалу нації та науково-технічні інновації. Україна може претендувати на гідне місце в європейській співдружності країн лише тоді, коли (і якщо!) вона опанує найскладніший інноваційний шлях розвитку, підвалини якого мають бути закладені вже на старті політики економічного зростання.

Неприпустимість зволікання з інноваційними технологічними змінами пов'язана й із надвитратністю нашої економіки, її високою енерго- та матеріалоемістю. Адже практика підтвердила, що проблема енергоносіїв часом має здатність перетворюватися з економічної на особливої гостроти політичну.

Отже, національні інтереси України вимагають негайних заходів, спрямованих на збереження її науково-технологічного потенціалу, забезпечення його ефективнішого використання для подолання кризових явищ в економічному та соціальному розвитку.

Функціонування науково-технологічної та інноваційної сфери України відбувається на тлі непростих економічних умов, які помітно ускладнили проведення наукових досліджень і розробок, впровадження нових сучасних технологій у виробництво. Одночасно в загальному доробкові українських науковців є немало досягнень світового рівня, які за умов збереження наявного науково-технічного потенціалу та сприяння його розвитку створюють надійне підґрунтя для майбутнього України.

Основною хвилюючою в проведенні державою науково-технічної політики залишається її спрямованість переважно на управління "процесом", а не на досягнення кінцевих результатів науково-технічної діяльності. Сам процес управління відбувається хаотично. Основна причина цього полягає в браку єдиних концептуальних засад розвитку науки, а також у неузгодженості в чинному законодавстві. Зокрема, згідно із законами "Про підприємництво" та "Про підприємства в Україні" наукові приватизовані підприємства та організації не мають жодних пільг в оподаткуванні, а отже, не є привабливими для інвестування.

Важлива роль у законодавчому забезпеченні науково-технічної діяльності належить ухвалену 1998 р. Верховною Радою Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність", а також постановам Кабінету Міністрів у сфері науки й науково-технічної політики ("Про заходи щодо поліпшення міжнародної науково-технічної діяльності", "Питання Держав-

ного інноваційного фонду", "Про затвердження Положення про атестацію державних науково-дослідницьких установ", "Про утворення Українського біотехнологічного центру", "Про затвердження Порядку формування та використання коштів Держіннофонду").

Ухвалено постанови Кабінету Міністрів України про поліпшення пенсійного забезпечення наукових працівників державних наукових установ, організацій та вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Закономірними наслідками сучасного стану науково-технологічного потенціалу України є:

- невизначеність структурної реорганізації наукової сфери як провідної складової частини економіки України;
- закріплення за державою прав основного замовника наукової продукції зі збереженням стратегії на виживання, а не на розвиток науки;
- вкрай низька частка бюджетних витрат на наукові дослідження;
- незначна частка інноваційної продукції в загальному обсязі виробництва;
- низька платоспроможність підприємств, недостатнє фінансування власних прикладних досліджень і розробок;
- слабе відтворення бази приладів та обладнання;
- зниження рівня творчої активності науковців, винахідників і раціоналізаторів;
- стає зменшення чисельності кадрів вищої кваліфікації на промислових підприємствах;
- втрата престижності професії науковця серед молоді.

Внаслідок розвитку таких тенденцій наявний науково-технічний потенціал значною мірою залишається без попиту, науково-технічна діяльність триває не завдяки, а всупереч нинішнім процесам соціально-економічного розвитку України. Це справляє негативний вплив як на безпосередній стан наукового потенціалу, так і на економіку держави загалом.

Рівень наукоємності ВВП України, що є показником динаміки економічних перетворень, від 1990 р. має тенденцію до невинного спадання, знизившись протягом 1991-1999 рр. у 2,12 раза (табл.2), а з урахуванням зменшення обсягів реального ВВП офіційної економіки в 2,05 раза, реальний показник наукоємності ВВП протягом останніх 8 років зменшився в 4,35 раза.

Протягом 1999 р. стан із фінансуванням науково-дослідних розробок не поліпшився, а погіршився. Про це свідчить запланований рівень державного фінансування науково-технічної сфери — 0,46% ВВП. З урахуванням загальних економічних тенденцій і динаміки фактичного надходження коштів за введеними Мінфіном лімітами цей показник прогнозується на рівні 0,28% ВВП.

Таблиця 2.

Динаміка наукоємності валового внутрішнього продукту України за 1991-1999 рр.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Загальні витрати на науку, % ВВП	2,44	1,54	1,37	1,35	1,20	1,16	1,43	1,21	1,22

За цими показниками Україна посідає вельми непрестижне місце — серед слаборозвинених та з перехідною економікою країн світу, таких, як Бразилія, Індія тощо. За внутрішніми валовими витратами на одного науковця (в еквіваленті повної зайнятості) вона поступається: Греції — у 8 разів, Туреччині — в 2,5 раза, США та Великобританії — майже в 50 разів.

Триває зниження обсягів фінансування наукових досліджень та розробок із державного бюджету. Як наслідок, частка бюджетного фінансування науки останнім часом постійно зменшувалася й 1998 р. становила 29% загальних обсягів фінансування проти 47% — у 1994 р. Реальна частка державного фінансування науки в 1998 р. дорівнювала 0,35% ВВП.

До речі, темпи скорочення державних витрат на науку в 1991-1998 рр. були в 2,12 раза вищими за темпи скорочення валового внутрішнього продукту. За обсягом як частка ВВП державне фінансування наукової сфери зменшилося в 1998 р. вже в 5,2 раза проти 1991 р. (табл.3).

Таблиця 3.

Фактичні видатки бюджетних коштів на наукову сферу за 1991-1999 рр.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Планові витрати на науку з держ-бюджету, % ВВП	3,10	1,12	1,31	1,10	0,62	0,69	0,70	0,52	0,40
Фактичні витрати на науку з держ-бюджету, % ВВП	0,42	0,82	0,40	0,66	0,39	0,45	0,50	0,31	0,22

Це свідчить про те, що вітчизняна наука втратила здатність виконувати відтворювальну функцію в зміцнюванні й подальшому прогресі своєї виробничої бази. З урахуванням загального занепаду економіки чи не єдиним замовником на виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок, насамперед фундаментальних та прикладних досліджень, нині виступає держава. Згорнуті науково-пошукові та дослідницькі роботи (за винятком деяких фундаментальних в академічному секторі).

Здатність створювати та ефективно використовувати власні високі технології на підставі розвиненої фундаментальної й прикладної науки — це ознака справжньої незалежності держави. Шляхи подолання економічної кризи полягають в інтеграції науки й освіти з виробничим потенціалом. Інакше нам загрожує перетворення в сировинний придаток розвинутих держав світу. Цю тенденцію підтверджує й динаміка розподілу прямих іноземних інвестицій в економіку України. Загальний обсяг таких інвестицій поступово зростає, проте питома вага їхніх надходжень була надзвичайно малою й становила 0,77% всієї суми капіталовкладень. Як і раніше, іноземні інвестори охоче вкладають свої кошти в мало-наукоємні та сировинні сфери: торгівлю, металообробку, харчову промисловість тощо. Питома вага таких вкладень становить майже 90% усіх інвестованих сум.

Стан справ із входженням країни в міжнародний науково-технологічний простір характеризується як невизначений. Потенційні можливості благодійної допомоги науковцям використовуються не повною мірою. Нині в Україні підтримку національної фундаментальної науки здійснюють усього 8 міжнародних наукових фондів, які надають фінансове сприяння на суму близько 22 млн. доларів США. Ефективність діяльності іноземних фондів можна підвищити через залучення інших донорів (Фонд Олександра фон Гумбольдта в Німеччині, Фонд Ротманс у США, фонд фірми Хітачі в Японії та ін.). Найголовнішою причиною, що стримує цей процес, є недосконалість чинного законодавства щодо обкладання таких міжнародних зв'язків податками. В разі скасування податкового навантаження міжнародні проекти вітчизняних науковців матимуть значну економічну та соціальну віддачу. Цьому також сприятиме поширення трансферу українських технологій через міжнародну діяльність. Якщо підхід до міжнародної співпраці залишатиметься на нинішніх засадах, то це призведе до негативних наслідків для всієї науки України, а відтак — до втрати можливості економічного зростання вітчизняної економіки. Так, Міжнародна Соросівська програма підтримки освіти в галузі точних наук уже припинила сплату індивідуальних грантів.

Залишилися невирішеними питання участі України в міжнародних наукових організаціях. Існуючі митні перепони гальмують міжнародну

допомогу науковцям України у вигляді наукової літератури, обладнання, реактивів тощо. Низка міжнародних організацій вимушена через це тимчасово припиняти свою діяльність в Україні. Все це створює передумови для повного припинення підтримки науки з боку міжнародного співтовариства.

У 1998 р. наукові дослідження й розробки виконували 1518 наукових організацій (табл.4). У 1999 р. спостерігалася відносна стабілізація кількості наукових організацій на рівні 1500 закладів, що пояснюється тривалістю процесу диференціації діяльності нових-“старих” наукових установ, подальшим зменшенням середньоспискової чисельності штатних науковців та непевними економічними умовами.

Таблиця 4.

Організації, що виконували в 1992-1999 рр. наукові дослідження та розробки (за типами)

Наукові організації	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Загалом, один.	1350	1406	1463	1453	1435	1450	1518	1506
%	100	100	100	100	100	100	100	100
зокрема:								
науково-дослідні	535	615	672	680	682	724	784	787
%	39,6	43,7	42,9	46,8	47,5	49,9	51,6	52,3
конструкторські	341	321	323	300	291	275	274	245
%	25,2	22,8	22,0	20,6	20,3	19,0	18,0	16,3
проектні та проектно-пошукові	77	68	57	57	58	53	53	60
%	5,7	4,8	3,9	3,9	4,0	3,6	3,5	4,0
вищі навчальні заклади	144	147	148	150	153	153	158	160
%	10,7	10,5	10,1	10,3	10,7	10,5	10,4	10,6
науково-дослідні та конструкторські підрозділи на промислових підприємствах	102	127	126	127	109	97	97	93
%	7,5	9,0	8,6	8,7	7,6	6,7	6,4	6,2

З погляду структури наукових організацій слід відзначити усталеність протягом останніх трьох років кількості вищих навчальних закладів (158 закладів, або 11%), де на постійній основі чи на засадах сумісництва

працювала половина тих докторів і кандидатів наук, які займалися науковими дослідженнями та розробками. Майже в 1,5 раза протягом 1992-1998 рр. зросла кількість науково-дослідних організацій, а їхня питома вага перевищила 50%. Через економічну кон'юнктуру та намагання якнайшвидше отримати результати сталося відповідне зменшення кількості науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій на промислових підприємствах — в 1,5 раза протягом 1993-1998 рр., а їхня частка становила тільки 5,4%.

Перевищення в 1998 р. кількості науково-дослідних організацій (в основному через подвійнення) та їхньої частки над конструкторськими підрозділами проти 1991 р. відбиває поточні тенденції. Через незначне фінансування науково-технологічних проектів стало зручніше основні обсяги робіт виконувати однією організацією, тому термін науково-дослідницькі в ряді випадків можна вважати умовним, він став більш ємним за змістом. Інші структурні організації протягом останніх 3-4 років усталилися за своєю кількістю, але, як свідчить аналіз, найбільше з-поміж усіх потерпають від зменшення базового фінансування: з державного бюджету та на виконання державного замовлення на науково-технічні програми.

У 1998 р., як і в попередні роки, понад 60% організацій було зосереджено в галузевому секторі та майже 20% — в академічному. Із загальної кількості організацій 1094 (72%) належать до державної форми власності, 420 (27,7%) — до колективної. 4 (0,3%) організації перебували в приватній власності або у власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

Одночасно з'явилися певні ознаки незалежності наукової діяльності від суто бюджетної підтримки науки. Так, частка працівників, залучених у 1998 р. до роботи в недержавних організаціях (колективної, приватної та іноземної форми власності), становила понад 50%, що свідчить про ринковий характер трансформування наукової інфраструктури.

Середньоспискова чисельність штатних працівників, зайнятих у сфері наукових досліджень та розробок, зменшилася. Зменшення наукового потенціалу, як і раніше, відбувалося в основному через зменшення чисельності виконавців. Так, у 1998 р. науковими дослідженнями й розробками займалися 134,4 тис. працівників наукових організацій, з яких майже п'ята частина мала науковий ступінь доктора чи кандидата наук. Загалом, протягом 1992-1998 рр. чисельність працівників наукової сфери України зменшилась удвічі, а рівень їхньої кваліфікованої частини — майже в 1,3 раза, насамперед, через зменшення чисельності кандидатів наук.

Слід відзначити, що, попри постійне зменшення чисельності фахівців у науково-технічній сфері, насиченість економіки держави науковими кадрами, як порівняти з розвинутими країнами, залишається досить значною.

Так, у 1998 р. з розрахунку на 10 тис. зайнятого населення в Україні було 60 науковців, зокрема, дослідників — 44 особи. В Німеччині ці показники становили 120 та 58 осіб відповідно, Великобританії — 98 та 54, Австрії — 66 та 34.

Таблиця 5.

Чисельність працівників наукових організацій України в 1991-1999 рр.

Показники	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Загальна чисельність працівників наукових організацій, тис. осіб	449,5	380,8	345,8	323,9	293,1	262,5	233,3	214,9	199,4
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100
зокрема: фахівці, що виконують наукові дослідження та розробки, тис. осіб	295,0	248,5	222,1	207,4	179,8	160,1	142,5	134,4	126,0
%	65,6	65,2	64,2	64,0	61,3	61,0	61,1	62,5	63,2
допоміжний персонал, тис. осіб	103,1	89,6	76,9	76,3	62,8	55,7	51,3	45,4	40,6
%	22,9	23,5	22,2	23,5	21,4	21,2	22,0	21,1	20,4
Наукові працівники-сумісники, тис. осіб	36,1	39,0	39,2	40,0	41,7	45,4	46,8	48,7	48,4
Науковці вищої кваліфікації (доктори наук), тис. осіб	3,4	3,8	4,0	4,0	4,1	4,2	4,3	4,5	4,13
доктори наук-сумісники	3,1	3,7	4,0	4,03	4,2	4,57	4,92	5,19	4,95
кандидати наук	27,8	27,4	26,0	24,3	22,9	21,4	20,6	19,9	18,9
кандидати наук-сумісники	21,6	22,2	21,6	17,95	18,6	21,7	21,48	21,9	21,9

Попри таке зменшення штатних науковців, загальні обсяги досліджень та розробок, які виконувалися власними силами наукових організацій у 1998 та 1997 рр. майже не знизилися — відповідно, 1 528,4 млн. грн. проти 1 553 млн. грн. Це свідчить про підвищення загальної продуктивності науково-технічної діяльності, зростання зацікавленості в ній із боку різних структур. Так, в обсязі наукових досліджень і розробок, виконаних власними силами, зросла питома вага дослідних зразків — з 12,3% до 14%, а також науково-технічних послуг — із 5,3% до 6,4%. Зростання обсягів науково-технічних послуг відбувалося через активну зовнішньоекономічну діяльність, частка якої в 1998 р. перевищувала 80%. На сталому рівні протягом 1998 р. залишилися показники питомої ваги науково-дослідних робіт (39%) та проектних робіт для будівництва (3,1%) проти, відповідно, 39,6% та 3% у 1997. Одночасно відбулося переорієнтування в структурі науково-дослідних робіт, які мають найвагомішу з-поміж інших видів бюджетну підтримку. В результаті частка фундаментальних досліджень у 1998 р. зросла до 44,7% проти 31,3% у 1997, а частка прикладних досліджень зменшилася — з 68,7% у 1997 р. до 55,3% у 1998.

У 1998 р. наукові організації завершили, а замовники прийняли 41,8 тис. розробок, 24,1% яких — зі створення нової та вдосконалення діючої техніки. У 1999 р. відбулося подальше зменшення загальної кількості виконаних науково-технічних розробок, лише чверть яких спрямована на створення та вдосконалення техніки.

Науковим центром держави залишається Національна (з 1994 р.) академія наук України. В її складі — знані далеко за межами країни провідні наукові установи: Інститут математики, Інститут кібернетики ім.В.М.Глушкова, Інститут технічної механіки, Інститут фізики, Фізико-технічний інститут низьких температур ім.Б.І.Веркіна, Морський гідрофізичний інститут, Інститут електрозварювання ім.Є.О.Патона, Фізико-механічний інститут ім.Г.В.Карпенка, Інститут фізичної хімії ім.А.В.Писаржевського, Інститут фізіології ім.О.О.Богомольця, Інститут ботаніки ім.М.І.Холодного, Інститут економіки, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, Інститут історії України.

В наукових установах Національної академії наук України, яку з 1962 р. очолює всесвітньовідомий учений і організатор науки Б.Патон, працює чимало видатних учених, вагомий внесок яких у розвиток відповідних галузей науки отримав широке визнання. Це академіки НАН України Ю.Митропольський (математична фізика), О.Погорелов (геометрія), О.Гузь (механіка), В.Бар'яхтар (фізика твердого тіла), Б.Медовар (металургія, технологія металів), Б.Мовчан (матеріалознавство, міцність металів), С.Андроматі (біоорганічна хімія), П.Костюк (фізіологія людини й тварин), В.Грищенко (кріобіологія та кріомедицина), Ю.Глеба (клітинна інже-

38. Президент НАН України, академік Б.Патон

нерія рослин), В.Мамутов (право), П.Толочко (археологія), В.Шинкарук (філософія), І.Дзюба (літературознавство), В.Смолій (історія України).

Складнощі перехідного періоду позначилися на загальному стані науки. Орієнтація на прикладні розробки водночас супроводжувалася падінням інтересу до фундаментальних досліджень. Серйозною вадою наукової царини є її поділ на академічну, вищої школи й галузеву. Фінансові проблеми, в свою чергу, породжують матеріально-технічні та кадрові.

Таблиця 6.

Динаміка виконаних у 1990-1999 рр.
науково-технічних розробок (тис. один.)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Загальна кількість	90,6	82,0	75,1	65,4	60,4	51,9	44,1	42,6	41,8	43,7
зокрема: зі створення нових видів техніки	34,1	33,7	31,6	29,9	24,2	21,2	14,9	11,5	10,1	10,7
%	37,6	41,1	42,1	45,7	40,1	40,8	33,5	27,0	24,1	24,5

Загальна кількість виконаних науково-технічних розробок має сталу тенденцію до зниження, зокрема розробок зі створення нових видів техніки (табл.6). За останні 8 років вона зменшилася більш ніж удвічі. Майже в 3,5 раза зменшилася кількість завершених інноваційних розробок. Переважна більшість із завершених проектів є короткотривалою за часом виконання (до 1 року), отже, спрямованою не на перспективу, а на задоволення

кон'юнктурних потреб. На жаль, є всі підстави прогнозувати подальше зниження результативності наукових колективів у майбутньому, поки законодавчо не визначиться оподаткування приватного підприємництва.

У рамках державних та інших науково-технічних програм отримано низку ефективних, готових до впровадження результатів, зокрема, в таких напрямках, як нові матеріали й речовини, охорона здоров'я, енергозбереження, біотехнології.

Зусиллями наукових колективів посилено роль соціальних і гуманітарних наук, практично сформовано самодостатню для країни мережу наукових установ цього профілю. Зокрема, в Національній академії наук утворено інститути економіко-правничих досліджень, світової економіки й міжнародних відносин, політичних і етнонаціональних досліджень, соціології, народознавства, східноєвропейських досліджень, української археографії та джерелознавства, української мови, українознавства та ін.

Проведено комплексну переорієнтацію досліджень у сфері соціо-гуманітарних наук відповідно до змін, що сталися в державно-політичному устрої українського суспільства. Відбулося остаточне становлення таких важливих для держави наукових напрямів, як соціологія, політологія, культурологія, археографія, релігієзнавство; продуктивного розвитку набули дослідження з історії та археології.

Держава може мати багатющі родовища корисних копалин, родючі ґрунти, найвигідніше географічне розташування, але провідні її позиції в світовому співтоваристві визначаються, насамперед, інтелектуальним потенціалом нації. Потужність інтелектуального, науково-технічного потенціалу України визнається в усьому світі. Тому іноземні партнери охоче йдуть на співпрацю з українськими науковцями. Вона інтенсивно розвивається з багатьма науковими організаціями та країнами світу. Фінансування конверсійних розробок українських науковців коштами УНТЦ сприяє підтриманню та збереженню творчих колективів академічних і галузевих інститутів, дозволяє встановлювати безпосередні зв'язки з провідними науковими центрами. Таку підтримку вже отримало 4400 вчених. Крім того, реалізовано 197 розробок на суму 25 млн. доларів США.

Одним із важливих елементів науково-технологічної та інноваційної діяльності має стати технологічне переоснащення й структурна перебудова виробництва для нарощування випуску конкурентоздатних на світовому й внутрішньому ринках товарів. Недосконалість нинішньої інноваційної діяльності відбивається в товарній структурі зовнішньої торгівлі України. Так, у 1998 р. дещо зросла питома вага наукоємних товарів у загальному обсязі експорту країни — з 13,7 до 14,1% — при суттєвому зниженні експортних операцій — в 1,5 раза, все це на тлі усталеної тенденції до зниження інноваційної активності підприємств. Питома вага промислових

підприємств, що впроваджують нововведення, знизилася з 17% у 1997 р. до 12% у 1998, а протягом останніх трьох років — майже вдвічі.

Все це вимагає не лише поліпшення організації використання наявних досягнень науки, а й постійного поповнення наукових знань, невпинного пошуку нових шляхів і напрямів розвитку економіки через активізацію фундаментальних і прикладних наукових досліджень, зрештою, довіри до власного інтелектуального надбання, адже питома вага іноземної наукоємної продукції в 1998 р. становила 23,3% загального обсягу імпорту, що за абсолютними показниками перевищило від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі України.

Солідний науково-технічний доробок України ефективно працює в зовнішній торгівлі продукцією сфери наукових та науково-технічних розробок. Основними імпортерами цієї продукції стали Росія, США, Китай, Білорусь, Німеччина, Індія, Італія. Загалом же наукова продукція України експортується в понад 50 країн. Попит на наукові розробки в економіці сьогодні є важливим важелем розвитку держави.

§4. Екологічна політика

До здобуття незалежності народно-господарський комплекс України десятиліттями централізовано формувалася з величезними структурними диспропорціями. Ще в 30-і рр. Українській РСР була визначена спеціалізація з виробництва металу, вугілля, зброї та продуктів харчування. Неefективна економічна система сприяла нераціональному використанню ресурсів. Вартість природних ресурсів не визначалася. Все підпорядковувалося лише виробництву та кількісним цілям. Стимулів для збереження й сталого використання природних ресурсів та навколишнього середовища просто не існувало.

Наприкінці 80-х рр. в Україні щорічно вироблялося близько 55-57 млн. тонн сталі, що майже дорівнювало сукупному виробництву цієї продукції у Франції й Німеччині (55-60 млн. тонн). Промисловість України виготовляла 7 млн. тонн труб, що перевищувало виробництво

Великобританії, Італії та Франції (6,8 млн. тонн), разом узятих. Якщо в США щорічно видобувалося залізної руди 50 млн. тонн, у Франції — 15 млн. тонн, то в Україні — 110-120 млн. тонн, а вугілля — лише в 1,5 раза менше, ніж у Великобританії, Італії та Франції (200 млн. тонн), разом узятих. При цьому енергоємність виробництва в Україні більш ніж в 1,6 раза перевищувала аналогічні показники країн Західної Європи та Японії.

Диспропорції в розміщенні продуктивних сил, які існували протягом тривалого часу, призвели до того, що техногенне навантаження на природне середовище України в 4-5 разів перевищує сьогодні показники розвинутих держав. При цьому розораність земель сягнула 80% сільгоспугідь і 57% — загальної площі (суходолу), води використовувалося в 2-5, а на деяких підприємствах у 10-13 разів більше, ніж потрібно за використання сучасних технологій. Посідаючи 3% території колишнього СРСР, Україна виробляла 20% його валового національного продукту. Експлуататорський підхід до використання природних ресурсів призвів до масштабного руйнування природних ландшафтів.

У промисловому секторі значна частка належить хімічним, металургійним та гірничодобувним підприємствам. Використання застарілих технологій та обладнання, висока концентрація потенційно небезпечних об'єктів в окремих регіонах, велика зношеність основних фондів зумовлюють значну ймовірність виникнення техногенних аварій і катастроф із тяжкими наслідками для довкілля.

Екологічні наслідки такої політики для економіки України занадто згубні — до 10% втрат валового внутрішнього продукту у вигляді зменшення продуктивності та передчасної втрати основних фондів, природних і людських ресурсів. Ресурсоємність кінцевого національного продукту втричі перевищує світові показники. Високий рівень індустріалізації та урбанізації призвів до погіршення умов життя, здоров'я населення, підвищення захворюваності, смертності та зниження народжуваності. У критичному екологічному стані опинився Дніпро — головна водна артерія України. При цьому в радянські часи об'єктивна екологічна інформація замовчувалася, права громадян на екологічно безпечні умови життя ігнорувалися.

Брак реального суверенітету та прав України самостійно розпоряджатися національним багатством, централізація народного господарства, ідеологізація економічного розвитку, високий рівень техногенного навантаження на навколишнє середовище, незбалансований розвиток урбанізаційних процесів, недостатня увага до природоохоронних заходів, дегуманізація суспільства та деформація відносин суспільства й природи в підсумку призвели до еколого-економічної кризи.

Незалежність України, побудова відкритого демократичного суспільства й ринкової економіки відкрили всю глибину екологічної кризи. Одночас-

но вони дають шанс вийти на нормальний цивілізований шлях розвитку нашої держави.

Екологічна політика України за роки незалежності в цілому сформована. У березні 1998 р. Верховна Рада України затвердила "Основні напрями державної політики у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки". Цей документ на державному рівні проголосив довгострокову стратегію розв'язання екологічних проблем України.

Проголошена політика базується на поєднанні розв'язання економічних і екологічних проблем, створенні мотивації та умов для їх розв'язання на національному, регіональному, місцевому та об'єктному рівнях.

Екологічна політика передбачає: розвиток і вдосконалення законодавчо-правової бази з питань охорони довкілля й раціонального використання природних ресурсів; застосування еколого-економічних інструментів (зокрема, впровадження платного природокористування) в регулюванні природокористування; побудову системи регулювання екологічної безпеки шляхом здійснення ефективних запобіжних дій та заходів щодо унеможливлення забруднення довкілля.

В умовах значної кількості екологічних проблем різного рівня складності та вкрай обмежених ресурсів, доступних для їх розв'язання, одним із ключових завдань екологічної політики держави є визначення пріоритетів. Згідно з "Основними напрямками державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" (1998), до довгострокових пріоритетів охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів належать:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- поліпшення екологічного стану басейну р. Дніпро та якості питної води;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їхнього екологічного стану;
- формування збалансованої системи природокористування й адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті;
- збереження біологічного та ландшафтного розмаїття, розвиток природно-заповідної справи.

За роки незалежності створено нове природоохоронне законодавство. З ініціативи Мінекобезпеки Верховною Радою України розроблені й ухвалені Земельний (1992 р.), Лісовий (1994), Водний (1995) кодекси та Кодекс про надра (1994), закони України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991), "Про природно-заповідний фонд" (1992), "Про охорону атмосферного повітря" (1992), "Про тваринний світ" (1993), "Про екологічну експертизу" (1995), "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" (1995), "Про поводження з радіоактивними відходами" (1995), "Про відходи" (1998), "Про рослинний світ" (1999) та ін.

На сьогодні в Україні розроблені й упроваджені основні елементи формування економічного механізму природокористування й природоохоронної діяльності. Найважливіші з них: збір за забруднення навколишнього природного середовища; система зборів за спеціальне використання природних ресурсів (мінеральних, водних, земельних, лісових, біологічних); відшкодування збитків, заподіяних унаслідок порушення законодавства про охорону довкілля.

Впровадження еколого-економічних важелів створило стимули до раціонального використання природних ресурсів, а також реальні джерела фінансування природоохоронної діяльності.

Для фінансування природоохоронних витрат, пов'язаних із відтворенням та підтриманням природних ресурсів у належному стані, в державному бюджеті з 1994 р. передбачено окремий розділ "Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека". Розділ включає видатки на охорону й раціональне використання водних, мінеральних, земельних ресурсів, створення лісових насаджень і поєзакисних смуг, збереження природно-заповідного фонду, утримання місцевих природоохоронних органів.

Від 1992 р. в Україні функціонує система державних цільових фондів охорони навколишнього природного середовища на загальнодержавному та місцевому рівнях. Від 1998 р. вони включаються до складу відповідних бюджетів (до цього часу вони були позабюджетними). За час упровадження системи фондів охорони навколишнього природного середовища в Україні нагромаджений важливий досвід щодо діяльності екологічних фондів.

Недостатня ефективність існуючої системи екологічних фондів обумовлена низкою причин, головні серед яких: розпорошеність коштів у 1500 фондах; не завжди цільове використання коштів на місцевих рівнях; брак механізму стимулювання ефективного використання коштів.

За сучасних умов ця форма акумулювання й використання коштів потребує реформування, зокрема, створення Національного екологічного фонду на загальнодержавному та регіональному рівнях, що мав би діяти на правах юридичної особи.

Об'єднання екофондів у єдиній фінансовій системі при збереженні всіх елементів самостійності регіональних фондів забезпечило б надійні можливості взаємного страхування, кредитування, об'єднання ресурсів для виконання спільних екологічних проектів.

Екологічні фонди практично діють в усіх країнах із перехідною економікою. Проте вони відрізняються за юридичним статусом, джерелами формування, формами управління. Модель "українських" фондів сьогодні практикується лише в небагатьох країнах колишнього Радянського Союзу. Переважна більшість фондів має статус юридичної особи, вони незалежні від бюджету.

Екофонди як юридичні особи діють у Польщі, Болгарії, Чехії, Угорщині, Словаччині, Російській Федерації, Киргизстані, Естонії та в інших країнах з перехідною економікою. Подібні установи функціонують і в країнах з високорозвинутою ринковою економікою, наприклад, у Франції, Канаді та ін.

Створення Національного екологічного фонду на загальнодержавному та регіональному рівнях дало б змогу:

- створити систему управління екологічними платежами на ринкових засадах, із професійним кадровим забезпеченням;
- об'єктивно провадити розподіл коштів і здійснювати активну екологічну політику шляхом фінансування пріоритетних робіт та надання пільгових кредитів, позичок, дотацій;
- визначити юридичного розпорядника екологічних платежів з усіма відповідними правами та обов'язками щодо цих коштів;
- у повному обсязі й за цільовим призначенням використовувати екологічні платежі та інші цільові надходження, захищати їх від інфляції та забезпечувати розширене відтворення;
- мобілізувати та залучати кошти інших джерел і фінансувати невідкладні екологічні роботи загальнодержавного та регіонального рівнів, не вимагаючи при цьому видатків із державного та місцевих бюджетів.

Проект такого закону "Про Національний екологічний фонд" свого часу підготувало Мінекобезпеки України.

Викликом сучасному етапу утвердження державності України стала техногенно-екологічна ситуація в країні. Вона об'єктивно примушує сконцентрувати увагу в державній політиці на проблемі безпеки об'єктів індустріально-промислового сектора, на нейтралізації й відверненні загроз, обумовлених екологічною та техногенною обстановкою в країні.

Раніше в Україні провадилося інтенсивне будівництво багатьох техногенно-небезпечних об'єктів — потужних теплоелектростанцій, нафто-, газо- та продуктопроводів, хімічних і нафтохімічних виробництв, великих підротехнічних споруд, нарешті — атомних електростанцій.

Всі ці об'єкти мають обмежений ресурс функціонування — 30-50 років. Незабаром прийде час, а на багатьох об'єктах він вже прийшов, коли треба ухвалювати рішення:

- чи мають ці об'єкти залишковий ресурс для безпечної їх експлуатації?
- що можливо й необхідно зробити для його подовження чи відновлення?
- які об'єкти необхідно виводити з експлуатації?

Те, що відповіді на ці запитання необхідно дати в умовах успадкованої економічної кризи, підсилює значущість фактора стабільності й політичної волі керівництва країни.

Якщо говорити про майбутнє, то єдиним продуктивним шляхом відвернення техногенно-екологічних загроз є перехід від схеми реагування на події (аварії та катастрофи) до створення системи контролю безпеки, переорієнтація науково-технічного потенціалу на створення об'єктів нової техніки з гарантованим рівнем безпеки, запровадження програмованого режиму управління безпекою й нормативно-правового регулювання техногенного середовища.

Концепція національної безпеки України серед пріоритетних національних інтересів виділяє створення незагрозливого екологічного середовища та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства.

В Україні розташовано 5 діючих атомних електростанцій, 2664 об'єкти, що виробляють або використовують сильнодіючі отруйні речовини, 308 шахт та 7 розрізів, 6 потужних нафтопереробних заводів, кожен із яких зосереджує від 300 до 500 тис. тонн вуглеводневого палива, енергоємність якого еквівалентна 3-5 мегатоннам тротилу. Загальна довжина нафтопродуктопроводів становить 7103 км, газопроводів — 34 тис. км, аміакопроводу — 810 км, хлоропроводів — 44 км. Щоденно залізницею перевозиться понад 220 найменувань різних отруйних та вибухо- й вогнебезпечних вантажів. Важким тягарем на екологію України лягли гіганти індустрії із застарілими технологіями, різного роду техногенні об'єкти, що вже виробили свій ресурс.

Окрім незадовільного фінансування заходів щодо екологічної безпеки, до хиб, що ускладнюють екологічну ситуацію в Україні, варто додати:

- брак цілісної системи ліцензування та регулювання небезпечних видів діяльності;
- брак територіальних нормативів допустимих техногенних навантажень на екосистеми;
- брак науково обґрунтованих критеріїв класифікації та ранжування екологічно небезпечних об'єктів та видів діяльності.

Зважаючи на масштабність успадкованих проблем, екологічна безпека нині розглядається як одна зі складових національної безпеки. Пріоритетними є вдосконалення державної системи управління екологічною безпе-

кою, нормативно-правова діяльність у цій сфері, економічні механізми її забезпечення.

Важливим напрямом регулювання екологічно небезпечної діяльності стала державна екологічна експертиза. Основна її мета — заборонити реалізацію проектів та діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку.

Верховна Рада України ухвалила закон “Про екологічну експертизу” (1995 р.). Протягом 1995-1999 рр. була проведена державна екологічна експертиза багатьох потенційно небезпечних об'єктів.

Значну роль у розв'язанні екологічних проблем повинна відігравати система екологічного аудиту. Для його впровадження вже відпрацьовано пакет законодавчих і нормативних документів. Розроблено українські стандарти з екологічного менеджменту й аудиту.

Для розповсюдження й розвитку цього важливого напрямку природоохоронної діяльності створено Міжрегіональний центр екологічного аудиту, до якого входять фахівці, що пройшли спеціальне навчання, мають практику проведення екологічних аудитів і відповідні кваліфікаційні сертифікати.

Щорічно в Україні накопичується близько 700 млн. тонн відходів. Загальний їх об'єм наближається до 25 млрд. м³. Зайнята під відходами територія сягає 160 тис. га. Обсяг новоутворюваних токсичних відходів щорічно становить понад 100 млн. тонн. Протягом 90-х рр. спостерігалася стала тенденція до зниження обсягів використання відходів — щорічно в середньому на 2%.

1 квітня 1994 р. взято під контроль ввезення в Україну й транзит через її територію відходів. 1 січня 1998 р. введено в дію нове “Положення про контроль за транскордонним перевезенням відходів, їх утилізацією/видаленням”. У 1998 р. Верховна Рада України ухвалила базовий закон “Про відходи”, для введення якого в дію розроблено цілу низку постанов Кабінету Міністрів України та інших нормативних актів.

На черзі — ухвалення Закону України “Про приєднання України до Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням” і Закону України “Про небезпечні відходи”. Розроблено й подано на розгляд Верховній Раді України проект Державної програми поводження з токсичними відходами.

Україна, посідаючи лише 0,5% світової суші, до 90-х рр. у складі колишнього Радянського Союзу видобувала 5% світового обсягу мінеральної сировини. Видобуток мінеральних ресурсів у 80-і рр. становив 20-25 тонн на душу населення, що відповідало рівню розвинутих країн світу. Однак соціально-економічні проблеми не розв'язувалися, натомість екологічний стан гірничодобувних регіонів ставав дедалі гіршим.

Здійснювана протягом останніх років реструктуризація гірничодобувного комплексу зводиться до закриття збиткових шахт, кар'єрів та промислових розрізів. На великих територіях відбувається висихання й забруднення водоносних горизонтів, виведення з ладу колодязів, свердловин, групових водозаборів, просідання денної поверхні на шахтних полях із затопленням, підтопленням та заболочуванням ґрунтів, засолення та забруднення ґрунтів, ґрунтових і поверхневих вод, замулювання річищ.

Екологічні проблеми є гострими в усіх гірничодобувних регіонах. Проте для Донбасу, Кривбасу та Львівсько-Волинського басейну вони набули масштабного характеру.

Особливо гостро ці проблеми виявилися під час реалізації програми закриття неперспективних вугільних шахт і розрізів. Програмою передбачено протягом 1996-2000 рр. закрити 79 шахт і 2 розрізи. Ще 5 вугледобувних підприємств ліквідуються відповідно до постанови Кабінету Міністрів України.

Фактично роботи з фізичної ліквідації завершені на п'яти вугледобувних об'єктах. Проте негайно виникли проблеми, пов'язані з підтопленням та заболоченням територій, розширенням зон відпливу високомінералізованих шахтних вод, погіршенням властивостей гірських порід і ґрунтів, просіданням масивів, а також зростанням сейсмічної небезпеки.

Від 1960 р. у зв'язку з відпрацюванням запасів вугілля в Донбасі в режимі "мокрої" консервації було закрито 104 шахти. Існує ще 150 частково затоплених вугільних шахт. У переважній частині випадків процес закриття призводив до суттєвої зміни підземних та поверхневих вод із відповідним негативним впливом на довкілля. Підйом рівня шахтних вод супроводжувався зазвичай підтопленням і заболоченням територій із пониженням рельєфом місцевості, виникненням джерел забруднення й засолення річок високомінералізованими водами.

Площа підтоплених ділянок у межах Луганська становить близько 4 тис. га, в Донецьку — 5,2 тис. га, в Макіївці — 1,7 тис. га. Просідання земної поверхні на 5-7 м у межах шахтних полів шахт Павлоградська та Богданівська, що розташовані в заплаві р. Самара, викликало утворення чотирьох озер загальною площею близько 2 кв. км. Підтоплення територій призводить також до активізації карстових і зсувних процесів.

Проведені Державною екологічною інспекцією Міністерства України перевірки показали, що Програма закриття неперспективних вугільних шахт і розрізів здійснюється безсистемно й фрагментарно. Чітко не визначена подальша доля шахт, які намічено ліквідувати. Під час розроблення й реалізації проектів закриття вугільних шахт трапляються порушення природоохоронного законодавства.

Більш ніж за столітнє існування Криворізького басейну (нині функціонують 10 кар'єрів і 23 шахти п'яти гірничозбагачувальних

комбінатів) у гірському масиві утворилося понад 10 млн. м³ порожнин, більша частина яких розташована безпосередньо під територією міста Кривий Ріг. Площа обрушення становить 7 кв. км і охоплює майже всю площу очисних виробок. У басейні нараховується 44 відвали гірських порід площею 69 кв. км та 10 шламосховищ (2,5 млрд. тонн шлаків) площею 71 кв. км. Дренажні води з мінералізацією понад 20 г/дм³ накопичуються в хвостосховищах і скидаються в р. Інгулець. Інтенсивна фільтрація мінералізованих та забруднених вод із хвостосховищ сприяла підтопленню в межах криворізької промислової агломерації понад 500 кв. км території та обумовила провали порушених гірських порід.

Ймовірність вияву катастрофічних екологічних наслідків пов'язана також із діяльністю гірничохімічних підприємств Львівсько-Волинського регіону, зокрема, Яворівської й Роздольської "Сірки", Стебницького "Полімінералу" та Калузького концерну "Оріана".

Основними проблемами регіону, які пов'язані з видобутком сірки, є площинний розвиток карстово-провальних явищ (у межах впливу Яворівського ДГХП "Сірка" виявлено близько 997 поверхневих форм), зсувних процесів (обсяг зсуву північного бурту Роздільського кар'єру становить понад 2 млн. м³), формування масштабних депресійних воронок (внаслідок цього зникли джерела сірководневих вод курорту Шкло), а також накопичення значних обсягів небезпечних речовин та промислових відходів (у заплаві Дністра Роздольським ДГХП "Сірка" заскладовано понад 4 млн. м³ фосфогіпсу на площі 44 га).

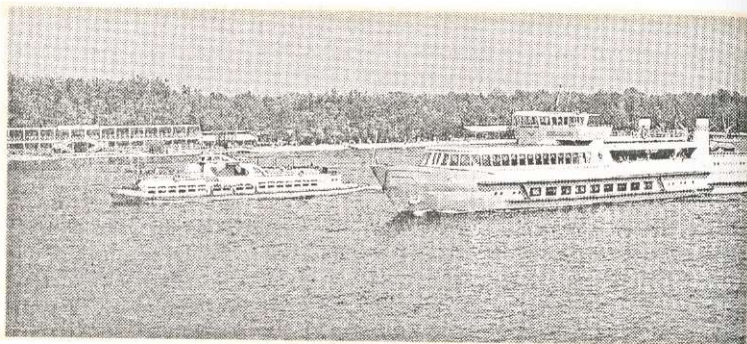
Екологічні проблеми характерні також для регіонів, де розташовані підприємства нафтогазовидобувного комплексу України.

Прикладом критичного екологічного стану є Бориславське нафтове родовище, загазованість території якого в 6 разів перевищує допустимі нормативи й становить безпосередню загрозу життю та здоров'ю мешканців Борислава. Аналогічна ситуація склалася на Дашавському газовому родовищі, в межах впливу якого (с. Йосиповичі) спостерігається особливо високий вміст метану в колодязях.

Мінерально-сировинний потенціал є одним із головних факторів соціально-економічної стабілізації та сталого розвитку України. Вартість промислових запасів основних видів корисних копалин оцінюється в 15 трильйонів гривень. Проблеми, що нагромаджувалися протягом десятиліть і тепер виникають у перебігу структурної перебудови гірничодобувного комплексу, набули загальнодержавного значення й мають розглядатися в контексті національної безпеки.

Для запобігання негативним наслідкам закриття гірничодобувних підприємств, шахт і розрізів постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1999 р. "Про заходи щодо розв'язання еколого-гідрологічних

39. Дніпро біля Києва

проблем, які виникають унаслідок закриття гірничодобувних підприємств, шахт і розрізів" уже передбачено ряд практичних заходів.

Екологічна ситуація, що складалася протягом багатьох десятиліть у гірничодобувному комплексі України, рельєфно характеризує ту істину, що сталий соціально-економічний розвиток можливий лише в екологічно чистому середовищі.

Проблема екологічного стану Дніпра, ресурси якого становлять близько 80% водних ресурсів України й забезпечують водою 32 млн. її жителів та 2/3 господарського потенціалу України, посідає одне з найважливіших місць серед завдань економічного та соціального розвитку й природоохоронної політики країни. Екологічне оздоровлення басейну Дніпра стало одним із найважливіших національних пріоритетів.

З огляду на це була розроблена Національна програма екологічного оздоровлення басейну ріки Дніпро та поліпшення якості питної води. 27 лютого 1997 р. вона була розглянута на Верховній Раді України й затверджена.

Основною метою програми є відновлення й забезпечення сталого функціонування екосистеми Дніпра, якісного водопостачання, екологічно безпечних умов життєдіяльності населення та господарської діяльності й захисту водних ресурсів від забруднення та виснаження.

Вперше в Україні розроблена та реалізується загальнодержавна екологічна програма, в основу якої покладено басейновий принцип розв'язання основних завдань. Програма розроблена з урахуванням світового досвіду розв'язання екологічних проблем значних водних об'єктів: Великих Озер, басейнів річок Рейн, Темза, Сена тощо.

Аналіз екологічної ситуації свідчить, що, попри значний спад виробництва, забруднення навколишнього середовища в басейні Дніпра залишається на високому рівні. Якість поверхневих вод, навіть з урахуванням

зменшення за останні роки валових об'ємів скидів стічних вод, суттєво не поліпшилася. На ряді водних об'єктів, які потребують проведення першочергових водоохоронних заходів, рівень забрудненості води впродовж кількох років залишається вкрай високим. Великого антропогенного впливу зазнають майже всі річки й водосховища.

Виконання завдань і заходів щодо реалізації програми має гарантувати населенню, яке проживає на території басейну Дніпра, право на екологічну безпеку під час використання як поверхневих, так і підземних вод.

Неодмінною умовою екологічного оздоровлення басейну мусить бути відповідне фінансово-економічне забезпечення, котре відповідатиме рівню поставлених цілей та завдань і матиме характер державних рішень. При цьому головним є дотримання принципу справедливості стосовно до Дніпра: скільки він заробляє сам для себе у вигляді зборів за природні ресурси й за забруднення — стільки повертати йому на екологічне оздоровлення.

На жаль, через обмеженість фінансування реалізація завдань програми здійснюється незадовільно. Тому, попри велику кількість об'єктів, на яких ведеться природоохоронне будівництво, введені в дію одиниці.

Загальновідомо, що природоохоронна діяльність не є збитковою. Світова практика свідчить про високу ефективність вкладень у національні природоресурсні та природоохоронні проекти. Отриманий ефект у 10-15 разів перевищує вкладення завдяки зменшенню вартості збитків, яким вдалося запобігти.

Для виконання запланованих обсягів робіт необхідно значне збільшення видатків із державного бюджету та залучення коштів, які надходять до місцевих бюджетів за спеціальне використання природних ресурсів. Без розв'язання зазначених питань на державному рівні реалізація програми не може бути успішною, а період її виконання збільшиться в кілька разів.

Важливе значення для виконання завдань Національної програми з урахуванням регіонального та глобального впливів і значущості басейну Дніпра для Європи та всього світу має активізація міжнародної співпраці.

Особливо ефективно здійснюється реалізація Канадської програми технічної допомоги "Розвиток управління навколишнім середовищем в Україні (район басейну Дніпра)".

Метою програми є підтримка й сприяння процесів реформ, що відбувається в українських організаціях і на підприємствах для поліпшення охорони навколишнього середовища, вдосконалення економічної, зокрема, інвестиційної політики, а також підвищення рівня екологічної свідомості населення України.

Програма включає три головні складові частини:

— розвиток системного управління навколишнім середовищем в умовах інтегрування екологічної політики в стратегію економічних реформ;

- ефективність дій щодо оцінки та зменшення забруднення поверхневих і підземних вод через систему демонстраційних проектів;
- сучасні механізми еколого-інвестиційної діяльності, спрямовані на перехід до ринкової економіки.

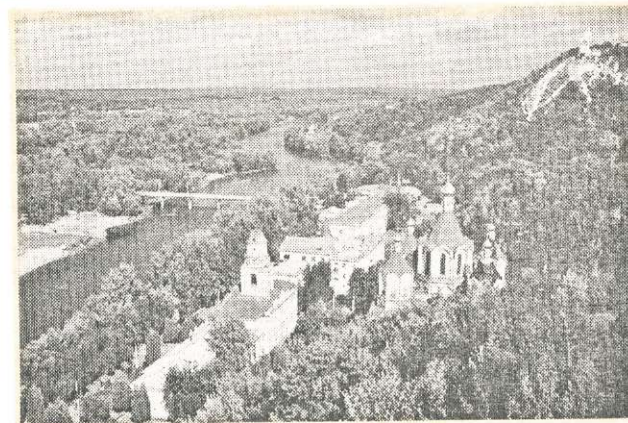
В світі майже немає інших річок, які мали б таке величезне значення для країни. Екологічне відродження басейну Дніпра може стати великою об'єднуючою ідеєю для людей на обох його берегах в інтересах економічного, соціального й духовного відродження України.

Збереження біологічного та ландшафтного розмаїття, розвиток природно-заповідної справи в Україні здійснюється в інтересах не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь. Природно-заповідна галузь нині є прогресуючою. В обсязі завдань державної екологічної діяльності за 1994-1999 рр. фундаментально розширено правову базу розвитку заповідної справи. Підготовлено й ухвалено 18 указів Президента України, якими створено один біосферний і п'ять природних заповідників, шість національних природних парків, значно розширено територію восьми інших існуючих об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення.

На Поліссі в результаті великомасштабної осушувальної меліорації в минулі десятиліття було завдано значної шкоди природним територіям, які концентрують багатство флори й фауни. Для врятування корінних природно-територіальних комплексів, особливо лісових та водно-болотних угідь цього регіону, що мають велике наукове та природоохоронне значення, були створені Рівненський природний заповідник та національний природний парк "Деснянсько-Старогутський", який стане основою для створення українсько-російського біосферного заповідника "Старогутські й Брянські ліси" (Сумська область).

Для стабілізації екологічної рівноваги в Українських Карпатах, що потерпають від щорічних повеней, селей і зсувів, створено природний заповідник "Горгани" (Івано-Франківська область), національні природні парки "Вижницький" (Чернівецька область) та "Сколівські Бескиди" (Львівська область), значно розширено територію Карпатського біосферного заповідника. У найближчому до Карпат регіоні — Розточчі — створено національний природний парк "Яворівський" (Львівська область), який разом із природним заповідником "Розточчя" стане основою для Розточанського українсько-польського біосферного резервату на Головному європейському вододілі. На Поділлі, яке межує з Передкарпаттям, для охорони реліктової та ендемічної флори й фауни створено один із найбільших у Центральній Європі національний природний парк "Подільські Товтри" (Хмельницька область).

Особливо критична ситуація склалася в степовій зоні України, де внаслідок екстенсивного ведення сільського господарства значно скороти-

40. Словолянська. "Святі гори"

лися площі природних угідь, тому основна увага була зосереджена на заповіданні залишків степової, лісової та плавневої рослинності. Так, для їх збереження створені природний заповідник "Єланецький степ" (Миколаївська область) та Дунайський біосферний заповідник (Одеська область), який став частиною українсько-румунського біосферного резервату "Дельта Дунаю", а також значно розширено територію Чорноморського біосферного заповідника. Для поєднання охорони природи й організації відпочинку людей у густонаселеному та з високим ступенем індустріалізації регіоні Донбасу виникла особлива потреба в створенні на р.Сіверський Донець національного природного парку "Святі Гори" (Донецька область). Для збереження унікальної рослинності степової частини Криму та акваторіальних морських комплексів створено Казантиспський та Опукський природні заповідники.

Значна увага приділялася охороні тваринного й рослинного світу в штучних умовах. У цьому аспекті розширено територію ботанічних садів Дніпропетровського та Харківського державних університетів, дендрологічного парку "Олександрія" в м. Біла Церква, надано загальнодержавний статус Рівненському зоологічному парку. Указом Президента України проведено другу чергу резервування цінних природних територій для їх наступного заповідання. Передбачено створити природний заповідник "Черемський", в якому будуть збережені майже єдині на Волині водно-болотні угіддя, які не зазнали згубного впливу осушувальної меліорації, розширено Луганський природний заповідник, а також низку заказників загальнодержавного значення.

41. У заповіднику "Асканія-Нова"

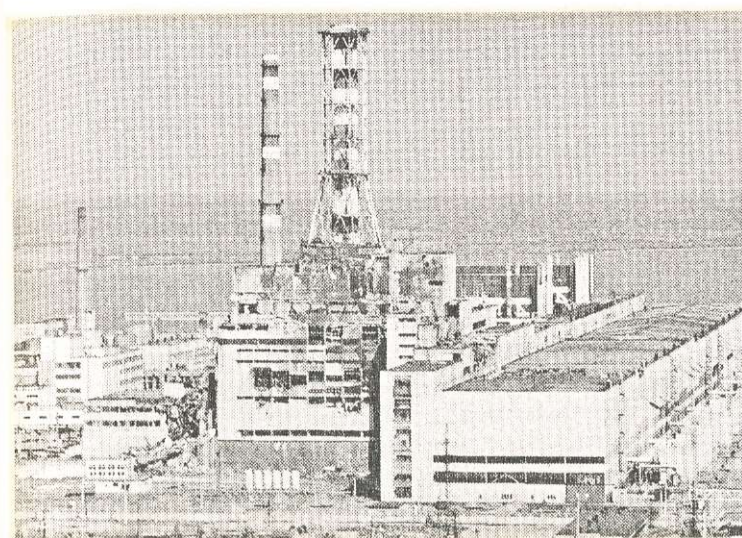
Загалом, за другу половину 90-х рр. площа природно-заповідного фонду України зростає з 1,413 млн. га до 2,354 млн. га, тобто майже на 1 млн. га. Нині вона становить 3,9% території держави. У 1994 р. цей показник дорівнював 2,34%.

Найближчим часом заплановано розширити територію Шацького національного природного парку — майбутнього українсько-польського біосферного резервату "Західне Полісся" (Волинська область), природного заповідника "Медобори" (Тернопільська область), опрацьовується проєкт указу "Про створення національного природного парку "Ужанський" (Закарпатська область) на базі регіонального ландшафтного парку "Стужиця", який разом із регіональним ландшафтним парком "Надсянський" (Львівська область) представляє українську частину в першому в світі тристоронньому українсько-польсько-словацькому біосферному резерваті "Східні Карпати". Крім цих об'єктів, буде створено ще три національні природні парки — в Чернігівській, Одеській та Вінницькій областях.

Збереження природних територій, біологічного та ландшафтного розмаїття водночас із активною участю в міжнародних конвенціях сприяє формуванню позитивного іміджу країни, інтеграції України в європейське та світове співтовариство.

Особливого значення для України набувають питання ядерної та радіаційної безпеки. Становлення системи державного регулювання безпеки використання ядерної енергії відбувається на основі кількох законів України: "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" (1995 р.), "Про поводження з радіоактивними відходами" (1995) та "Про радіаційний захист населення" (1997).

Система регулювання ядерної та радіаційної безпеки постійно розвивається внаслідок еволюції самої концепції безпеки, обумовленої прогресом науки й техніки.

42. Чорнобильська АЕС після катастрофи. 1986 р.

В другій половині 90-х рр. здійснено перегляд та розроблення норм, правил і стандартів із ядерної та радіаційної безпеки, які встановлюють критерії та вимоги щодо умов безпечного використання ядерних установок та джерел іонізуючого випромінювання. Комплексна оцінка безпеки як основи дозвільного регулювання використання ядерної енергії та відповідальності за безпеку експлуатуючих організацій підкріплена належними повноваженнями. Багато важливих із погляду безпеки питань (як, зокрема, питання виведення АЕС з експлуатації) врегульовано.

В Україні діють 15 ядерних установок на п'яти АЕС загальною потужністю 13,88 млн. кВт. Згідно із Законом України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку", всі вони підлягають ліцензуванню.

На території України розташовано шість основних пунктів захоронення радіоактивних відходів, що діють на основі побудованих ще в 1959-1962 рр. спецкомбінатів державного об'єднання "Радон". Проведений під час ліцензування аналіз матеріалів щодо безпеки поводження з радіоактивними відходами виявив необхідність докорінної реконструкції, оснащення сучасним технологічним обладнанням та приведення правил і умов експлуатації до вимог національного законодавства.

Серйозною проблемою залишається подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Більша частина відходів захоронена в тимчасових

“сховищах”, які зовсім не відповідають вимогам чинних норм і правил. Україна ухвалила політичне рішення про закриття ЧАЕС і перетворення станції на екологічно безпечний об'єкт. Оскільки масштаби проблеми не дозволяють розв'язати її власними силами, проведено значну роботу для мобілізації зусиль і ресурсів світового співтовариства.

Щоб залучити інвестиції на реалізацію проекту “Укриття”, організовано низку важливих заходів. Було проведено міжнародну конференцію, яка засвідчила широку підтримку з боку світового співтовариства зусиль нашої держави щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Практичним результатом її стало взяття міжнародних зобов'язань стосовно фінансування проекту, що дозволило розпочати його реалізацію. Конференція створила умови для ратифікації Верховною Радою України угоди між Україною та ЄБРР про план реалізації проекту “Укриття”, яка була підписана в 1997 р. Термін виконання проекту перетворення “Укриття” на екологічно стабільний об'єкт розрахований на 7-8 років.

Завдяки підвищенню вимог щодо ядерної безпеки, застосуванню програм забезпечення якості, здійсненню заходів підвищення надійності в 1998 р. досягнуто високого рівня виробництва електроенергії на атомних станціях України — 75,24 млрд. кВт/год., що становить 43,7% загального виробництва в державі.

На атомних станціях, установках поводження з радіоактивними відходами, а також під час використання джерел іонізуючого випромінювання не сталося радіаційних аварій із важкими наслідками, всі події за міжнародною семибальною шкалою кваліфіковані не вище першого рівня. Створено систему ліцензування використання джерел іонізуючого випромінювання із залученням місцевих природоохоронних органів. Ведеться робота щодо створення законодавчої й нормативної бази ядерної безпеки. Досягнуто прогресу в розвитку методичного та технічного забезпечення для функціонування державної системи обліку й контролю ядерних матеріалів.

Об'єкт “Укриття” — це зруйнований аварією 4-й блок Чорнобильської АЕС, який втратив усі функціональні властивості енергоблока та на якому виконані першочергові заходи для зменшення наслідків катастрофи. Тривають роботи для забезпечення його ядерної та радіаційної безпеки. Виконані в післяаварійний час оцінки стосовно кількості ядерних матеріалів в об'єкті “Укриття” свідчать, що маса таких матеріалів становить близько 200 тонн. Ці матеріали представлені в об'єкті досить широким спектром форм їхнього фізичного стану — застигли лавові потоки, уламки ТВЕЛ'ів, окремі таблетки та пил.

У процесі аварії ядерні матеріали були рознесені по багатьох приміщеннях об'єкта “Укриття”, нині вони є головним джерелом радіологічної та ядерної небезпеки. Наявність близько 200 тонн збагаченого урану й транс-

уранових ізотопів робить імовірним утворення локальних критичних мас. Отже, ймовірність виникнення самопідтримуваної ланцюгової реакції досить велика. В теперішньому стані об'єкт “Укриття” становить і радіологічну небезпеку, оскільки він не є герметичною спорудою, яка унеможливила б взаємодію його вмісту з довкіллям та ґрунтовими водами.

Вірогідними причинами виходу радіоактивних речовин за межі “Укриття” можуть бути стихійні катаклізми (пожежа, руйнування покрівлі об'єкта з деградаційних причин, семибальний землетрус або ураганний вітер, смерч, падіння літаючого апарата).

Ефективність виконаних дотепер заходів щодо забезпечення об'єкта системами контролю й захисту значною мірою обмежується надзвичайно важкими радіаційними умовами їх упровадження.

Досвід ліквідації значних ядерних аварій у США (АЕС “Трімайл-Айленд”) і в Англії (аварія на реакторі №1 в Уіндскейлі) показав, що найефективніший засіб ліквідації наслідків таких аварій — це вилучення ядерного палива з аварійних ядерних установок. Аналогічне рішення стосовно кінцевого стану об'єкта “Укриття” ухвалив і уряд України.

Спільними зусиллями урядів і фахівців України та держав “великої сімки” розроблено міжнародний проект перетворення об'єкта на екологічно безпечну систему — “Shelter Implementation Plan” (так званий “проект SIP”), затверджений 18 квітня 1997 р., який отримав найвищу оцінку міжнародних експертних рад.

Проект SIP розрахований на 7 років. За цей час передбачається здійснити перший етап проекту перетворення об'єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему. Він полягає в стабілізації теперішнього стану об'єкта, підвищенні експлуатаційної надійності та довговічності конструкцій і систем, що забезпечують стабільність та контрольованість показників безпеки “Укриття”. Мета етапу — досягнення технічної безпеки об'єкта в найближчій перспективі шляхом керування короткостроковими ризиками. Стабілізація об'єкта передбачає, насамперед, зміцнення будівельних конструкцій: найстаріші з них вилучать або замінять. Планується розробити та впровадити ефективну систему протипожежного захисту, протипилкову систему для зменшення наслідків аварії з руйнуванням конструкцій. Буде створено систему комплексного моніторингу стану об'єкта та впливу його на навколишнє середовище, щоб запобігти пилоутворенню й забезпечити належні умови для роботи персоналу. У підсумку можна буде гарантувати контрольованість та відносну безпеку об'єкта на 25 років.

Другий етап проекту SIP — підготовка до перетворення “Укриття” на екологічно безпечну систему. Попередньо необхідно розробити техніко-економічне обґрунтування, а також комплекс технологічних прийомів видалення паливовміщуючих матеріалів (ПВМ) із детальним розглядом кожної

операції. Підготовчі інженерні роботи, необхідні для реалізації технологій вилучення з "Укриття" ПВМ, включають виготовлення робіт; створення локалізуючих бар'єрів та захисних екранів, вибір майданчика й спорудження на ньому інфраструктури для проміжного зберігання та переробки вилучених матеріалів. Слід відзначити, що більшість робіт другого етапу проводиться паралельно з першим.

Завершальний етап робіт — безпосереднє перетворення об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему. Він полягає у вилученні з "Укриття" та захороненні радіоактивних відходів у спеціальних сховищах відповідно до вимог ядерної та радіаційної безпеки, після чого об'єкт знімається з експлуатації.

Втілення проєкту SIP за його оціночної вартості 2-2,5 млрд. доларів США розраховане на 35-50 років. Такий великий термін і фактичний брак довгострокових фінансових зобов'язань вимагають підтримання постійного інтересу до проблем ЧАЕС на міжнародному рівні.

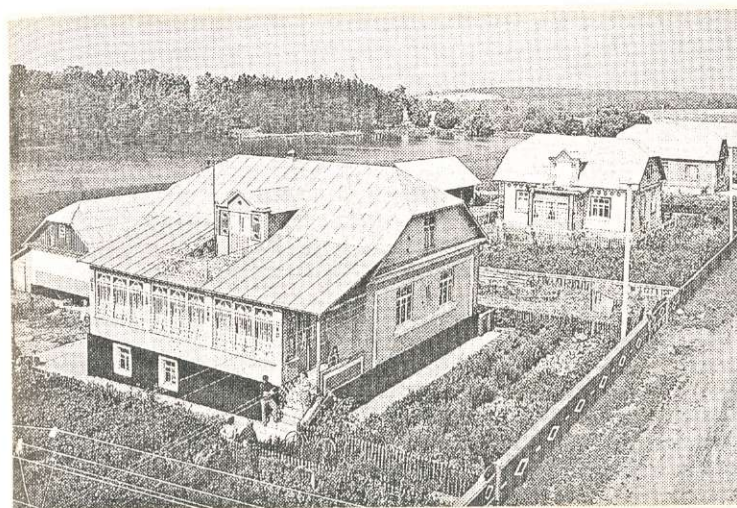
Протягом останніх років, коли Україна самостійно фінансує роботи з ліквідації наслідків аварії, питома вага витрат становить близько 5-7% видатків Державного бюджету України. Тільки за період від 1992 по 1997 рр. включно витрати на ліквідацію наслідків аварії перевищили суму 4 млрд. доларів США.

Сумарні економічні втрати в результаті Чорнобильської катастрофи мають такі обсяги й структуру :

	Вартість, млн. \$ США
Прямі втрати матеріальних об'єктів і об'єктів економіки	1 385
Прямі витрати на фінансування робіт і заходи щодо ліквідації наслідків аварії в 1986-1991 рр.	5 732,5
Прямі витрати України на фінансування робіт і заходи щодо ліквідації наслідків аварії в 1992-1997 рр.	4 020,6
Усього: прямі збитки й витрати	11 138,1
Непрямі втрати	117 000
Разом:	128 138,1

Перераховані втрати не є вичерпними, оскільки не повною мірою враховують усі непрямі втрати економіки України, а це:

— втрата здоров'я й працездатності теперішніх і майбутніх поколінь людей;

43. Садиби для переселенців із Чорнобильської зони

— наступні витрати на реабілітацію забруднених територій і водних басейнів;

— майбутні витрати на поховання радіоактивних відходів із об'єкта "Укриття" та самого об'єкта.

Зростає кількість населення, яке, відповідно до чинного законодавства, потребує соціальної допомоги, оскільки постраждало від наслідків катастрофи. Все це непосильним тягарем лягає на економіку України (в умовах економічного спаду) й скорочує загальну ефективність витрат на ліквідацію наслідків катастрофи.

Дотримуючись положень Меморандуму про взаєморозуміння між урядом України, урядами країн "великої сімки" та Комісією європейського співтовариства від 20 грудня 1995 р., Кабінет Міністрів України 29 березня 2000 р. ухвалив постанову "Про дострокове припинення експлуатації енергоблока №3 та остаточне закриття Чорнобильської АЕС".

Попри надзвичайно скрутне становище в паливно-енергетичному комплексі країни, цю роботу заплановано завершити уже в поточному році.

Національних екологічних проблем не буває. Розв'язуючи екологічні проблеми Полісся, Україна сприяє відновленню "зелених легенів" Європи. Оздоровлюючи водне середовище Азово-Чорноморського регіону, наполегливо працюючи над екологічним відродженням Дніпра та його басейну, вона пом'якшує регіональні й глобальні проблеми. Екологічно чиста, еконо-

мічно стабільна й демократична Україна — не тільки мрія нашого народу, а й майбутня повнокровна частка Європи й усього світового співтовариства.

Важливим політичним кроком України стало підписання Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в ухваленні управлінських рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхус, Данія, 1998 р.).

Керуючись основними ідеями та принципами, що декларовані на конференції ООН із навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Україна заявила про свій намір перейти до сталого розвитку, коли забезпечується збалансоване розв'язання соціально-економічних завдань, проблем збереження сприятливого стану довкілля й природно-ресурсного потенціалу.

Сталий розвиток — це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь.

Основою сталого розвитку є паритетність відносин у триаді людина-господарство-природа, що гарантує перехід до такого способу взаємодії природи й суспільства, який характеризується як епоха ноосфери.

Сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання й відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження довкілля, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини та природи.

Розроблено проект Концепції сталого розвитку України. В ній передбачено, що Україна може забезпечити його тільки шляхом ефективного використання всіх видів ресурсів, структурно-технологічної реструктуризації виробництва, використання творчого потенціалу всіх членів суспільства для побудови й процвітання держави.

З погляду переходу до сталого розвитку України охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів повинні розглядатися не як самоціль, а як невідривна частина процесу розвитку.

Ідея сталого розвитку стосується не тільки сучасності — вона адресована як тим поколінням, що живуть нині, так і прийдешнім. Це ідея рівноправ'я всіх поколінь і всіх людей кожного покоління, ефективного використання потенційних можливостей, збалансованості суспільного розвитку й збереження природи.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СОЦІАЛЬНА СФЕРА Й СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

§1. Основні напрями соціальної політики

ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Проведення соціально-економічних реформ в Україні має певну етапність. Перший етап реформ розпочався в 1990 р., коли Рада Міністрів УРСР сформулювала програму переходу до ринкової економіки. В липні 1991 р. парламент ухвалив програму надзвичайних заходів щодо стабілізації української економіки та виходу з кризи, початково розраховану на два роки.

У жовтні 1991 р. парламент схвалив нову програму реформ "Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності". У ній значна увага приділялася випуску товарів народного споживання, збільшенню національного доходу. Програма розглядала питання проведення промислової конверсії, відхід од централізованого управління економікою, антимонопольні заходи та заходи щодо приватизації.

На початкових стадіях реформування бракувало якісної правової основи. Хоча законодавча діяльність розпочалася відразу, протягом 1991-1993 рр. у цій сфері спостерігався певний застій. Здійснення соціальної політики пішло шляхом видання декретів та рішень, часто без чіткої перспективи їх виконання. Це не могло не призводити до певних суперечностей.

Брак одностайності щодо способу проведення реформ започаткував ту безвихідну ситуацію, яка тривала до кінця 1994 р. Становище ускладнювалося тиском гіперінфляції та зростаючим дефіцитом бюджету.

Край невизначеності політики реформ перших років незалежності поклати доповідь Президента України Л.Кучми на сесії Верховної Ради України в жовтні 1994 р. "Шляхом радикальних економічних реформ". У ній визначалися основні засади соціальної політики.

Однак інерція негативних процесів і далі впливала на здійснення стратегії реформ.

Положення соціальної політики, викладені Президентом України в жовтні 1994 р., були конкретизовані указом "Про основні напрями діяльності органів державної виконавчої влади України щодо реалізації підсумкових документів Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку" від 26 березня 1996 р.

Дійові механізми реалізації принципів соціально орієнтованої економіки, підвищення ефективності соціальної політики розроблені й затверджені указом Президента України "Основні напрями соціальної політики в 1997-2000 рр.". Вони стали складовою частиною ідеології державного будівництва, посилення соціальної спрямованості економіки й наближення національного законодавства до міжнародних стандартів, передбачених Європейською соціальною хартією, рішеннями ООН, конвенціями МОП та іншими міжнародними нормами.

Завдання, поставлені перед урядом, мали визначити стратегічні цілі. Одночасно вони розглядаються в контексті тих перетворень, які відбуваються в нашому суспільстві.

З огляду на це соціальна сфера стає предметом особливої уваги держави, влади.

Держава й уряд змушені вирішувати своєю соціальною політикою найважливіші три основні завдання:

- оплачувати борги минулого (соціальний захист громадян);
- забезпечувати сьогодення (регуляція зайнятості та доходів);
- дбати про майбутнє (розвиток соціальної сфери).

Завдання, що стоїть перед суспільством, масштабне й складне: реформувати універсальну за своїм характером і патерналістську за змістом соціальну сферу, перетворити її в ефективно діючий сектор ринкової економіки.

Усе залежить, насамперед, від стану економіки, який залишається дуже складним. Подолання труднощів можливе лише за політики радикальних перетворень.

Ця політика не може залишатися незмінною, закостенілою. Вона має бути гнучкою, адекватно реагувати на зміни в житті суспільства, збагачуватися новим змістом, інструментами та механізмами.

Стартові умови, за яких розгорталися економічні перетворення в нашій країні, були чи не найскладнішими, як порівняти з іншими постсоціалістичними країнами (за винятком хіба що тих, де точилися міжнародні конфлікти). Згадаймо хоча б інфляцію тих років, яка повністю зруйнувала механізми відтворювального процесу. Катастрофічно впали реальні доходи населення, люди втратили свої грошові заощадження. Іншими словами, в цей час Україна мала практично найвищі в світі показники інфляції, дефіциту бюджету та падіння виробництва. Рекордним був і показник зuboжіння народу. По суті, країна перебувала на грані економічного колапсу, що могло призвести й до втрати політичної незалежності. З рецидивом інфляції та падінням курсу гривні довелося зіткнутись і в 1998 р.

В Україні й сьогодні далеко не повністю подолано наслідки світової фінансової кризи, не забезпечена (як це було в 1996 та 1997 рр.) стабільність курсу гривні. Проте країна уникла нового зриву в гіперінфляцію

(за всіх складнощів економічної ситуації), тому, що уряд жодного разу не вдався до емісійних інструментів.

У посланні Л.Кучми до Верховної Ради "Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр." деталізована передвиборча програма, яка виявилася більш ніж переконливою й допомогла діючому Президенту перемогти на нових виборах. Основні цілі соціальної політики сформульовані так:

- забезпечити за п'ятирічний період зростання реальних доходів населення в 1,3-1,4 раза;
- створити в Україні мільйон нових робочих місць;
- підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Кризова ситуація в царині відтворення населення назривала з 80-х рр. Враховуючи інерційність демографічних процесів, подолати її вдасться не скоро.

Демографічна криза знаходить свій вияв у депопуляції. Від 1991 р. в Україні кількість померлих перевищує кількість народжених. Протягом певного часу чисельність населення зростала навіть у такій ситуації за рахунок позитивного сальдо міграційного балансу. Однак із 1993 р. почалася депопуляція, й за 1993-1998 рр. чисельність населення зменшилася на 1,7 млн. чоловік. На початок 2000 р. вперше чисельність населення України стала меншою за 50 млн. чоловік.

Основна причина природного скорочення населення України — зниження протягом тривалого часу рівня народжуваності. Так, якщо в 1990 р. кількість народжених на 1 тис. чоловік населення становила 12,7 чоловіка, то в 1998 — 8,3. Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні ще ніколи не був таким низьким.

На тлі постійного скорочення кількості народжуваних позитивно виглядає процес зниження рівня смертності. Якщо в 1990-1995 рр. кількість померлих постійно зростала й підвищувався рівень смертності, то вже в 1996 р. коефіцієнт смертності зменшився на 1,3% і становив 15,2 померлих на 1 тис. жителів. У наступні роки смертність населення продовжувала знижуватися.

Фактором сприятливого впливу на демографічну ситуацію є зменшення смертності новонароджених. У 1998 р. було зареєстровано 5422 померлі дитини віком до 1 року, що на 13,7% менше, ніж у 1997. Дитяча смертність зменшилась у 19 регіонах. Серед причин смертності немовлят переважають

стани, що виникають у перинатальному періоді (37,6% померлих немовлят) та вроджені аномалії (28,5%).

Коефіцієнт народжуваності залежить не тільки від інтенсивності дітонародження, а й від змін у статевому-віковому складі населення. Сумарний коефіцієнт народжуваності, який враховує рівні народжуваності у вікових групах, протягом 60-х-80-х рр. був майже незмінним — близько 2 дітей. У 90-х рр. цей показник став швидко знижуватись: у 1989 р. він становив 1,9 дитини, а в останні роки — близько 1,3 (в міських поселеннях — 1,1, в сільській місцевості — 1,7). Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності свідчить про зростаючі масштаби одиодитності й бездітності. Рівень народжуваності в Україні слід оцінювати як украй недостатній, оскільки він давно не забезпечує простого відтворення населення: нетто-коефіцієнт відтворення населення становить 0,6 (при необхідній величині цього показника не менш як 1,0).

На рівень народжуваності безпосередньо впливає співвідношення кількості шлюбів і розлучень. Останніми роками простежується поступове зменшення кількості шлюбів і достатньо стабільна динаміка зменшення рівня розлучень.

1996 р. кількість шлюбів знизилася до найнижчого рівня за весь повоєнний час: 6,0 на 1 тис. чоловік. У 1997 р. рівень шлюбності становив 6,8 на 1 тис. чоловік. Факт незначного збільшення шлюбності не дає підстав розраховувати на початок сталого її зростання. За 1998 р. кількість зареєстрованих шлюбів знову скоротилася на 10,8%.

Окреслилась тенденція до поступового зменшення числа зареєстрованих розлучень. Частота розлучень практично не змінилася з 1976 р. Коефіцієнт розірвання шлюбів на той час дорівнював 3,7 розлучення на 1 тис. чоловік. Найвища його величина зафіксована в 1992 р. — 4,3. У наступних роках вона поступово зменшувалася. Протягом 1998 р. кількість розлучень була на рівні 3,5%, що менше, ніж у 1997 та 1996 рр.

Шлюб і сім'я, збільшення народжуваності значною мірою пов'язані із соціально-економічними умовами життя. Збереження й зміцнення сім'ї — важливі умови подолання демографічної кризи.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ СІМ'Ї

Сім'я завжди була й залишається первинним осередком суспільства, який забезпечує відтворення та продовження людського роду. Вона є джерелом духовного росту й матеріального добробуту людини, в ній закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, через неї передаються нащадкам духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички,

національні особливості — зрештою, все те, що формує менталітет нації. Для української сім'ї завжди були характерними багатодітність, сталість шлюбних відносин, духовна єдність поколінь, повага до батьків, патріотизм, щедрість та працелюбність. Абсолютна більшість дітей народжувалася в сім'ях із укладеним шлюбом, що позитивно позначалося й на відповідальності батьків за виховання дітей. Через сім'ю зберігалися фольклорні, культурні та національні цінності українського народу.

Криза перехідного періоду не тільки погіршила економічну та політичну ситуацію в державі, а й торкнулася сім'ї, зокрема, її основних функцій — економічної, репродуктивної та виховної.

Кількісні характеристики сучасного українського суспільства в його сімейному розрізі такі: всього налічується 13,3 млн. сімей, з них 60% — міські.

Зниження народжуваності відбилося й на сімейному складі населення. Переважають сім'ї, в яких виховуються 1-2 дитини. Багатодітні сім'ї (496 996) становлять лише 3,7% загальної кількості. Найбільша питома вага багатодітних сімей у Закарпатській (13,3%) та Запорізькій (12,5%) областях, найменша — в Луганській (1,3%).

Налічується 802 705 неповних сімей, що становить 6,0% їх загальної кількості, окрім того, спостерігається тенденція до їх збільшення. Серед неповних сімей 7,8% — багатодітні. Зареєстровано 350 тис. сімей, в яких батьки — інваліди, та 120 тис. сімей, де інваліди — діти.

Послаблення сімейних зв'язків, зниження економічної спроможності сім'ї дало поштовх до поширення таких негативних явищ, як безпритульність і жебрацтво дітей. Для забезпечення соціального захисту малюків, які опинилися в скрутних життєвих умовах, створена мережа притулків. У 82 притулках отримують соціальну допомогу 12,5 тис. неповнолітніх. Майже половина дітей у притулках виховувалася раніше в неповних сім'ях, 17,1% — в багатодітних, 33,5% — у функціонально неспроможних, 46,3% — в малозабезпечених.

Споконвічна традиція багатодітності в Україні втрачається. Це, звичайно, загальна демографічна тенденція економічно розвинених країн, але останнім часом зменшується й чисельність дводітних сімей. Дедалі більша кількість сімей обмежується народженням однієї дитини, зростає кількість бездітних подружжів. Унаслідок розлучень щороку майже 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Взагалі ж у країні близько 2,5 млн. дітей виховуються в розлучених сім'ях (усього дітей — 11,5 млн.).

Більшість дітей у розлучених сім'ях залишається з матерями, близько 10% — у батьківських сім'ях або в сім'ях родичів. Для сучасного українського суспільства характерна тенденція до збільшення кількості неповних сімей: сьогодні їх 6% загальної кількості. Зберігається тенденція до підвищення

частки позашлюбних дітей у загальній кількості народжених. Кількість таких дітей у матерів віком до 30 років становить 11,8% всіх народжених.

Різко загострюються соціальні проблеми багатодітних сімей. Головною проблемою таких сімей є їхнє матеріальне забезпечення. До останнього часу надавалося 11 видів державної допомоги, яка призначалася з урахуванням складу сім'ї, її доходів, віку й стану здоров'я дітей.

1 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України запровадив адресну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям. Підготовлено проект нової редакції Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми". В ньому передбачається принципово новий порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям із дітьми на засадах комплексності та адресності.

В березні 1999 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінок. Вона стала своєрідною основою для підготовки нормативних актів у галузі сім'ї. У вересні того самого року Верховна Рада України затвердила Концепція державної сімейної політики, яка визначає її загальну стратегію та пріоритетні напрями.

Для надання сім'ям правової, психологічної, медичної та інформаційної допомоги та їх підтримки в 21 регіоні України створено 59 центрів інформаційно-консультативної та клубної роботи з сім'ями, 29 із яких — центри сім'ї "Родинний дім".

В Україні налічується 2,5 млн. молодих сімей. 800 тис. із них потребують поліпшення житлових умов. Саме в молодих сім'ях народжується до 80% дітей. Для них створена програма довгострокового державного пільгового кредитування, що передбачає забезпечення житлом.

Розпочато реалізацію галузевої програми "Студентська сім'я". В Україні близько 20 тис. студентських сімей, з них 11,5 тис., або 57,8% — сім'ї з дітьми, в яких виховується понад 12,5 тис. дітей. Серед основних проблем студентської сім'ї — низький рівень життя, гострі житлові проблеми, неможливість заробити кошти для повноцінного життя, невизначеність із працевлаштуванням після закінчення навчання тощо.

У зв'язку з ухваленням Концепції державної сімейної політики вимогою часу стало на законодавчому рівні визначити державні та суспільні підходи щодо зміцнення й підвищення статусу сім'ї в Україні. Це передбачає формування нового іміджу сім'ї, зміни її стану й статусу, а також відповідної соціальної підтримки.

Складниками цього мають бути:

- створення умов для реалізації економічних, соціальних, демографічних функцій, тобто для самостворення сім'ї;

- відродження традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної й заможної української родини на основі нових соціально-економічних відносин та традицій історичного минулого;

— формування в населення потреби в реалізації права на планування сім'ї, тобто створення умов для народження бажаної кількості дітей і можливість гарантованого, належного їх виховання сім'єю та підготовки до самостійного життя;

— забезпечення соціально-економічних, соціокультурних і духовних умов сталості шлюбу та зміцнення сім'ї. Пропагування авторитету шлюбу та всебічне обґрунтування його переваг перед позашлюбними формами сім'ї, налагодження ефективної системи підготовки молоді до шлюбу та до сімейного життя;

— всебічна соціально-економічна підтримка молодих сімей;

— пропагування й забезпечення тіснішого зв'язку поколінь, зокрема, вивчення родоводу та специфічних традицій родин, взаємопідтримка та взаємоповага між сім'ями різних поколінь.

Виховна функція сім'ї, безперечно, є найважливішою. Саме в сім'ї закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, через неї передаються нащадкам духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні особливості. Тому саме на акцентуванні виховної функції сім'ї необхідно зосередити особливі зусилля держави й суспільства.

Серед перспективних практичних заходів — запровадження системи дитячих депозитних сертифікатів під гарантію держави, що дозволило б кожній дитині до повноліття накопичити певні заощадження, які гарантуватимуть можливість отримання освіти, придбання житла або ж започаткування власної справи.

На часі — розв'язання питання пільгового довгострокового кредитування молодих людей, насамперед дітей із малозабезпечених — багатодітних та неповних — сімей для одержання вищої освіти.

Значного поширення мають набути нові форми сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, — прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. Завдання молоді держави полягає в тому, щоб якнайшвидше наблизитися до європейського рівня розв'язання цієї проблеми, ліквідувати таке явище, як соціальне сирітство.

ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА

Важливим об'єктом соціальної політики є молодь. У контексті загальних проблем саме ця сфера завжди виокремлювалася своєю специфічністю й гостротою. Контингент населення віком від 15 до 28 років унаслідок різних причин зменшувався. Тут відігравали певну роль негативні тенденції смертності дітей та підлітків, зниження загальної чисельності новонароджених у 70-х рр., виїзд молоді за межі країни. Така ситуація тривала до початку

90-х рр., Тенденції останнього десятиліття XX ст., навпаки, виявилися достатньо сприятливими. Через скорочення смертності наймолодшого населення та відносно невеликі обсяги зовнішньої міграції чисельність молоді зросла.

Якщо на початок 1991 р. молодь в Україні становила 9,9 млн. чоловік, або 19,2% загальної кількості, то в 1999 — вже 10,2 млн. чоловік, що становить 20,4% загальної чисельності населення.

Обнадійливим є й показник зростання чисельності сільської молоді, що можна розглядати як ознаку демографічного відродження села. Але водночас молодь у цілому переживає своєрідний процес старіння: в міських поселеннях — і, відповідно, в країні загалом — зростає в її складі питома вага юнаків і дівчат найстаршої вікової групи — 25-28-річних.

Збільшення кількості молоді серед усього населення, як очікується, триватиме до середини першого десятиліття наступного століття, після чого відновляться тенденції до її зменшення.

За основними показниками захворюваності здоров'я підлітків і молоді в Україні погіршується. Поширеність хвороб на 10 тис. підліткового населення в 1998 р. збільшилася проти 1991 на 56,7%, притому ріст відбувся за всіма основними класами.

Протягом останніх років серед населення України спостерігалось поширення ВІЛ-інфекції. На початок 1999 р. зареєстровано 24 483 ВІЛ-інфіковані громадяни України, що в 4,6 раза більше, ніж у 1996 р. Збільшилася кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД і серед підлітків.

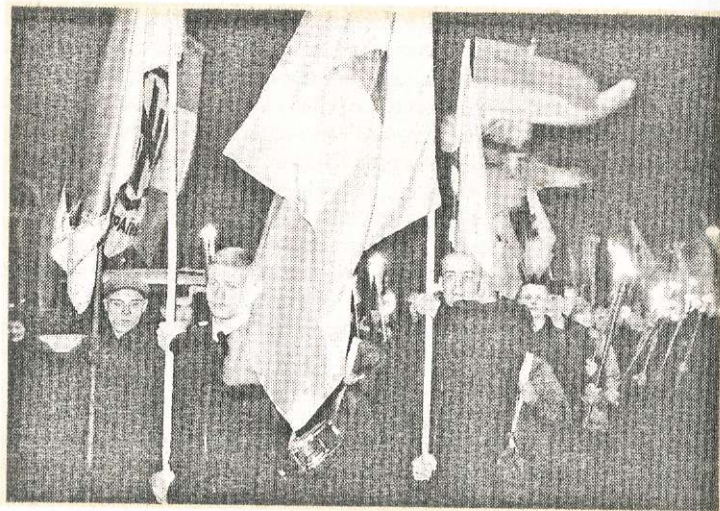
Складною залишається проблема асоціальної поведінки молоді. Необхідно зазначити, що з початку 60-х рр. реєструвалось невинне зростання злочинності. Така ситуація тривала й на початку 90-х рр. — у період становлення української державності. Так, рівень злочинності неповнолітніх упродовж 1986-1996 рр. зростав у середньому на 8,5% щорічно. Кількість неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів, з 1992 по 1996 рр. збільшилася з 11,6 до 19,0 тис. осіб, або на 63,8%.

Організаційні й практичні заходи з боку державних органів, громадських об'єднань дещо уповільнили цей процес, а за останні три роки рівень злочинності навіть знизився.

Однією з найболючіших проблем для молодих людей є безробіття та брак свого житла. Статистичні дані свідчать, що 30% загальної кількості безробітних припадає на молодих.

Для розв'язання проблеми працевлаштування молоді в країні розроблена програма підтримки та розвитку молодіжного підприємництва, яка увійшла до Державної програми розвитку малого підприємництва в Україні на 1999-2000 рр. У 1998 р. було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію "Молодь та бізнес: взаємодія структур малого й середнього бізнесу, державних інститутів та вищої школи".

44. Члени Товариства "Патріот України" під час факельного походу. Львів, 1999 р.

Протягом останніх років функціонували молодіжні центри праці в Києві, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Рівненській, Вінницькій та Львівській областях. Щороку надавалася допомога в працевлаштуванні близько 250 тис. молодих людей.

Набув поширення рух учнівських і студентських трудових загонів, який охопив 13 регіонів країни. Тільки в Луганській області в червні-серпні 1999 р. кількість зайнятих у них перевищила 32 тис. чоловік.

Для розв'язання нагальних проблем молоді в країні сформовано механізм реалізації молодіжної політики, який включає цілу низку державних структур і відомств.

Для здійснення системної роботи з молоддю вдосконалюється мережа відповідних установ. Наприкінці 1999 р. діяло 502 центри соціальних служб для молоді. При центрах створено 985 спеціалізованих формувань: реабілітаційні та кризові центри, служби "Телефонів довіри", консультативні пункти, агентства та біржі праці, школи батьківської підтримки, клубні об'єднання. В цій системі вже реалізовано 1675 програм, спрямованих на соціальне обслуговування, патронаж, профілактику та реабілітацію молоді. Тільки за перше півріччя 1999 р. допомогу отримало 1,6 млн. молодих людей.

Останнім часом дещо зросла політична активність молоді, що було продемонстровано, зокрема, під час виборчої кампанії 1998 р., коли понад 60% (а не 25%, як це було в 1994 р.) молодих людей узяло участь у вибо-

рах, і, особливо, під час президентських виборів 1999 р., коли визначальним став саме внесок молоді. Нині в чотири рази збільшилася кількість молодих народних депутатів України, 45 молодих громадян віком до 28 років обрано до складу Верховної Ради АР Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад, майже 5 тис. — до місцевих рад народних депутатів, близько 800 осіб працюють на керівних посадах в органах місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Молодіжний рух стає консолідованішим, організованішим, зростає молодіжна ініціатива; визначальною його рисою стає демократичність. Як порівняти з 1995 р., кількість молодіжних формувань загальноукраїнського рівня збільшилася майже втричі.

Поглиблюється процес співпраці державної влади з громадськими молодіжними об'єднаннями. За безпосередньої участі молодіжних організацій проведено низку важливих заходів: IV Світовий конгрес українських молодіжних організацій, Форум християнської молоді України та ін.

В Україні поширюється волонтерський рух. Добровільні помічники надають допомогу інвалідам та сиротам; підтримують багатодітні сім'ї; працюють у центрах реабілітації для дітей і молоді, що постраждали від насильства; беруть участь у реалізації програми "Діти вулиці".

Особлива увага приділяється здібній і талановитій молоді, яка уособлює інтелектуальний потенціал нації. Одним із пріоритетних напрямів роботи держави стало створення системи пошуку й підтримки талановитої молоді та обдарованих дітей. Для цього створено інформаційний банк даних "Обдарованість". За підтримки держави регулярно проводяться Всеукраїнський фестиваль сучасної української естрадної пісні "Червона рута", Міжнародний конкурс молодих українських літераторів "Гранослов", Всеукраїнський молодіжний фестиваль "Перлини сезону", Міжнародний фестиваль "Крізь терни до зірок", Всеукраїнський фестиваль ігрових програм "Місто дитячих усмішок".

Українська держава поставила собі за мету створити такі системні умови, які всебічно й широко сприяли б розв'язанню всіх проблем молодого покоління.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

У радянські часи сальдо міжреспубліканської міграції населення для України завжди було позитивним. Збільшення кількості населення в 1991-1992 рр. відбувалося тільки за рахунок міграційного приросту. В 1993 р. також був зафіксований міграційний приріст, але він не перевищував обсягу природного скорочення, а тому загальна чисельність населення зменшилась.

На 1 січня 1997 р. сальдо міграції вже було від'ємним і дорівнювало (-)131,1 тис. чоловік, на 1 січня 1999 — (-)93,6 тис. чоловік.

Якщо раніше в міських поселеннях та сільській місцевості відбувалися різні за характером міграційні процеси, то нині вони стали односпрямованими. Чисельність населення в 1998 р. за рахунок міграції зменшилась у містах на 80,9 тис. чоловік, у сільській місцевості — на 12,7 тис. чоловік. Відзначається неоднакова міграційна активність населення в різних регіонах. При середніх по Україні показниках (у розрахунку на 1 тис. жителів) — прибуття 16,3 чоловіка та вибуття 18,2 чоловіка — найінтенсивніше міграційні процеси проходили в Автономній Республіці Крим, де коефіцієнт прибуття становив 20,8 чоловіка на 1 тис. мешканців, а вибуття — 26,0 чоловік. Досить високі коефіцієнти прибуття та вибуття реєструються в Черкаській (відповідно 20,3% та 22,4%), Житомирській 20,0 та 22,1), Полтавській (19,6 та 20,1), Рівненській (18,9 та 20,8), Кіровоградській (16,9 та 20,3) областях. Загалом по Україні коефіцієнт міграційного скорочення на 1 січня 1999 р. становив 1,9 особи на 1 тис. жителів. Найвищим цей показник був у Севастополі (8,6), найнижчим — у Київській області (0,1).

Тенденція до абсолютного зростання спостерігається лише в тюрських народів України, включно з кримськими татарами. У 1989 р. їх налічувалося близько 47 тис. За останні роки, коли було знято формальні обмеження на повернення до Криму, їхня кількість на півострові коливається в межах 250 тис. чоловік.

Демографічні наслідки процесів, що відбуваються в Україні, з найбільшою силою знаходять свій вияв у сільській місцевості. Несприятливий демографічний стан на селі є наслідком багаторічної внутрішньої міграції. В уявленні багатьох поколінь сільських жителів підвищення добробуту асоціювалося з працею в місті. Лише протягом 1988-1991 рр. міграційні втрати сільського населення України внаслідок відпливу до міст перевищили 550 тис. осіб. Із поглибленням економічної кризи та зниженням попиту на робочу силу на міських ринках праці відбулося зниження інтенсивності вибуття населення із сіл. Одночасно стала окреслюватися тенденція до повернення в село частини осіб, які виїхали в міські поселення 10-20 років тому.

Істотні зміни в міграційному обміні населення між містом і селом спостерігалися практично в усіх постсоціалістичних країнах. Однак додатне сальдо міграції реєструвалося лише в деяких і зазвичай було нетривалим. В Україні орієнтація на переселення до села, створення індивідуального сільського господарства не є високою, проте сам факт прецеденту можна розглядати як безсумнівно позитивне явище. Це створюватиме певні передумови для покращання демографічної ситуації на селі.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ Й ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Демографічна ситуація, що склалася за останні роки, звужує базу відтворення трудового потенціалу. Враховуючи прогноз розвитку економіки, до 2010 р. не слід очікувати визначальних позитивних зрушень у демографічному відтворенні та суттєвого перелому існуючих тенденцій. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання підвищення його кількісних і якісних параметрів. Для цього за дорученням Президента України розробляється концепція розвитку трудового потенціалу України.

Політика розвитку трудового потенціалу передбачає створення належних умов для його повноцінного відтворення й професійного розвитку, збільшення тривалості життя та активного трудового періоду, припинення процесу депопуляції.

До факторів, що формують трудовий потенціал, належать поліпшення стану здоров'я населення, стимулювання народжуваності шляхом забезпечення нормальних умов життєдіяльності сім'ї, надання можливостей для підвищення освітнього рівня та забезпечення ринку праці якісною робочою силою; досягнення повної та продуктивної зайнятості, реформування ринку праці; вдосконалення соціально-трудових відносин, захист працівників та дотримання гарантій у трудовій сфері; підвищення доходів населення.

Реалізація політики розвитку трудового потенціалу здійснюватиметься через Державну довгострокову програму розвитку. Основою цієї програми стануть короткострокові програми з питань економічного, соціального та гуманітарного розвитку, що розробляються в Україні.

За останні шість років чисельність трудових ресурсів залишилася практично стабільною. Характерною рисою її динаміки є щорічне скорочення чисельності громадян, зайнятих в економіці. Проти 1991 р. зайнятість скоротилася на 20,8%.

Одночасно збільшується число осіб, які звертаються до державної служби зайнятості по допомогу в працевлаштуванні. Їхня кількість, як порівняти з 1991 р., зросла майже в 3,3 раза й у 1998 р. перевищила рівень попереднього року в 1,4 раза.

Офіційний ринок праці в Україні в 90-х рр. мав доволі стабільний характер у зіставленні з обсягами падіння виробництва й масштабами змін у формах власності. Лише в жовтні 1996 р. рівень зареєстрованого безробіття сягнув 1% й протягом 1997 р. зріс до 2,2%. На кінець 90-х рр. він становив 4,0%.

Порівнюючи показники державної статистики безробіття в Україні з даними щодо країн Центральної та Східної Європи, можна вирішити, що проблема не набула критичної гостроти. Проте тенденції, що тривають

на ринку праці, вказують на ймовірність у недалекому майбутньому значного збільшення зайвої робочої сили.

Міжнародна практика вивчення зайнятості довела, що в державах із розвинутою ринковою й перехідною економікою комбінування двох джерел — вибірових обстежень домашніх господарств і державної статистичної звітності — є найкращим способом оцінити рівень безробіття. В Україні багатоцільове обстеження зайнятості за міжнародними критеріями проводиться з 1995 р.

Визначений за методологією Міжнародної організації праці, рівень безробіття за рік обстеження становив 8,9% економічно активного населення.

Більша частина безробітних — жінки (50,9%), понад третина (38,2%) — молодь у віці до 28 років. Серед цієї соціальної групи рівень безробіття є найвищим. Майже чверть (22,7%) економічно активних осіб цієї вікової групи не мала постійної роботи. Зростала кількість не забезпечених роботою випускників професійних навчально-виховних та вищих навчальних закладів.

Найбільші обсяги вивільнення припадають на підприємства сфери матеріального виробництва. Кожен третій — звільнений з промислового підприємства.

Суттєво зросли темпи вивільнення працівників з установ та організацій, які фінансуються з бюджету: охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення. У зв'язку з традиційним використанням тут праці жінок питома вага їх у чисельності вивільнених перевищила 80%.

Спостерігається зниження введення в дію нових робочих місць. Якщо в 1996 р. їх було введено 90,0 тис., то в 1997 — лише 74,2 тис., а в 1998 р. цей показник скоротився до 60,8 тис. У структурі новостворених робочих вакансій домінують місця, введені в галузях торгівлі й громадського харчування, житлово-комунального господарства, культури й мистецтва, фінансування та страхування, пенсійного забезпечення. Частка введення нових робочих місць у таких провідних галузях, як промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт і зв'язок, у 1998 р. зросла та становила 37,3% проти 25,3% у 1997. Проте фактична їх кількість неадекватна зростаючим обсягам безробіття.

Якщо до 1994 р. включно в середньому по Україні забезпечення незайнятих громадян вільними робочими місцями було цілком задовільним, то з 1995 р. загальне зменшення кількості вільних робочих місць на тлі інтенсивного зростання чисельності незайнятого населення призвело до дисбалансу на ринку праці. В кінці грудня 1995 р. на одне вільне робоче місце претендували 2 особи, в 1996 — 11, а в 1998 — 30 осіб, які шукали роботу.

В економіці зберігалася дія факторів, що впливають на скорочення чисельності працівників. Найвагоміший із них — реструктуризація підприємств.

Те, що зроблено в цьому напрямі, — лише перші кроки, причому досить боязкі, нерішучі й недостатні. Тим часом у майбутньому реструктуризація охопить практично всі нині діючі підприємства. Це вимагає вироблення чітких і узгоджених з профспілками запобіжних заходів.

Проблема зайнятості — одна з найважливіших для молоді держави. По-перше, подальше її загострення може різко, аж до непередбачуваних наслідків, посилити напругу в суспільстві. По-друге, економіка поступово втрачає свій трудовий потенціал. По-третє, в підходах до розв'язання цієї проблеми переважає далеко не дійовий фактор.

Від початку ринкових реформ модель державної політики зайнятості була зорієнтована без урахування ризику ймовірних соціальних катаклізмів.

Державний центр зайнятості утворився 21 грудня 1990 р., а відрахування до Фонду сприяння зайнятості населення становили на той час 3% фонду оплати праці. Через рік, 12 березня 1992 р., на тристоронній основі утворено Український координаційний комітет сприяння зайнятості населення.

Відповідно до Закону України "Про збір на обов'язкове соціальне страхування", ухваленого Верховною Радою України 24 липня 1997 р., відрахування до служби зайнятості становлять 2%. Суб'єкти підприємницької діяльності сплачують збір на обов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття в розмірі 1,5% об'єкта оподаткування, а фізичні особи — 0,5%.

Організаційні заходи супроводжувалися створенням відповідної законодавчої бази: 1 березня 1991 р. ухвалено Закон України "Про зайнятість населення". З часом він зазнав суттєвих змін і доповнень, але досконалого варіанту так і не набув.

Наприкінці 1996 р., під час розгляду Державної програми зайнятості на 1997-2000 рр., Кабінет Міністрів України позбавив її статусу "державної", перевівши цю програму до розряду рядових, хоча це й суперечило Закону України "Про зайнятість населення".

Змінився статус державної служби зайнятості — з позабюджетного на бюджетний. Від травня 1995 р. Державний центр зайнятості як самостійна юридична особа не розпоряджається фінансовими коштами Фонду зайнятості. Безпосереднім наслідком цього кроку стало накопичення труднощів із фінансуванням програм зайнятості. В 1996 р. адміністративним шляхом із бюджету Фонду зайнятості було вилучено 166 млн. грн., або дві третини всіх його надходжень. За п'ять місяців 1996 р. (лютий-червень) фінансова заборгованість державної служби зайнятості досягла 20 млн. грн., але поступово була погашена до 1 травня 1997 р.

Із ухваленням Верховною Радою Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про систему оподаткування" було порушено установлений порядок фінансування державної служби зайнятості. Внески на під-

тримку безробітних перестали бути обов'язковими. Це призвело до дефіциту її бюджету в сумі 53 млн. грн. та несплати грошей до фонду зайнятості.

Таке з соціально-економічного погляду недалекоглядне ставлення органів державного управління до служби зайнятості й проблем, які вони розв'язують, не може задовольнити ні платників страхового збору, ні безробітних.

Середній розмір місячної допомоги у зв'язку з безробіттям останнім часом мав тенденцію до зниження. У квітні 1999 р. така допомога дорівнювала 41,61 грн., або 56,2% мінімального рівня заробітної плати. На допомогу людям без роботи спрямовувалося 68%, на професійну підготовку та перепідготовку — 8,3% всіх коштів фонду зайнятості. Фактично державна служба зайнятості перетворилася в орган для розподілу соціальної допомоги.

Внаслідок несвоєчасного та неповного фінансування програм згортається участь державної служби зайнятості в створенні робочих місць, зокрема, на територіях пріоритетного розвитку, тоді як ситуація на ринку праці цих регіонів загострюється.

Через брак фінансової зацікавленості підприємств неефективним є механізм бронювання робочих місць. Спеціалізовані робочі місця для інвалідів практично не створюються, дедалі важче отримати перші робочі місця молоді.

Обмеженість фінансових ресурсів не дає змогу запровадити механізм компенсації з Державного фонду сприяння зайнятості населення витрат на виплату пенсій особам, які вийшли на пенсію до настання пенсійного віку, а також часткове відшкодування витрат підприємств на виплату вихідної допомоги вивільненим працівникам.

Певні правові засади для розв'язання цієї проблеми створені з ухваленням змін і доповнень до чинного Закону України "Про зайнятість населення".

В умовах загострення ситуації на ринку праці державна служба зайнятості не справляється з вирішенням завдань працевлаштування населення. Пропускна спроможність багатьох центрів зайнятості населення в ряді областей вичерпалась, інформаційно-довідкова система ринку праці створена тільки на 50% потреб.

Своєрідність ринку праці в Україні полягає в тому, що поряд із прихованим безробіттям відбувається його саморегуляція й перехід у приховану зайнятість. Отже, українська економіка перебуває на стадії формування латентного типу соціально-трудових відносин і адекватного їм типу ринку праці.

Самоорганізація трудового сегмента економічної системи — факт закономірний, однак ступінь її різниці відрізняється за регіонами, галузями та професійними групами. Якщо у великих адміністративних і промислових центрах, в областях із розвинутою господарською структурою є чимало

можливостей для самозабезпечення й прихованої зайнятості, то в місцевостях із моноструктурною організацією господарства альтернативний потенціал зайнятості дуже обмежений.

Проте за всіх умов очевидним є те, що через nereформованість соціально-трудової сфери реальний сектор економіки зазнає надмірних втрат.

У структурі державного управління економікою проблема зайнятості є пріоритетною. Її за значущістю можна поставити в центр усієї макро-економічної політики.

Гнучка політика на ринку праці вимагає участі в ній соціальних партнерів, насамперед, працедавців, співпраці служби зайнятості з галузевими міністерствами, органами виконавчої влади, державними адміністраціями та недержавними організаціями. Цей напрям роботи регулювання ринку праці все ще залишається нереалізованим.

Значного підвищення вимагає рівень організації громадських робіт як активної форми тимчасової зайнятості незайнятого населення.

У 1998 р. загальна чисельність громадян, які брали участь у таких роботах, становила 180,2 тис. осіб, що майже вдвічі більше, ніж у 1997. Організація й проведення робіт фінансувалися, головню, за рахунок коштів підприємств та Державного фонду сприяння зайнятості населення. Впродовж 1998 р. на це було витрачено 9,5 млн. грн. (56,2% — кошти підприємств, 4,4% — місцевого бюджету, 5,8% — інших джерел). У всіх країнах громадські роботи — це прерогатива муніципалітетів. У нас цією справою практично ще ніхто не займався.

ДИНАМІКА Й СТРУКТУРА ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

У 90-х рр. динаміка й структура грошових доходів населення відзначалися різними тенденціями. Протягом перших трьох років (1991-1993) спостерігався випереджаючий ріст ВВП проти доходів населення. Надалі ця тенденція змінилася на протилежну. Номінальні грошові доходи зростали швидше, ніж номінальний ВВП.

Такий характер макроекономічної динаміки зумовив позитивний баланс між показниками реальних грошових доходів і реального ВВП. Протягом зазначеного строку ВВП в порівнянних цінах зменшився проти реальних доходів і реальної заробітної плати майже вдвічі.

Певною мірою це сталося завдяки тінзації економіки та змінам у структурі доходів населення. Надходження від продажу валюти та інших джерел зросли з 8% до 29,6%, а в заробітній платі надтарифна частина перевищила тарифну.

Протягом 90-х рр. (за винятком 1995 та 1997) не була подолана хронічна тенденція відставання номінальних грошових доходів населення від зростання цін. Як наслідок — купівельна спроможність у цілому знизилася.

Індекси реальних доходів населення (рік до року)

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
71,1	56,3	86,0	101,8	82,9	106,3	95,3	89,1

Зростання номінальних доходів позитивно відбилися на розподілі населення за рівнем середньогрошового сукупного доходу. Згідно з результатами дворічних обстежень сімейних бюджетів (1996 і 1997 рр.), дещо зменшилася чисельність населення в низькодоходних групах унаслідок переміщення їх до груп із середніми доходами.

Все ще проблемним залишається намагання добитися позитивного індексу реальних грошових доходів. Ріст цін девальвує їхню номінальну вартість, що породжує скорочення споживчого попиту, а відтак і зменшення виробництва товарів і послуг.

До визначення функцій держави належить здійснення ефективної політики доходів. Як засвідчує світовий досвід, це актуально для всіх етапів становлення й розвитку ринкової економіки. Особливо дієвою політика доходів має бути в перехідний період. Законодавство ж України до останнього часу будувалося так, що держава була позбавлена будь-яких важелів активного впливу на процеси матеріального розширення населення, зменшення диференціації доходів, що набуло загрозливих масштабів.

В Україні співвідношення між грошовими доходами 10% найбільш і найменш забезпечених верств населення перевищує 12. У країнах Західної Європи цей коефіцієнт не перевищує 6, у США — 11.

Такі контрасти в доходах можуть виступати чи не основним чинником соціальної напруги в суспільстві, тож на цьому активно спекулюють сили, які прагнуть політичного реваншу.

Вимагає законодавчого забезпечення правовий захист інтересів дрібних акціонерів. В Україні їх разом із власниками земельних паїв уже нараховується близько 15 млн. Ідея ж приватизації та паювання земель дискредитована значною мірою саме через брак правових механізмів такого захисту.

Державна політика доходів пролягає через відносини власності, й це має бути одним із головних її принципів. Вона повинна орієнтуватися на підвищення темпів зростання доходів громадян проти цін, причому насамперед — на вищі темпи приросту заробітної плати. Практична реалізація цього завдання в середньорічній перспективі дозволить відновити роль доходів від трудової діяльності працівників як важливого стимулу мотивації праці та як економічної основи соціального захисту населення.

Для підвищення життєвого рівня населення важливого значення набуває збільшення його реальних грошових доходів. У зв'язку з цим державна політика доходів повинна бути комплексною, а соціальні програми формуватися цілеспрямовано на базі єдиних концептуальних завдань.

Для цього в 1998 р. поновлено чинність Закону України “Про індексацію грошових доходів населення”. Індиксація здійснювалася в тому разі, коли індекс споживчих цін перевищував 105%. Індиксації підлягали всі грошові доходи населення — заробітна плата, пенсії, стипендії, соціальна допомога — крім тих, що мали разовий характер.

ОПЛАТА ПРАЦІ

Започаткування в 1991 р. ринкових реформ зумовило потребу реформування системи заробітної плати в напрямі її демократизації.

Роздержавлення системи організації заробітної плати, закріплення за підприємствами пріоритетного права у визначенні умов оплати праці — закономірне явище, складова ринкових перетворень у сфері розподільчих відносин. Слід визнати, що одномоментний перехід від централізованої до повністю децентралізованої організації заробітної плати, що стався в Україні на початку 90-х рр., за умов браку конкуренції, монопольного становища на ринку значної частини товаровиробників, невідпрацьованості системи соціального партнерства був передчасним заходом.

Законодавчі й нормативні акти того часу спричинили руйнування централізованої системи управління заробітною платою, але не замінили її іншою. Зокрема, це стосується Закону України “Про підприємства в Україні”, ухваленого Верховною Радою в березні 1991 р., стаття 19 якого надала госпрозрахунковим підприємствам і організаціям необмежені права в питаннях організації оплати праці. Крім законодавчо-правового впливу, на стані організації оплати праці істотно позначилося погіршення соціально-економічної ситуації в країні — інфляція й спад виробництва.

Від 1990 по 1992 рр. середня заробітна плата повсюдно зросла: в галузях із традиційно високим її рівнем — у 35-43 рази; в галузях із низьким рівнем — у 25-33 рази, в галузях із середнім рівнем — у 21-31 рази. В результаті різко змінилася міжгалузева диференціація рівнів заробітної плати стосовно до середньомісячної заробітної плати в економіці. Змінилася й структура заробітної плати: різко знизилася частка тарифної частини й зросла частка премій та інших виплат. Збільшився розрив між тарифною та фактичною заробітною платою, особливо в таких галузях, як вугільна, металургійна, електроенергетика, а також на акціонерних, спільних із зарубіжним капіталом та приватних підприємствах.

Розпочався процес руйнування міжгалузевих співвідношень в оплаті праці. Він був посилений ухваленням ряду законів про підвищення заробітної плати в галузях бюджетної сфери до її рівня в промисловості або народному господарстві. Внаслідок цього вже в 1996 р., як порівняти з 1995, темпи зростання оплати праці в бюджетній сфері були вищими, ніж у промисловості в цілому та в окремих її галузях.

Децентралізація системи заробітної плати дозволила підприємствам самостійно визначати форми, системи та розміри оплати праці. Профспілки підтримали політику децентралізації системи зарплат, однак підприємства, як виявилося, не були підготовлені до неї. Монопольне положення багатьох підприємств і брак конкуренції серед товаровиробників дозволили більшості з них підняти ціни на свою продукцію. Це давало можливість підвищувати заробітну плату без урахування рівня продуктивності праці.

Неконтрольований ріст зарплат безвідносно до продуктивності праці та за практичного браку системи соціального партнерства призвів до падіння реальної заробітної плати й рівня життя, а також до необґрунтованої диференціації доходів, яка не відповідала відмінностям у продуктивності, якості праці, кваліфікації тощо.

Кабінет Міністрів України декретом від 31 грудня 1992 р. "Про оплату праці" відновив централізований контроль за ростом заробітної плати та одночасно припинив індексацію доходів населення. У середині 1993 р. уряд знову ввів державне регулювання тарифних умов оплати праці на госпрозрахункових підприємствах, а в 1996 ухвалив постанову "Про упорядкування умов оплати праці працівників окремих галузей бюджетної сфери". Нею відновлювалися раніше чинні обґрунтовані співвідношення в оплаті праці спеціалістів основного та неосновного профілів бюджетних галузей. Протягом 1992-1994 рр. застосовувалися й інші механізми регулювання витрат на оплату праці (встановлення особливого порядку віднесення на собівартість витрат на оплату праці, оподаткування доходів фізичних осіб тощо).

Оцінюючи стан державного регулювання оплати праці у виробничій сфері, можна констатувати, що контроль за фондами оплати праці був досить ефективним тільки стосовно регулювання співвідношень між темпами зростання середньої заробітної плати й темпами інфляції. Зазначений механізм не міг компенсувати дії інших, вагоміших факторів — падіння виробничої й платіжної дисципліни та втрати керованості державним сектором економіки.

Черговий етап у зміні акцентів регулювання оплати праці настав із ухвалення у березні 1995 р. Закону України "Про оплату праці" та повним уведенням його в дію в 1997 р. Цей закон максимально врахував положення жовтневої (1994 р.) доповіді Президента України "Шляхом радикальних економічних реформ". Зокрема, він визначив шляхи збалансованого

співвідношення державного й договірного регулювання оплати праці, запровадження механізму визначення, затвердження та перегляду мінімальної заробітної плати як державної соціальної гарантії. Закріплено нову систему організації оплати праці на основі укладання угод на національному, галузевому й регіональному рівнях, посилено економічну роль колективних договорів на виробничому рівні.

27 січня 1997 р. було ухвалено Закон України "Про внесення змін і доповнень до окремих законів України щодо оплати праці". Цим законодавчим актом сфера державного регулювання оплати праці поширювалася на працівників підприємств, установ і організацій, що дотуються з бюджету, а також на фонди оплати праці працівників-монополістів.

Динаміка реальної заробітної плати протягом останніх років мала тенденцію до зниження.

Динаміка реальної заробітної плати (до грудня попереднього року)

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
61,4	48,4	85,3	128,1	86,2	97,6	87,1	103,4

Завдяки проведенню активної антиінфляційної політики та впорядкуванню оплати праці вдалося припинити катастрофічне падіння реальної заробітної плати, рівень якої протягом 1992-1994 рр. знизився на дві третини.

У 1995 р. підвищення реальної заробітної плати зумовлювалося більш високими темпами росту номінальної оплати праці внаслідок скасування регулювання фонду споживання та дії низки законодавчих актів, які були ухвалені стосовно підвищення оплати праці в невиробничих галузях. Індекс реальної заробітної плати в 1995-1998 рр. залишався вищим, ніж у 1994.

Спостерігалася тенденція до зростання заробітної плати працівників народного господарства в доларовому вираженні. За офіційним курсом Національного банку України заробітна плата в грудні 1994 р. становила 34,5 долара США, у 1995 — 75,6, у 1997 — 87,8 долара США. Під тиском інфляції, яку спричинила світова системна криза, доларовий еквівалент заробітної плати в 1998 р. почав падати, дівставшись найнижчого рівня — 48,4 долара США, хоча згодом поступово став зростати. В цілому за 1998 р. зарплата становила еквівалент 71,3 долара США.

Через низький рівень оплати праці не можна здійснити глибоку податкову реформу, суттєво змінити співвідношення між бюджетними надходженнями від суб'єктів господарювання та доходами громадян (як це спостерігається в країнах ринкової економіки). А отже, не вдається послабити на цій основі податкове навантаження на реальну економіку, дати їй вільніше дихати. Від рівня оплати праці залежить і реформування житлово-комунальної

сфери, пенсійної системи. Та насамперед і найбільше страждає виробництво. Ситуація склалася так, що практично бракує будь-якого мотиваційного механізму підвищення продуктивності праці. З цим пов'язана й низька купівельна спроможність населення. У підсумку це виявляється значною перепорою на шляху стабілізації економіки.

Якщо звернутися до досвіду постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи, стає зрозумілим, що економічне зростання в них відбувалося саме на основі випереджаючих темпів зростання заробітної плати. В Польщі середньомісячна заробітна плата наблизилася до еквівалента 400 доларів США. Ще очевидніше це помітно на прикладі Болгарії. За кілька років після усунення політичних бар'єрів на шляху реформ в економіці середня заробітна плата в доларовому еквіваленті зросла в 2,4 раза — від 50 до 120 доларів США. А це і соціальна підтримка реформ, і активізація участі людей у їх здійсненні.

Стратегія розвитку на період до 2010 р. передбачає прискорення соціальних процесів в Україні. Прогнозоване зростання обсягів ВВП дозволить підняти розмір реальної заробітної плати в 2005 р. в 1,5 раза, в 2010 — в 2,3 раза.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

У перші місяці після проголошення незалежності розпочалося створення законодавчої бази для національної системи соціального захисту. Вже в 1991 р. Україна ввела власний пенсійний закон, а на початку року почав функціонувати Пенсійний фонд.

Реформа на цьому не зупинилася. Була вдосконалена допомога сім'ям, проведено заходи щодо збільшення пенсій та підготовлені постанови про надання соціальної допомоги. Закон України "Про пенсійне забезпечення" (1991 р.) не став універсальним, оскільки ще 11 законодавчих актів регулювали питання пенсійного забезпечення. Того самого року було ухвалено Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів". У ньому, зокрема, йшлося про громадські організації інвалідів, їх працевлаштування, здобуття ними освіти та професійну їх підготовку, про створення умов для безперешкодного доступу інвалідів до соціальної інфраструктури.

Соціальний захист сімей із дітьми від 21 листопада 1992 р. регулюється Законом України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми". Їм гарантується певний рівень матеріальної підтримки з боку держави.

Великого поширення, особливо протягом 1991-1993 рр., набула система пільгового пенсійного забезпечення.

На вимогу закону "Про економічну самостійність Української РСР", який гарантував громадянам прожитковий мінімум, Верховна Рада України в серпні 1991 р. ухвалила закон "Про мінімальний споживчий бюджет". Ця величина розраховувалася в середньому на душу населення (для 13 основних соціально-демографічних груп) на базі системи споживчих "кошиків". Отже, ще тоді в Україні було встановлено загальноновживаний рівень соціальної захищеності населення.

Погіршення в 1992-1993 рр. економічної ситуації, гіперінфляція призвели до того, що закон "Про мінімальний споживчий бюджет" не виконувався. В умовах кризового стану економіки й спаду виробництва уряд ініціював розроблення нового соціального нормативу — межі малозабезпеченості, яка, відповідно до закону "Про межу малозабезпеченості" 1994 р., розроблялася Кабінетом Міністрів України з участю профспілок. 12 жовтня 1995 р. було ухвалено закон "Про вартісну величину малозабезпеченості".

Проте бюджетних коштів не вистачало навіть для гарантування прожиткового мінімуму на рівні межі малозабезпеченості. Згодом для призначення соціальних виплат малозабезпеченим верствам населення було запроваджено цільову допомогу й новий критерій малозабезпеченості — розмір середньодушового сукупного доходу на рівні 40% вартості межі малозабезпеченості.

Указом Президента України "Про підвищення розмірів середньодушового сукупного доходу та цільової грошової допомоги малозабезпеченим громадянам" від 18 листопада 1994 р. розміри допомоги збільшено відповідно до індексу споживчих цін.

Від жовтня 1994 р. відбувалося поетапне підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги й започатковано Програму житлових субсидій для населення на оплату житла, комунальних послуг, електроенергії та придбання й доставлення палива.

Протягом 1991-1995 рр. для компенсації втрат населення уряд неодноразово підвищував розміри пенсій і компенсаційних виплат деяких категоріям населення.

Часті зміни в системі соціального захисту ускладнили процедуру надання населенню соціальної допомоги, зробили її непрозорою й запутаною. Розпочався її перегляд у напрямі пристосування до вимог соціально орієнтованої економіки. Цей процес характеризувався ретельним дослідницьким підходом щодо перебудови системи фінансування та реорганізації всієї сфери соціального захисту.

21 грудня 1993 р. Верховна Рада схвалила "Концепцію соціального забезпечення населення України" як комплексну реформу національної системи соціального забезпечення. Концепція мала на меті перерозподілити відповідальність за соціальне забезпечення між державою, працевластцями й

населенням та перебудувати систему соціального захисту на страхових принципах. Розроблено рамковий закон "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування", який Верховна Рада ухвалила 14 січня 1998 р.

В Україні здійснювалося п'ять масштабних програм, спрямованих безпосередньо на поліпшення соціального захисту населення. Дві з них — "Діти України" (1996 р.) та "Здоров'я літніх людей" — затверджені указами Президента України, решта — постановами Кабінету Міністрів України: "Комплексна програма розв'язання проблем інвалідності" (1991), "Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства" (1992), "Національна програма планування сім'ї" (1995).

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Попри економічні труднощі та збільшення останніми роками чисельності пенсіонерів на 1,5 млн. чоловік, загалом вдавалося підтримувати стабільний рівень середньої пенсії стосовно рівня середньої заробітної плати. Протягом 90-х рр. середня пенсія становила близько 37% середньої заробітної плати. Певної стабілізації середньої пенсії досягнуто за рахунок скорочення диференціації в розмірах пенсій.

Розміри середньої пенсії стосовно середньої заробітної плати в 1990-1999 рр.

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
34,9	36,1	35,3	68,4	45,1	36,1	36,6	39,8	38	36,6

Майже на однаковому рівні збереглися пропорції пенсійного забезпечення в міській і сільській місцевостях.

За рахунок соціальних пенсій підтримувався певний рівень пенсійного забезпечення для 0,5 млн. чоловік, які не набули права на трудову пенсію.

Значно розширилася категорія осіб, яким надано право на пенсію на пільгових умовах зі зниженням пенсійного віку та встановленням підвищеного її розміру. Кількість таких людей збільшилася майже вдвічі. З них понад 400 тис. продовжували працювати. В Україні налічується понад 2 млн. працюючих пенсіонерів, що становить 13,1% загальної кількості працівників.

Від 1 січня 2000 р. для осіб, що мають особливі заслуги перед Батьківщиною, збільшено надбавку до пенсії. У 1999 р. за різними законодавчими й нормотворчими актами цільову грошову допомогу одержували загалом 3,9 млн. пенсіонерів.

Досвід управління пенсійним забезпеченням за роки реформування економіки засвідчив, що окремими заходами розв'язати пенсійні справи неможливо. Система пенсійного забезпечення потребує радикального вдосконалення. Програма проведення пенсійної реформи загалом відпрацьована й чекає на законодавче забезпечення.

Однією з основних причин незадовільного та несвоєчасного фінансування виплати пенсій була наявність постійно зростаючої недоїмки за підприємствами, установами, організаціями у відрахуванні обов'язкових платежів до Пенсійного фонду.

Другою вагомою причиною хронічного дефіциту бюджету Пенсійного фонду стало фінансування за рахунок страхових виплат, які за своєю сутністю є соціальною допомогою й мали фінансуватися з державного та місцевого бюджетів. Додаткове фінансове навантаження на пенсійну систему перевищує 1,5 млрд. грн.

Указом Президента України "Про фіксований сільськогосподарський податок" від 18 червня 1998 р. запроваджено перерахування 68% суми фіксованого сільськогосподарського податку на пенсійне страхування сільського населення, що повинно покращити стан їх пенсійного забезпечення.

Від 1997 р. практикувалися нестандартні заходи погашення заборгованості по зборах на обов'язкове державне страхування через оформлення її векселями, погашення заборгованості по виплаті пенсій шляхом відпуску пенсіонерам продукції власного виробництва, передачі Пенсійному фонду природного газу.

На прискорення пенсійної реформи спрямовано указ Президента України "Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні" від 13 квітня 1998 р. Цей указ передбачав перехід до більш високих стандартів пенсійного забезпечення населення.

Реформування пенсійного забезпечення спрямовано на солідарну участь працедавця й працівника у формуванні пенсійних коштів, створення нормативно-правової бази, перехід до системи загальнообов'язкового пенсійного страхування з накопичувальними системами, розвитку недержавних пенсійних фондів.

Повномасштабна пенсійна реформа — довготривалий процес. Проте окремі її елементи можуть інтенсивно впроваджуватися вже найближчим часом, зокрема, персоналізований облік страхових внесків.

Саме на створення необхідних передумов реформування пенсійного забезпечення націлюють укази Президента України "Про заходи щодо впровадження персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування" від 4 травня 1998 р. та "Про проведення у Львівській області експерименту з призначення й виплати пенсій органами Пенсійного фонду України" від 20 жовтня 1998 р.

СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ТА ПІЛЬГИ

Протягом 90-х рр. політика державних соціальних гарантій та пільг постійно трансформувалася. В умовах дефіциту фінансових ресурсів пердовсім розроблялися програми соціального забезпечення для сімей із дітьми, громадян, які цього потребують, та громадян, які мають особливі заслуги перед державою. 1 січня 1993 р. вступив у дію Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", яким була впорядкована система різних видів допомоги та компенсаційних виплат, що здійснювалися відповідно до постанов Кабінету Міністрів України. Порядок надання деяких із них був установлений ще в 1944 р.

За 90-і рр. було ухвалено 16 основних законодавчих актів, які мали поліпшити матеріальне становище окремих груп населення: постанова Кабінету Міністрів України "Про цільову грошову допомогу громадянам з мінімальними доходами", закони "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про статус гірських населених пунктів в Україні", "Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист" тощо.

Загальна орієнтація нових форм і моделей організації соціального обслуговування в умовах ринкової економіки полягала в тому, щоб передати на обласні й місцеві рівні державного управління функції щодо реалізації соціальної політики та повноваження щодо її реформування.

Відповідно до цього курсу коригувалися методи управління соціальним захистом, запроваджувалися нетрадиційні підходи до функціонування діяльності органів, які надають соціальну допомогу, розроблялися нові соціальні програми.

Завершилося створення в районах, містах і областях відділів соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у складі управлінь соціального захисту населення. Розпочато перехід до адресної соціальної політики. Універсальні соціальні програми, які були недостатньо ефективними й надто дорогими, поступово замінюються селективними. Така тенденція характерна зараз для розвинених країн та більшості країн із перехідною економікою.

Від 1995 р. уряд упровадив Державну програму житлових безготівкових субсидій для соціального захисту найвразливіших верств населення в умовах поступового підвищення частки покриття собівартості житлово-комунальних послуг. Програма житлових субсидій стала найрезультативнішим елементом у системі соціальної допомоги. Завдяки їй вдалося зменшити соціальну напругу в суспільстві під час підвищення цін і тарифів. Від 1 лютого 1995 р. сім'ям за користування житлом відшкодовувалося 80% собівартості послуг; від 1 липня 1995 — 60%; від 1 січня 1996 — 40%, а від 30 липня

1996 — 20%. Від 1 червня 1999 р. Президент України зобов'язав здійснити перехід на повне відшкодування населенням вартості житлово-комунальних послуг, палива, електроенергії, газу.

Одночасно були уніфіковані тарифи на комунальні послуги, що сприяло впорядкуванню їх дотування.

За час дії програми житлових субсидій уряд ухвалив низку постанов, спрямованих на вдосконалення та спрощення процедури одержання субсидій. Зокрема, розширено права місцевих органів виконавчої влади. Їм надано право з урахуванням конкретних обставин в окремих випадках призначати субсидію на загальну площу житла, надавати субсидії громадянам, які подають довідки про те, що вони зовсім не мають доходів, або вони надто низькі, встановлювати подовжений термін погашення заборгованості громадян в оплаті житлово-комунальних послуг тощо. Сім'ям, які складаються лише з пенсіонерів та інших непрацездатних громадян, подовжено строк призначення субсидій до 12 місяців. Врегульовано питання надання субсидій громадянам, які мають заборгованість по оплаті за житлово-комунальні послуги через несвоєчасне одержання заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат.

Щоб частково зменшити обсяги цієї заборгованості, указом Президента України від 11 травня 1999 р. встановлено, що громадянам за їхньою письмовою згодою борг за житлово-комунальні послуги може погашатися в рахунок заборгованості їм заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій та соціальних допомог, які виплачуються з бюджетів усіх рівнів.

У зв'язку з переходом на повне відшкодування населенням вартості житлово-комунальних послуг Президент України своїм розпорядженням "Про додаткові заходи щодо стабілізації соціально-економічного становища в Україні" від 17 травня 1999 р. рекомендував місцевим органам влади вжити заходів щодо вишукування коштів на компенсацію населенню додаткових витрат. У такий спосіб витрати на субсидії по оплаті житлово-комунальних послуг перенесено з державного на місцевий рівень.

Зазначені заходи, поряд із ціновим упорядкуванням, стали механізмами, що компенсуватимуть населенню повну вартість користування житлом.

Забезпечивши захист найвразливіших верств населення, програма житлових субсидій з одночасним підняттям цін і тарифів на житлово-комунальні послуги дозволила зменшити й дефіцит бюджету.

Від травня 1997 р. тимчасово припинено подальше підвищення цін на житлово-комунальні послуги та оплату житла у зв'язку із заборгованістю по заробітній платі.

28 жовтня 1997 р. з'явилася постанова Кабінету Міністрів України "Про вдосконалення системи державного регулювання тарифів на житлово-комунальні послуги", якою обласним держадміністраціям надано право

визначення розмірів відшкодування вартості комунальних послуг та термінів їх запровадження.

Соціальні гарантії й пільги мають велике соціальне значення, оскільки компенсують населенню низьку заробітну плату та хиби системи пенсійного забезпечення.

Від квітня 1999 р. уряд став запроваджувати новий підхід до надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям — на основі середньомісячного сукупного доходу.

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО

Початком житлової реформи стала приватизація державного житлового фонду (відповідний закон було ухвалено в 1992 р.). У власність громадян України перейшло 4,3 млн. квартир та одноквартирних будинків (53,6%). Започатковано ринок житла та недержавне управління ним через створення товариств співвласників багатоквартирних будинків.

Наступним етапом стало схвалення Верховною Радою України Концепції державної житлової політики (30 червня 1995 р.) та Концепції розвитку житлово-комунального господарства в Україні (27 лютого 1999 р.), якими визначено основні напрями реалізації права громадян України на житло, порядок користування житлом та комунальними послугами. Положення цих документів закріплені статтею 47 Конституції України.

Інвестиційна політика держави в житловій сфері, поряд із традиційними державними замовленнями, визначається постановою Верховної Ради України від 22 лютого 1994 р. "Про заходи щодо залучення додаткових коштів на житлове будівництво та створення ринку житла", указом Президента України від 1 липня 1993 р. "Про інвестування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних сил України та членів їхніх сімей", указом від 27 березня 1998 р. "Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі". Проте здійснення цих заходів стримується через малі фінансові ресурси учасників будівельного процесу.

Якщо в 1997 р. обсяг будівництва скоротився на 4,7%, то в 1998 — на 9%. У 1999 р. в будівельній галузі загалом, у сфері будівництва житла зокрема, спостерігалася стрімке падіння. Загальний обсяг будівельних і монтажних робіт скоротився на 23,1%, а будівництва житла — на 9,7%.

Скорочення обсягів будівництва житла різко загострило житлову проблему. Вона залишається однією з найскладніших у всьому спектрі соціальних відносин.

Дійовим кроком на шляху часткового розв'язання проблеми стало затвердження Кабінетом Міністрів Програми реконструкції житлових

45. Новобудови в Харківському районі столиці України

будинків перших масових серій. Необхідність розроблення цієї Програми зумовлена незадовільним технічним станом та низькими експлуатаційними якістьми житлового фонду, збудованого в 60-х - 70-х рр. Обсяги будинків, які зведені в ті часи, становлять 72 млн. м² загальної площі, або 23% міського житлового фонду. Зрозуміло, що їх реконструкція дасть можливість значно поліпшити умови життя значної кількості людей.

ВНУТРІШНІЙ РИНОК

Активізація ролі держави в умовах переходу до ринкових відносин має ключове значення для розвитку сфери обігу та внутрішнього ринку. Щоб забезпечити єдину державну політику щодо розвитку роздрібної та оптової торгівлі, указом Президента України від 3 липня 1995 р. було утворено Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України. Іншим указом — "Про державне регулювання відносин у сфері торгівлі" від 11 липня 1995 р. — визначено основні напрями розвитку торговельної діяльності та наголошено на необхідності розроблення Концепції розвитку торгівлі й закону "Про внутрішню торгівлю". Відповідно до цього указу в складі обласних державних адміністрацій почали створюватися управління з питань торгівлі, а в складі районних — відділи з питань торгівлі.

Торгівля одержала певний імпульс для розвитку, але основні проблеми залишилися невирішеними. На підприємства недержавної форми власності

стало припадати майже 86% загального обсягу товарообороту. Зросла кількість підприємств зі змішаним асортиментом товарів. Посилилася інтеграція торговельних підприємств із банками, іноземними фірмами.

В 1997 р. споживчий ринок виявив тенденцію до стабілізації. Роздрібний товарооборот у порівнянних цінах протягом 1998 р., як порівняти з 1996, зріс на 5,9%. Характерною особливістю стало те, що збільшення товарообороту почало відбуватися за рахунок зростання товарної маси. Попит і пропозиція стали пристосовуватись одне до одного. Проте в 1998 р. знову спостерігалось зниження обсягів роздрібного товарообороту. Проти аналогічного періоду 1997 р. товарооборот торговельних, промислових, сільськогосподарських та інших неторговельних підприємств і організацій зменшився на 5,4%. Роздрібні ціни на більшість вітчизняних товарів уже досягли світового рівня, а в деяких випадках і перевищили його. Внаслідок цього, а не лише через спад виробництва, скорочується споживання населенням основних продуктів харчування та непродовольчих товарів. Населення в дедалі більших обсягах задовольняє свої потреби за рахунок натурального споживання продукції власного виробництва з підсобного господарства.

Факти останніх років свідчать про критичну ступінь витіснення вітчизняних товаровиробників із внутрішнього споживчого ринку, що несе в собі загрозу руйнування єдиного господарського організму країни, втрати керованості попитом і пропозицією та, як наслідок, небезпечного порушення процесу грошового обігу.

Кроки до становлення вільної торгівлі, лібералізація цін і приватизація торговельних об'єктів не привели до формування повноцінного ринку. Обсяг споживчих товарів (у порівнянних цінах), реалізованих через підприємства торгівлі та міські ринки, не перевищував 40% рівня 1990 р.

Власнине торгівлі природне посередництво між виробником і споживачем зведено до мінімуму. Практично вона втратила вплив на діяльність підприємств, які виробляють товари для населення. Розривом організаційно-економічних зв'язків торгівлі з виробництвом пояснюється суперечлива тенденція, коли при рості виробництва товарів народного споживання знижується обсяги товарообороту.

Брак замовлень з боку торгівлі сприяє поширенню виготовлення продукції на давальницьких засадах, насамперед, у виробництві продовольчих товарів і товарів легкої промисловості. Великі обсяги продукції з давальницької сировини (переважно інофірм) спостерігаються в пошитті одягу — від 57 до 97%.

Для нинішньої системи торгівлі характерна велика кількість посередницьких ланок на шляху товару, що створює відчутний розрив між ціною виробництва та реалізації. Зростаючий і конкуруючий ринок посередників,

попри його зростання та посилення конкуренції, неефективний через невинновданно високі націнки на товарну продукцію.

Комерціалізація та зміна форм власності не сприяли створенню нової оптової інфраструктури, а призвели до простого роздрібнення суб'єктів ринку на самостійні, незалежні й малоефективні підрозділи. Оптові бази фактично припинили діяльність щодо формування торговельного асортименту на основі вивчення попиту й не можуть гарантувати надання роздрібним підприємствам торгівлі послуг для повного циклу обслуговування. Як наслідок, підприємства та організації торгівлі мали нераціональну структуру витрат. Значна частина їх (38%) була пов'язана з оплатою відсотків за короткотермінові кредити та послуги сторонніх транспортних організацій.

До основних причин уповільненого становлення сучасної системи торгівлі в Україні можна віднести брак чіткої державної політики щодо формування й розвитку ринкової інфраструктури споживчого ринку; самоусунення державних органів від розроблення стратегії та регулювання торгівлі, а також від участі в створенні реальних економічних протитаг несприятливим тенденціям; обмеженість і нестабільність законодавчої бази діяльності.

Ситуація, що склалася, зобов'язує сконцентрувати увагу на розвитку внутрішнього ринку, розширенні платоспроможного попиту основних його сегментів.

Великий, але не реалізований потенціал на внутрішньому ринку має споживча кооперація. Стан справ тут значною мірою відзеркалював ситуацію в економіці. Частка споживчої кооперації в товарообороті впала за останні вісім років з 30 до 8%.

Пайова природа кооперації, безумовно прогресивна й перспективна за умов монополії державної власності, стала дедалі більше виявляти свою обмеженість і програвати в змаганні з приватною торгівлею та приватним, особливо малим, бізнесом. Загалом форми й практика господарювання, базовані на колективній, а отже, знеособленій власності, зіткнулися на ринку з більш активним, навіть агресивним приватним сектором і явно перед ним пасують. Мається на увазі сільське господарство, легка й харчова промисловість, сфери торгівлі та послуг.

Надто фондомістка інфраструктура споживчої кооперації, розміщена переважно в сільській місцевості, зазнала такого самого тиску цінового диспаритету, що й сільське господарство. Низька платоспроможність населення — не кращий чинник для прискорення окупності об'єктів цієї інфраструктури.

Потрібні глибока структурна реформа споживчої кооперації, якісна перебудова засад її організації та діяльності. Тільки так можна зберегти й відродити цей важливий і життєво необхідний сектор економіки.

Укоопспілді важливо забезпечити реальний пріоритет пайовика-власника. Він має стати головною постаттю, ключовою дійовою особою. Кроки в напрямі реформування майнових відносин, які розпочалися, — лише початок. Ця робота ще набиратиме належних масштабів і темпів.

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

За останні роки в побутовому обслуговуванні населення відбулися значні перетворення. Ліквідовано старі управлінські структури на всіх рівнях. Підприємства передані в комунальну власність, комерціалізовані, а потім приватизовані.

Проте рівень побутового обслуговування населення в цілому по Україні за цей період істотно погіршився. Внаслідок загальних кризових явищ в економіці, проведення без належної підготовчої роботи прискореної комерціалізації підприємств сфери побуту, інфляційних процесів, браку платоспроможного ринку обсяги реалізації побутових послуг значно скоротилися й становили в 1998 р. лише 7,0% рівня 1990. Мережа побутових підприємств зменшилася майже на 57%, чисельність працівників у галузі — більш ніж на третину.

Помітні зміни відбулися в структурі самих послуг, особливо в сільській місцевості. Більше, ніж у цілому по країні, тут зменшилися обсяги й питома вага послуг індошовиву взуття, одягу, трикотажних виробів, ремонтних та будівельних робіт. Майже всюди в селах служба побуту припинила своє існування. Понад 85% у загальному обсязі послуг, що надаються сільським жителям, становлять транспортні послуги, послуги з переробки сільськогосподарської продукції та газифікації.

Однак деякі види послуг мали тенденцію до зростання. Розширилася мережа фотографій і майстерень із ремонту та техобслуговування транспортних засобів індивідуальних власників. Це спричинено підвищеним попитом на ці види обслуговування.

Перехід підприємств галузі на нові форми власності, реалізація окремих заходів, ухвалених урядом та місцевими органами влади, ще не дали відчутних результатів. Підприємства приватної та колективної форми власності надають 32,1% загального обсягу побутових послуг. Становище в галузі залишається досить складним. Недосконалість податкової системи, великі витрати на утримання виробничих приміщень не дозволяють підприємствам установлювати доступні споживачам ціни, що, в свою чергу, призводить до зниження замовлень на більшість видів побутових послуг. Ці фактори та незадовільний фінансовий стан підприємств сфери побуту стали основними причинами відпливу значної частини послуг до тіньової економіки.

Переважна більшість побутових послуг залишилася збитковою. Нестача власних коштів підприємств призвела до занедбаності матеріально-технічної бази сфери побуту. Питома вага обладнання, що експлуатується понад 10 років, зросла до 70%.

Створені при обласних державних адміністраціях управління з питань торгівлі та побуту ще недостатньо впливали на роботу галузі. Не розв'язувалися проблеми обслуговування сільського населення щодо відновлення мережі побутових підприємств.

Поліпшити побутове обслуговування населення можна за умови вирішення питань легалізації прихованої діяльності на ринку побутових послуг; удосконалення статистичної звітності стосовно повноти обліку послуг, що надаються населенню, суб'єктами підприємницької діяльності та фізичними особами; затвердження на державному рівні основних напрямів розвитку побутового обслуговування України як складової частини формування внутрішнього ринку.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО

Радикальні перетворення в економіці породжують принципово нові відносини в царині праці. В умовах, коли поряд із державою щороку з'являється чимраз більше колективних та індивідуальних власників, трудові відносини поступово звільняються від жорсткого державного регулювання. Для того, щоб захистити трудові права людини в перехідній економіці, необхідна розгалужена та ефективно діюча система колективних переговорів. Саме тому з поглибленням реформування економіки в Україні увага акцентується на розвиток соціального партнерства.

Уже склалася певна практика соціального партнерства між органами виконавчої влади, профспілками та об'єднаннями підприємців. Систематично на тристоронній або двосторонній основі проходили консультації з питань формування й реалізації соціально-економічної політики, укладалися угоди з питань забезпечення зайнятості населення, підвищення організації та мотивації праці, соціальних гарантій на всіх рівнях (державному, галузевому, регіональному). В рамках Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України й профспілковими об'єднаннями в 1996 р. укладено 46 галузевих і 27 регіональних угод та близько 37 тис. колективних договорів, у 1998 — відповідно, 70; 27 і 55 тис. угод і договорів. Реалізація угод, колективних договорів та інших домовленостей між соціальними партнерами стала реальним стабілізуючим фактором розвитку суспільства.

Головним здобутком органів виконавчої влади, об'єднань працедавців і профспілок можна вважати перехід від епізодичного спілкування до постій-

ної співпраці. Закріплено позитивні зрушення в громадській свідомості щодо необхідності розв'язання складних соціально-економічних проблем не шляхом конфронтації, а через співпрацю за принципами соціального партнерства. Конструктивною стала позиція керівників об'єднань профспілок і підприємців та промисловців.

Однак і досі в Україні не створено цілісної багаторівневої системи соціального партнерства. Вади існуючої системи значною мірою стали наслідком нерозвиненості її правової, нормативної та організаційної бази. Не досить чітко визначені суб'єкти соціального партнерства та їхній статус. Нагальними залишаються розроблення та запровадження комплексного системного аналізу стану соціально-трудових відносин на національному та інших рівнях співпраці, підвищення на цій основі їх керованості.

Практика трипартизму, яка склалася нині в Україні, не може замінити механізму соціального партнерства на рівні підприємств. Досі ще не приведено в дію потенціал трудових колективів у переговорному процесі на первинному рівні.

Кількість працівників, які охоплені колективними договорами, становила на початок 1998 р. 66,7%, в промисловості — 90,9%, а в бюджетних галузях значно менше, наприклад, у культурі — лише 12%. Статистична інформація по інших невиробничих галузях така: колективними договорами в освіті було охоплено 7,5% працівників, охороні здоров'я — 11,7, мистецтві — 26,9%. Фактично не мають захисту працівники комерційних структур.

Колективні договори, що уклалися, часто мали формальний характер. Незадовільно використовувалися можливості примирних процедур. В результаті цього гострі проблеми, які можна розв'язати на рівні підприємств або на територіальному рівні, невиправдано передаються до вищих інстанцій. Для покращання розв'язання соціально-трудових спорів указом Президента України від 17 листопада 1998 р. утворена Національна служба посередництва й примирення.

Необхідно докласти значних зусиль, щоб не дати можливості соціальному партнерству на старті свого розвитку потрапити у фазу стагнації, ознаки якої вже стали відчуватися. Причин такого явища, принаймні, кілька. Низьким є рівень представництва учасників переговорного процесу. При укладанні Генеральної угоди сторона працедавців слабо репрезентована, що послаблює їхню роль у системі трипартизму, призводить до недостатньої обґрунтованості рішень, що ухвалюються, зниження відповідальності за їх виконання. Консолідації працедавців сприятиме нова організаційна структура — Конфедерація працедавців України, яка утворена на установчому з'їзді 5 листопада 1998 р. Основною метою діяльності Конфедерації є посилення впливу на формування соціально-економічної політики в Україні,

представництво працедавців в економічній, соціально-трудовій та інших сферах, захист їхніх законних прав та інтересів.

Одна з головних причин неповноцінності соціального партнерства — слабка правова культура найманих працівників, недооцінка ними ролі й значення соціального діалогу, брак практики ведення переговорів, а також прихована або агресивна протидія працедавців виконанню укладених договорів.

Опанування трудящими сфери соціального партнерства неможливо без відповідного кадрового забезпечення, наявності необхідного прошарку фахівців цієї справи. Тому надзвичайно важливим є розширення підготовки працівників соціального профілю.

В Україні є дві установи (Харківський соціально-економічний інститут і Академія праці та соціальних відносин ФПУ), де розпочалася підготовка фахівців з питань соціального партнерства.

Утворення повноцінних регіональних структур соціального партнерства на принципах трипартизму підвищить результативність розв'язання проблем зайнятості, умов охорони праці, соціального захисту населення, знизить рівень конфронтаційних настроїв у суспільстві.

§2. Охорона здоров'я

Можна з певністю твердити, що в Україні створена законодавча й нормативна база, яка визначає засади охорони здоров'я та регулює суспільні відносини в цій галузі для збереження й зміцнення здоров'я людей, подовження тривалості активного життя та працездатності, створення сприятливих умов для побуту й праці, запобігання та лікування хвороб.

В Основах законодавства України про охорону здоров'я (1992 р.) уперше введено поняття гарантованого державою обсягу та рівня безоплатної медичної допомоги. Надзвичайно важливим для подальших процесів реформування галузі стало визнання державою необхідності надання кожному пацієнтові права на вільний вибір лікаря та лікувальну установу.

За роки незалежності в цій сфері ухвалено низку законодавчих актів, зокрема закони України "Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення" (1991 р.), "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" (1994), "Про донорство крові та її компонентів" (1996), "Про лікарські засоби" (1996), "Про трансплантацію (пересадку) органів і тканин людей" (1999). Уряд затвердив програму розвитку державної служби медицини катастроф. Профілактична спрямованість державної політики в галузі охорони здоров'я знайшла відображення в законах "Про охорону праці" (1992), "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" (1992) тощо. Сприятимуть охороні громадського здоров'я закони "Про охорону атмосферного повітря" (1992), "Про екологічну експертизу" (1995) та доповнення до деяких законодавчих актів з питань охорони навколишнього природного середовища (1996).

Тенденції до падіння темпів приросту населення, збільшення розбіжності між тривалістю життя й рівнем смертності, погіршення стану здоров'я населення України відстежувалися ще в минулі десятиріччя. В 90-і рр. показники, що характеризують стан здоров'я населення, набули загрозливого характеру. Демографічна криза обумовлена не тільки падінням народжуваності, а й різким погіршенням стану здоров'я населення та зростанням смертності.

Чітко виражена негативна спрямованість динаміки смертності населення позначилася на показникові очікуваної тривалості життя, скорочення якого набуло тотального характеру: в чоловіків — з 66 (1990 р.) до 63,3 року (1998 р.), у жінок — з 75 до 74 років. Аналогічні закономірності спостерігаються в сусідніх країнах, пов'язаних із Україною спільною історичною долею, особливо в Росії та Білорусі.

Здебільшого скорочення тривалості життя й зростання смертності населення обумовлені хворобами системи кровообігу, новоутвореннями, нещасними випадками, травмами та отруєннями.

В структурі захворюваності домінують хронічні неінфекційні захворювання. Рівень загальної захворюваності в 1998 р. дещо знизився (проти 1991 р.). Однак зберігалися тенденції до зростання числа серцево-судинних та онкологічних захворювань, хвороб органів дихання, травлення, чуття та нервової системи.

Зростання неінфекційних захворювань в Україні зумовлено низьким соціально-економічним рівнем життя переважної більшості населення, незадовільними умовами праці та побуту, техногенним забрудненням навколишнього середовища, поглибленням наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Суттєву роль у погіршенні стану здоров'я населення відіграє нездоровий спосіб життя (зокрема, поширення шкідливих звичок: паління, алкоголізм, наркоманія й токсикоманія), неякісне та незбалансоване харчування. Не сприяло покращенню ситуації вкрай обмежене фінансування систе-

ми охорони здоров'я та низька якість медичної допомоги, її переважна орієнтація на стаціонарне лікування тощо.

Показники захворюваності населення України (на 1 тис. осіб відповідного віку)

Класи хвороб	Поширеність хвороб серед дорослого населення		Захворюваність дорослого населення		Поширеність хвороб серед дітей		Захворюваність дітей	
	1991	1999	1991	1999	1991	1999	1991	1999
Усі захворювання	1141,9	1373,3	545,4	544,5	1433,3	1581,4	1150,7	1173,9
Новоутворення	31,8	35,3	7,4	9,0	2,3	4,3	1,1	2,0
Хвороби ендокринної системи	34,8	61,5	5,0	9,1	31,0	109,3	12,1	27,8
Психічні розлади	48,2	49,6	4,4	46,7	29,6	31,4	4,8	5,9
Хвороби нервової системи	111,3	44,0	51,1	15,5	113,8	38,9	66,2	14,7
Хвороби системи кровообігу	245,0	383,9	30,8	46,4	14,4	22,1	4,0	7,1
Хвороби органів дихання	284,4	245,7	236,7	191,0	871,6	778,8	818,7	728,3
Хвороби органів травлення	100,7	131,3	22,5	23,6	89,3	111,9	36,3	47,8
Хвороби сечостатевої системи	57,5	78,5	29,9	42,2	19,7	32,7	9,6	18,6
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	40,6	42,1	32,2	34,7	66,6	77,7	55,8	67,9
Хвороби кістково-м'язової системи	72,5	85,8	32,6	32,80	30,6	51,5	12,8	23,4
Травми та отруєння	64,0	51,7	62,2	48,8	46,2	46,7	43,3	45,3

Зміни, що сталися в царині соціально-економічних відносин, країні, призвели до певної деформації державної системи охорони здоров'я, не пристосованої до динамічних умов функціонування, що негайно позначилося на якості надання медичної допомоги.

Нерозривно пов'язане з дотриманням належної якості медичної допомоги питання державної акредитації закладів охорони здоров'я України. Міністерством охорони здоров'я було розроблено та використано стандарти акредитації закладів охорони здоров'я як державної, так і недержавної форми власності. Створено акредитаційні комісії при МОЗ АР Крим, при управліннях охорони здоров'я обласних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Розроблено технологію проведення акредитації.

Проведення акредитації закладів охорони здоров'я виявило низький відсоток атестованого медичного персоналу, нехтування нормативними документами щодо функціонування цих закладів, нераціональне використання наявних ресурсів (як матеріальних, так і кадрових), пасивність керівників у питаннях реструктуризації галузі. Неefективно використовувалися можливості впливу на місцеві органи виконавчої влади через проведення державної акредитації для поліпшення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я, насамперед тих, що надають первинну та вторинну лікувально-профілактичну допомогу. Особливо актуальне це питання для населення сільської місцевості.

Над удосконаленням методичної бази акредитації (зокрема й стандартів) працювали як спеціалісти відділу акредитації та ліцензування МОЗ, так і експерти Головної акредитаційної комісії та акредитаційних комісій при управліннях охорони здоров'я обласних і міських державних адміністрацій, залучаючи до цього процесу громадські медичні організації.

Державна акредитація, по суті, об'єднала зусилля медиків і громадськості щодо оцінки діяльності того чи іншого закладу охорони здоров'я, що, в свою чергу, дозволяло залучати додаткові ресурси з місцевих бюджетів для поліпшення надання медичної допомоги населенню.

Вжиті заходи дещо поліпшили стан забезпечення якісними лікарськими препаратами та виробами медичної техніки лікувально-профілактичних закладів і населення.

Визначено групи населення та категорії захворювань, при амбулаторно-му лікуванні яких медикаменти за рецептами лікарів відпускаються безкоштовно або на пільгових умовах. Введено державне регулювання роздрібних цін на вакцини, медичні препарати для лікування хворих на цукровий діабет, туберкульоз, онкопатологію, наркотичні, плазмозамінні лікарські засоби, засоби для наркозу, спирт етиловий.

Окрім того, здійснено низку заходів для забезпечення сприятливих умов вітчизняним виробникам лікарських препаратів, медичної техніки та виробів

медичного призначення. Внесено зміни до Переліку лікарських засобів вітчизняного та зарубіжного виробництва, які дозволяється закуповувати закладам і установам охорони здоров'я, що фінансуються з державного або місцевого бюджетів.

Розв'язання кадрових проблем у галузі можна вважати задовільним. Забезпеченість лікарями системи охорони здоров'я на 1999 р. становила 40,6 чоловіка на 10 тис. населення, а з урахуванням лікарів, що безпосередньо займаються лікувально-профілактичною роботою (без стоматологів), цей показник становив 26,7 та був близьким до аналогічного показника в зарубіжних країнах. Загальна кількість середніх медичних працівників досить висока — 502,6 тис. чоловік (102,8 — на 10 тис. населення). Укомплектованість лікарями становить 83,4%, середнім медичним персоналом — 102,1%.

Протягом 1990-1997 рр. здійснювалася реформа вищої медичної школи, яка мала на меті максимально наблизити систему та якість підготовки лікарів в Україні до міжнародних стандартів. Особлива увага надавалася підготовці сімейного лікаря як центральної постаті майбутньої системи первинної медико-санітарної допомоги.

На базі медичних інститутів утворено нові заклади: Національний медичний університет; Київську медичну академію післядипломної освіти; Військово-медичну академію; Донецький, Львівський, Луганський, Одеський, Вінницький, Запорізький, Харківський державні медичні університети; Дніпропетровську, Івано-Франківську, Тернопільську та Буковинську державні медичні академії; Українську державну стоматологічну та Українську фармацевтичну академії.

На кінець 90-х рр. вища медична школа системи МОЗ України налічувала 18 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та закладів післядипломної освіти, 97 училищ, коледжів, технікумів. Загалом збережена мережа вищих закладів освіти. Однак, враховуючи зниження потреби регіонів у медичних кадрах та стан економіки держави, в 1997 р. реорганізовано 13 медичних училищ шляхом об'єднання малопотужних закладів, створення філій та включення частини їх до структури вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Упорядковано мережу закладів післядипломної освіти. Зкладам, де ліквідовані такі бюджетні факультети, дозволено провадити післядипломне навчання на умовах контрактів, що дає можливість отримання додаткового доходу близько 1,5 млн. грн. щорічно.

МОЗ щороку готувало для нашої держави та понад 100 країн світу 7-8 тис. лікарів і провізорів та близько 20 тис. середніх медичних та фармацевтичних працівників. Нинішня кадрова політика в охороні здоров'я ґрунтується на перспективній потребі регіонів і галузей народного господарства в медичних кадрах.

Підготовку лікарів і провізорів забезпечують 1,5 тис. докторів (15%) та більш як 6 тис. (59%) кандидатів наук — це найвищі показники серед міністерств і відомств, що мають заклади вищої освіти.

Створені нові навчальні плани й програми інтернатури з 52 лікарських спеціальностей, з підвищення кваліфікації лікарів на передатестаційних циклах — зі 120 спеціальностей. Розроблено й передано до ВАК України 82 програми кандидатських іспитів із медичних і біологічних фахів. Реорганізована мережа магістратури, аспірантури й докторантури.

В 1996 р. у зв'язку зі скороченням інтернатури на загальномедичних факультетах відновлена на переддипломному етапі підготовка санітарних лікарів, епідеміологів та педіатрів, які тепер протягом 5,5 років готуються за програмами лікаря загальної практики, а на останньому семестрі проходять спеціалізацію. Розроблено систему ступеневої підготовки медиків — від молодшого спеціаліста до магістра медицини.

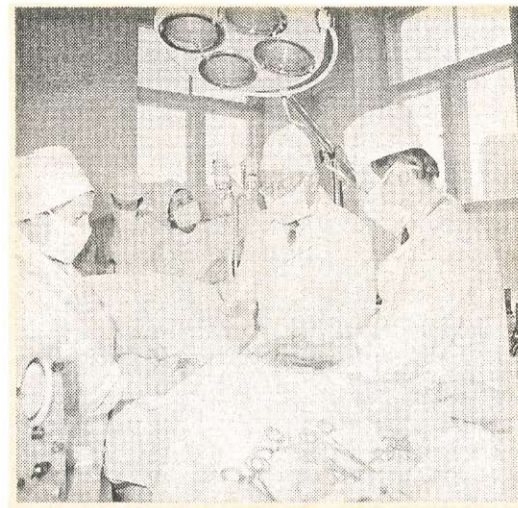
Для зниження гостроти економічної проблеми вищі медичні заклади освіти III-IV рівнів акредитації з 1995 р. суттєво збільшили прийоми студентів на умовах контрактів: у 1995 р. — 30%, у 1996 — 43, у 1997 — 52, у 1998 — 59,1% загальної чисельності прийнятих на перший курс.

У 1992 р. з ініціативи МОЗ постановою Кабінету Міністрів для випускників медичних освітніх закладів уведено обов'язкову інтернатуру — первинну спеціалізацію — протягом 1-3 років залежно від майбутньої спеціальності. В 1996 р. інтернатура реорганізована: вдвічі зменшено витрати консолідованого бюджету на її проведення за рахунок скорочення тривалості навчання до 1-1,5 року. Дворічне навчання залишене тільки для майбутніх сімейних лікарів та для анестезіологів.

У 1997 р. введено термін дії сертифікату спеціаліста, який видається після закінчення інтернатури. Тепер лікареві необхідно кожні 5 років підтверджувати своє право на лікування, інакше він підлягає переведенню на посаду стажиста. Цей захід уводить економічні важелі в управління системою післядипломної освіти.

У 1993 р. в медичних закладах освіти — вперше серед вищих закладів освіти України — впроваджено підготовку магістрів медицини. З 1996 р. реалізується нова концепція підготовки магістрів. Фінансування магістратури повністю переведено на місцеві бюджети. Магістратура поєднана з інтернатурою й провадиться за переліком лікарських, а не наукових спеціальностей. Особи, які, навчаючись в інтернатурі, виконують і захищають магістерську роботу, беруть участь у конкурсі до аспірантури чи на вакантні посади викладачів клінічних кафедр без визначеного стажу роботи.

Опрацьовуються загальнодержавні ліцензійні вимоги до лікаря. Розробляється механізм інтеграції вищої медичної освіти України в міжнародну систему, впроваджуються ліцензійні медичні іспити. Досягнуто угоди про

46. В операційній

співпрацю з Національною радою медичних екзаменаторів США для створення єдиних стандартів підготовки лікарів в Україні.

Від 2000 р. по закінченні експериментальної перевірки методики проведення інтегрованих іспитів студенти після третього та шостого курсів (а в перспективі — й після закінчення інтернатури) будуть одночасно та за єдиною методикою складати ліцензійні інтегровані іспити з основних фундаментальних і медичних дисциплін — близькі до зарубіжних ліцензійних медичних іспитів “Крок 1”, “Крок 2” та “Крок 3”. Це стандартизує вимоги підготовки й призведе до якіснішої підготовки спеціалістів.

Розробляється національна програма розвитку сестринства, що має на меті суттєво підняти роль медсестер та знизити потребу в лікарях, які часто виконують не притаманні їм функції.

Вищі заклади освіти системи МОЗ щорічно випускають понад 7 тис. лікарів, а за рік із системи вибуває лише 4-4,5 тис. У зв'язку з цим, а також враховуючи показник забезпеченості лікарями, який діє в більшості країн світу (близько 30-32, а не 43,3 на 10 тис. населення, як в Україні), прийоми на навчання за державним замовленням скорочені до наявних потреб. Поряд із цим без додаткових витрат бюджету вводяться нові спеціальності: медична психологія, клінічна фармація, менеджмент і маркетинг, аудит, економіка охорони здоров'я, соціальний працівник, військовий лікар та військовий фельдшер.

47. Президент АМН України, академік О.Возіанов

Стан і розвиток вітчизняної медичної науки, яка базується на кращих світових традиціях, координується Академією медичних наук України, заснованою 24 лютого 1991 р. До складу АМН України, очолюваної академіком АМНУ та НАНУ О.Возіановим, входять 15 науково-дослідних інститутів. Ці установи відомі в світі, як елітні дослідні та клінічні центри.

Імена М.Амосова, В.Фролькіса, Г.Книшова, Ю.Зозулі, О.Лук'янової, О.Шалімова, Л.Малої стоять в одному ряду з іменами найавторитетніших світил медицини.

Головною метою соціального розвитку держави є збереження здоров'я людини протягом усього життя, запобігання розвитку хвороб та інвалідизації. З цього погляду найважливішим є "здоровий" старт життя, який здебільша зумовлений станом здоров'я дівчинки та підлітка, жінки-матері, новонародженої дитини.

Розв'язання пріоритетних проблем охорони здоров'я жінок і дітей в Україні здійснюється на основі національних та державних програм. Вони передбачають розв'язання питань, що найбільше впливають на основні показники здоров'я. Найважливішими з цих документів є Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства й дитинства; Комплексна програма розв'язання проблем інвалідності; Програма

імунопрофілактики населення України; Національна програма планування сім'ї; Національна програма "Діти України"; Цільова комплексна програма генетичного моніторингу в Україні.

В основу загаданих програм покладено розв'язання трьох основних питань: забезпечення народження здорової дитини; профілактика захворюваності, зокрема, інфекційної, та інвалідності в жінок і дітей; удосконалення найнеобхідніших видів спеціалізованої медичної допомоги.

На жаль, програми мали вкрай обмежене фінансування, як із державно-го, так і з місцевих бюджетів. Але навіть за цих умов виконання запланованих заходів дало можливість знизити смертність дітей першого року життя.

Найбільшого значення для вирішення цього питання набуває організація повноцінної медичної допомоги в період, пов'язаний із вагітністю та пологами, а також період новонародженості, на який припадає більшість усіх випадків смерті дітей першого року життя. Відділення новонароджених відкриті й функціонують на всіх адміністративних територіях. Завершується організація відділень інтенсивної терапії та реанімації новонароджених.

На розвиток неонатальної служби спрямовувалися кошти з інших джерел фінансування. Згідно з угодою із урядом Швейцарської конфедерації в Україну надійшла безповоротна фінансова допомога на суму 6,7 млн. швейцарських франків, що дозволило Волинській, Донецькій, Івано-Франківській, Рівненській областям та Києву оснастити неонатальні відділення на сучасному рівні.

Для попередження вроджених аномалій у дитини створена й функціонує мережа медико-генетичних центрів, яка представлена 65 медико-генетичними консультаціями, 7 регіональними медико-генетичними центрами, 25 міжобласними та обласними медико-генетичними центрами, Українським НДІ медичної генетики, Львівським НДІ спадкової патології. Тут застосовуються новітні методики, які дозволяють установити захворювання в плода ще на ранніх етапах вагітності й запобігти народженню хворої дитини.

Знизилася смертність дітей віком до 14 років, зокрема через причини, які посідають перші рангові місця: від нещасних випадків, травм та отруєнь.

У поліпшенні безпечного материнства значну роль відіграє розповсюдженість принципів і методів планування сім'ї. Настав час усвідомити істинний тягар поганого репродуктивного здоров'я, пов'язаного з вагітністю, пологами, інфекціями репродуктивних органів.

Аборт залишається головною причиною материнської смертності, безпліддя, ускладнень під час вагітності, високого рівня гінекологічних захворювань. Після введення програми планування сім'ї відзначалося зменшення частоти абортів в усіх областях нашої країни майже вдвічі. Якщо до 1990 р. в Україні щорічно провадилося понад 1 млн. абортів, то в 1998 їх кількість зменшилася до 0,5 млн.

48. У пологовому будинку

У країні поширюється мережа санаторіїв для вагітних. На кінець 90-х рр. це питання було вирішено в 10 областях. Однак залишається нагальною така важлива проблема, як забезпечення всіх вагітних на державному рівні безкоштовно вітамінами та фолієвою кислотою.

В умовах сучасних економічних ускладнень надзвичайно важливо не допустити суттєвого погіршення санітарно-епідемічної ситуації. За ці роки практично не спостерігалось великих спалахів інфекційних захворювань у лікувально-профілактичних закладах та в організованих дитячих колективах. Завдяки злагодженій роботі медичних працівників за підтримки місцевих державних адміністрацій спалахи інфекційних захворювань ліквідовувалися в стислі строки, що дало можливість запобігти епідеміям.

Вдавалося підтримувати високий рівень охоплення дітей щепленнями — від 93 до 98% (при вимогах Всесвітньої організації охорони здоров'я 90-95%). Останнім часом відбулося зниження захворюваності на інфекції, керовані засобами імунoproфілактики. Так, захворюваність на дифтерію знизилася проти 1997 р. на 39,7%, на кір — на 40,9%.

Важливе значення для профілактики кишкових інфекцій та інших захворювань у дітей має повноцінне харчування, яке в цьому віді забезпечує формування основних механізмів, що визначають стан здоров'я людини на все подальше життя. Зниження частоти вигодовування дитини материнським молоком, що було завжди притаманне українському жіноцтву, спонукало МОЗ до пошуку шляхів розв'язання цієї проблеми й зумовило

ухвалення Програми підтримки грудного вигодовування дітей в Україні, яка врахувала досвід країн із різним рівнем економічного розвитку та умовами життя.

Як етап розвитку програми від 1996 р. в Україні стало впроваджуватися спільне перебування матері й дитини в пологовому будинку, що сприяє психологічному контакту матері й дитини від перших хвилин життя маюча, розширенню можливостей для переведення дитини на вільне вигодовування материнським молоком і унеможливує виникнення цілої низки захворювань, передусім інфекційних, як у матері, так і в дитини. Вже більш як половина всіх пологових відділень переведена на спільне перебування матері й дитини.

Центральні та місцеві органи охорони здоров'я, окремі лікувально-профілактичні заклади не мають безпосереднього відношення до виробництва дитячого харчування. Проте медики першими стикаються з негативними наслідками нераціонального харчування дітей, особливо раннього віку.

В системі охорони здоров'я збереглася мережа дитячих молочних кухонь, через яку здійснюється забезпечення дітей продуктами дитячого харчування. Зараз у цій системі функціонує 549 молочних кухонь та 3 фабрики-кухні, які виготовляють продукцію дитячого харчування й у більшості випадків забезпечують молочними продуктами дітей із малозабезпечених сімей безкоштовно.

Україні вдалося встановити взаємозв'язки з рядом іноземних держав, спільно виконувати медичні програми із США, Німеччиною, Канадою, Швейцарією, Японією, Францією. Результативною стала співпраця з Всесвітньою організацією охорони здоров'я, дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), Фондом народонаселення, Агентством із міжнародного розвитку США та іншими організаціями.

Головним здобутком охорони здоров'я України є збереження системи надання медико-санітарної допомоги населенню, попри соціально-економічну кризу в країні. Галузь охорони здоров'я має широкую мережу лікувально-профілактичних закладів як у місті, так і на селі, забезпечену кадрами лікарів і середніх медичних працівників.

Указом Президента України створена й працює дитяча спеціалізована лікарня "Охматдит" із великим стаціонаром та консультативною поліклінікою. В системі лікувально-профілактичних закладів діяло понад 150 дитячих лікарень.

У закладах охорони здоров'я працювало загалом понад 30 тис. дитячих лікарів, що становить 3,0 лікаря на 1 тис. дітей (у 1993 р. — 26 422 лікаря, або 2,41 на 1 тис. дітей). У будинках для дітей-сиріт до трирічного віку забезпеченість медичним персоналом — лікар, медсестра та молодша медична сестра — зросла з 0,8 працівника на 1 дитину в 1993 р. до 1,13 на

дитину в 1998. Система охорони здоров'я зберегла фахівців-педіатрів, які спроможні надавати кваліфіковану медичну допомогу.

Ураження центральної нервової системи та психічні захворювання в дітей у структурі причин дитячої інвалідності сягають 60%. Тому запобігання їм та вчасне лікування мають значний вплив на зниження дитячої інвалідності. Для проведення медико-соціальної реабілітації таких дітей і попередження їх інвалідизації створена та працює мережа з 12 реабілітаційних центрів, відкрито Республіканський центр для таких дітей у Києві, оснащений найновішим обладнанням. Центр створено згідно з угодою між МОЗ України та Баварським міністерством праці, соціального правопорядку, сім'ї, жінок та охорони здоров'я за фінансової підтримки концерну "Фольксваген".

Вперше були розроблені та впроваджувалися в практику галузеві уніфіковані стандарти медичних технологій діагностично-лікувального процесу стаціонарної допомоги дітям, вагітним та породіллям.

Відбуваються певні зрушення в розвитку системи надання медичної допомоги дітям із кардіохірургічною патологією. МОЗ за дорученням уряду працює над програмою розвитку дитячої кардіохірургічної служби в Україні, що дозволить зберегти не тільки здоров'я, а й життя тисячам дітей, повернути їх до нормального існування з повним відновленням працездатності.

Під пильною увагою фахівців перебувало й розроблення заходів щодо розвитку системи забезпечення допомогою дітей із хронічною нирковою недостатністю, створено умови для проведення гемодіалізу в дітей у 7 лікарнях, проведено перші операції пересадки нирки в дітей старшого віку в Запоріжжі та Києві. Вперше (в Києві) проведено пересадку кісткового мозку в дітей із тяжкими захворюваннями крові. Створено Центр дитячої щелепно-лицьової хірургії для хворих із вродженими й набутими вадами розвитку.

В охороні здоров'я населення значне місце посідало забезпечення його санітарного та епідемічного благополуччя.

Велику занепокоєність викликала епідемія дифтерії, що розпочалася наприкінці 1990 р. Захворюваність на цю інфекцію в Україні в 1991 р. зросла в 10 разів проти 1990 й поступово набувала поширення до 1995 р. включно. Проведення в 1995-1996 рр. масової імунізації та посилення контролю за якістю протиепідемічних заходів дозволило в 1996 р. суттєво знизити рівень ураження цієї небезпечною хворобою.

В переважній більшості епідемічні ускладнення в інфекційних хворих виникали внаслідок недостатнього рівня імунізації, передовсім дітей, збільшення прошарку осіб, не щеплених або щеплених із порушеннями, а також у зв'язку з перебоями в постачанні відповідних вакцин або ж через їх брак.

Метою Національної програми імунізаційного захисту населення у квітні 1993 р. було визначено забезпечення ефективного імунізаційного захисту населення від інфекцій, керованих засобами специфічної профілактики, зниження захворюваності та смертності, створення умов для ліквідації найпоширеніших інфекційних хвороб.

На харківському підприємстві з виробництва імунізаційних та лікарських препаратів "Біолік" було налагоджено виробництво вакцинних препаратів дифтерійної групи.

Державний санітарно-епідеміологічний нагляд здійснювався на всіх етапах виробництва, ввезення, транспортування, зберігання, реалізації, вилучення, утилізації або знищення харчових продуктів та продовольчої сировини.

Особлива увага приділялася промисловим підприємствам, що виготовляють харчові продукти, споживання яких може викликати масові інфекційні захворювання серед населення (молоко-, м'ясо- та рибопереробні заводи, підприємства, що виготовляють кондитерські вироби, продукти дитячого харчування тощо).

Завдяки цьому захворюваність населення на гострі кишкові інфекції за останні роки має тенденцію до зниження.

Непокоїть те, що в Україні поширюються соціально небезпечні інфекційні хвороби. Протягом останніх років невпинно зростає (особливо серед людей молодого віку) захворюваність на туберкульоз (як порівняти з 1995 р., вона збільшилася на 8,7%). За цей же період смертність від туберкульозу зросла в 1,5 рази. Міністерством охорони здоров'я розроблено комплексні заходи боротьби з туберкульозом.

Тривожна ситуація складається з венеричними захворюваннями, й це негативно відбивається на стані репродуктивного здоров'я населення. Захворюваність на сифіліс за останні 5 років зросла майже в 15 разів.

ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД реєструються з 1987 р. На кінець 1991 р. сумарно вони становили 60 випадків. У 1995-1996 рр. кількість уперше виявлених ВІЛ-інфікованих громадян зросла в 134 рази проти 1991, а хворих на СНІД — у 28 разів.

Для концентрації зусиль, спрямованих на поліпшення цієї ситуації, в 1998 р. ухвалено закон "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення". Утворено Національну координаційну раду з питань запобігання захворюванню на СНІД й затверджено програму профілактики СНІДу та наркоманії.

У 1995 р. при Міністерстві охорони здоров'я створено Комітет із питань гігієнічної регламентації, головним напрямком роботи якого стало вивчення потенційно небезпечних факторів навколишнього середовища, їх гігіє-

нічне регламентування та державна реєстрація. Створено національний реєстр потенційно небезпечних факторів, що дозволяє установам державного санепідемнагляду, органам виконавчої влади та підприємствам отримувати необхідні дані щодо потенційної небезпечності факторів, їх гігієнічного регламентування. Впроваджуються світові принципи обміну інформацією в галузі хімічної безпеки під час міжнародної торгівлі.

Одним із важливих заходів щодо запобігання надходженню на ринок України небезпечних імпортованих харчових продуктів та сировини стало проведення державної санітарно-гігієнічної експертизи. Завдяки цій роботі до споживачів в Україні не допущено сотні найменувань небезпечних для здоров'я людини імпортованих харчових продуктів.

Ситуація з інфекційними хворобами ускладнюється тим, що практично в усіх регіонах близько 60% питної води не відповідає вимогам безпеки здоров'я. До цього часу належним чином не вирішилося питання утилізації та знешкодження побутових і промислових відходів, високотоксичних речовин, отрутохімікатів. Є нагальна необхідність законодавчого регулювання охорони країни від завезення особливо тяжких інфекцій та небезпечних для здоров'я продуктів харчування.

Нові часи поставили перед галузевою медичною наукою низку невідкладних завдань методологічного, методичного та організаційного характеру, зокрема, визначення наукових пріоритетів, формування структури та обсягів наукових досліджень, які мають першочергове значення для практичної охорони здоров'я.

Науковий потенціал галузі представлений 41 науково-дослідною установою та науковими підрозділами 17 вищих медичних закладів освіти, в яких працює близько 11 тис. науковців, з них понад 1,5 тис. докторів та 6 тис. кандидатів наук.

Установами системи МОЗ виконуються фундаментальні й прикладні розробки з пріоритетних напрямів розвитку медичної науки та охорони здоров'я; а саме: проблеми серцево-судинної та онкологічної патології, охорона материнства й дитинства, профілактика та лікування інфекційних хвороб, травматологія та ортопедія, збереження психічного здоров'я населення, охорона навколишнього середовища, створення вітчизняних лікарських засобів, нової медичної техніки та апаратури.

Попри обмеженість бюджетних асигнувань, науково-дослідні колективи останніми роками отримали низку важливих для теорії та практики охорони здоров'я результатів.

Серед робіт фундаментального характеру слід відзначити наступні:

- відкриття нового ефекту взаємодії опромінення з матерією (технологічне використання його може стати основою для створення принципово нових фізичних засобів радіаційного захисту);

- реєстрація нерівноважної компоненти електромагнітного випромінювання людини;

- відкриття явища ампліфікації рибосомальної ДНК аферентних нейронів;

- розкриття фундаментальних механізмів розвитку цереброішемічної форми артеріальної гіпертензії;

- відкриття явища фазових перетворень вірусів грипу (обіцяє стати одним із перспективних напрямів підвищення ефективності імунобіологічних препаратів).

Проведено епідеміологічні дослідження, які довели існування тісного зв'язку харчування з найрозповсюдженішими захворюваннями не тільки органів травлення, а й серцево-судинної та ендокринної систем.

Розроблено теорію системного регламентування ксенобіотиків у різних середовищах. Завершується створення виробництва антибіотиків на державному підприємстві "Ензін".

Важливими для практики охорони здоров'я є результати, спрямовані на вдосконалення технологій діагностики та лікування найпоширеніших захворювань.

Розроблено низку нових методів діагностики, профілактики, лікування та реабілітації (ендопротезування суглобів, методи мікрохвильової резонансної терапії тяжких захворювань, засоби перинатальної діагностики природжених вад розвитку та спадкових дефектів, нові засоби профілактики й лікування стоматологічних захворювань, способи лікування органічних і функціональних розладів центральної та периферичної нервової системи, методи комплексного лікування онкологічних захворювань), а також нові консерванти крові та трансфузійні препарати.

Україна першою з країн СНД та Балтії вирішила одну з найболючіших проблем — забезпечення хворих на цукровий діабет широким спектром напівсинтетичних (людських) і тваринних інсулінів короткої та пролонгованої дії. Виробництво інсулінів створено на АТЗТ "Індар", яке за підсумками 1999 р. виробило 3,4% загальногалузевого обсягу виробництва продукції. До середини 2000 р. завод має вийти на повну проектну потужність. Слід зазначити, що подібні виробництва існують лише в трьох країнах світу — США, Німеччині та Данії.

Вченими запропонована технологія оцінки функціонального стану дитячого організму, що здійснюється за допомогою спеціального пристрою. Розроблено нові методики ендоваскулярного протезування великих судин. Удосконалено технології консервативного та хірургічного лікування травм і захворювань опорно-рухового апарату.

Впроваджувалися нові методи діагностики та лікування системних захворювань сполучної тканини.

Наукові розробки, що плануються на 2000 і подальші роки, спрямовані на винаходи нових та вдосконалених існуючих методів і засобів профілактики, діагностики й лікування найпоширеніших захворювань, що сприятиме збереженню трудових ресурсів країни в сучасних соціально-економічних умовах. Упровадження результатів медичної науки дозволить покращити показники здоров'я населення, прискорити реформування галузі.

Основні труднощі в охороні здоров'я — нестача матеріально-фінансових ресурсів. Обсяг витрат на галузь, визначений бюджетом на 1999 р., становить 3,3% загального обсягу ВВП (в 1998 р. — 3,8%). В реальних цифрах це становило 3,7 млрд. грн., що відповідало лише 45% потреби.

Для поповнення недостатнього бюджетного фінансування закладів охорони здоров'я Кабінетом Міністрів України затверджений перелік платних послуг з охорони здоров'я. Внаслідок їх застосування на місцевому рівні в 1997 р. залучено додаткових коштів на суму 110,6 млн. грн. (3,1% бюджетного фінансування), у 1998 — близько 135 млн. грн. (4,4% бюджетного фінансування). У 1999 р. додатково отримано близько 150 млн. грн.

Проте Конституційний суд України розглянув питання про відповідність Конституції держави надання державними закладами платних послуг. Рішенням від 25 листопада 1998 р. цю діяльність визнано неконституційною. Заклади охорони здоров'я позбавлені можливості додатково залучати фінанси на покриття непрофінансованої бюджетом частини кошторису, а це становило близько 5% бюджетного фінансування.

З проголошенням державної незалежності в Україні розпочався новий етап розвитку міжнародної співпраці в галузі охорони здоров'я, який справджувався через установлення ділових відносин та здійснення спільних проектів із провідними міжнародними організаціями й країнами.

У 1991 р. Україна відновила своє членство у Всесвітній організації охорони здоров'я, спеціалізованій агенції ООН, головною метою якої є досягнення всіма людьми якомога вищого рівня здоров'я. Підписано базову угоду між урядом України та Всесвітньою організацією охорони здоров'я про встановлення технічної консультативної співпраці. Європейське регіональне бюро ВООЗ здійснює програму "Євроздоров'я" — надання інтенсивної технічної допомоги країнам Центральної та Східної Європи, що переживають складний етап політичного, економічного й структурного реформування. Для підвищення оперативності та розвитку тісніших міжнародних відносин у сфері охорони здоров'я в 1994 р. було засновано Бюро ВООЗ по координації та зв'язках з Україною, яке активно діяло на основі укладених середньострокових угод на періоди 1994-1995, 1996-1997 та 1998-1999 рр.

Міжнародні угоди в галузі медицини, охорони здоров'я, медичної науки та медичної освіти базувалися на довгостроковій та стабільній основі, врахо-

вуючи національні інтереси й зацікавленість сторін, а також регулюючи взаємовигідні рівноправні відносини держав відповідно до чинного в них законодавства.

Двосторонні угоди сприяли налагодженню прямих зв'язків з науково-дослідними та медичними установами країн практично в усіх галузях медицини.

Найперспективнішим та найважливішим напрямком міжнародної діяльності в Україні на наступні роки вважається адаптація законодавства, норм і стандартів України до законодавства, норм і стандартів Європейського Союзу. Ця тривала за часом та обсягами робота обумовлена бажанням України набути статусу асоційованого члена ЄС. Угода про партнерство й співпрацю між Україною та ЄС передбачає співпрацю, що включає, головню, освіту й питання охорони здоров'я та безпеки, причому найпильніша увага має приділятися секторам діяльності високого ризику, розробленню та застосуванню превентивних заходів, спрямованих на боротьбу із захворюваннями.

Отже, в складних економічних умовах ця галузь зберегла свою цілісність, має чіткі орієнтири щодо її реформування та розвитку відповідно до нагальних потреб населення України, забезпечення конституційних гарантій прав громадян на охорону здоров'я.

§3. Проблеми етнополітики

Україна здавна відзначалася поліетнічністю, традиціями мирного співжиття різноманітних етнічних груп населення. За даними перепису 1989 р., на теренах України проживало 37,4 млн. українців, 11,3 млн. росіян, 486,3 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдован, 233,8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163,1 тис. угорців, 134,8 тис. румунів, понад 266 тис. кримських татар (на початок 1999 р.), а також греки, татари, вірмени, німці, гагаузи та інші.

Незалежна Українська держава, спираючись на вікові традиції співжиття на її території представників різних етносів, дбає про задоволення

49. В офісі товариства німців України "Відергебурт"

національно-культурних і мовних потреб усіх етнічних спільнот. Одним із пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі визначено забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку. Із розмаїття етнічних культур формується єдиний загальнодержавний культурний простір.

Сучасна політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів покликана забезпечувати оптимальний баланс інтересів етнічних спільнот. Конституція України, Декларація прав національностей України, закони "Про громадянство України", "Про національні меншини в Україні", "Про об'єднання громадян", "Про освіту", "Про мови в Україні", "Про свободу совісті і релігійні організації", "Основи законодавства України про культуру" не тільки проголошують рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права всіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження, а й створюють умови для відродження та розвитку культур національних меншин. У статті 11 Конституції України визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Демократичні перетворення сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань. Нині в Україні діє близько 450 національно-культурних товариств, 25 із них мають всеукраїнський статус.

Різною мірою інтегрованим представникам більш як 130 етносів, які мешкають на території України, вдалося зберегти свою самобутність і ступінь організації внутрішнього життя в етнічних спільнотах. Реально конституювалися як національні меншини, тобто утворили свої національні громадські організації, що представляють і відстоюють перед органами державної влади та органами місцевого самоврядування права й інтереси своєї національності, 39 етнічних груп.

Національно-культурні товариства виступають провідниками відродження й розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їхньої ініціативи створювалися національно-культурні центри, театри, музеї, школи. Досягнення художніх колективів розкривалися шляхом організації та проведення національно-регіональних фестивалів, оглядів, конкурсів, а також через Всеукраїнський фестиваль національних меншин "Всі ми діти твоєї, Україно!" У 1999 р. на державному рівні було відзначено 200-річчя ювілей від дня народження польського поета А.Міцкевича та російського поета О.Пушкіна.

Для повнішого задоволення потреб національних меншин реорганізовувалася за змістом і структурою інформаційний телерадіомовний простір України. У 1999 р. загальний річний обсяг передач мовами національних меншин становив на телебаченні майже 1229 годин, на радіо — близько 1988 годин.

Освітні потреби національних меншин у 1999 р. забезпечувалися понад 2,5 тис. шкіл із російською мовою навчання, 108 — з румунською, 65 — з угорською, 18 — з молдавською, 7 — з кримськотатарською, 5 — з єврейською, 3 — з польською. Крім того, у 2339 школах країни викладання здійснюється двома та більше мовами.

На базі загальноосвітніх шкіл працюють факультативи й гуртки з вивчення рідної мови.

Для задоволення культурно-мистецьких потреб національних меншин України функціонували російські театри, Київський циганський театр "Романс", угорський театр ім. Д.Ілліу в Береговому Закарпатської області.

При національно-культурних товариствах діяло 2,5 тис. колективів художньої самодіяльності. Серед найвідоміших — єврейські театри "Мазлтов" та "Штерн", польський фольклорний ансамбль "Яскулки", німецький камерний хор "Оранта" та ін.

Реалізується щорічна програма випуску літератури мовами національних меншин України, спрямована на задоволення етнокультурних та освітніх потреб представників різних національностей. Лише за останні чотири роки видано близько 350 назв книжок мовами етнічних меншин: підручників, словників, творів дитячої та художньої літератури. Мовами національних меншин видається понад 1,4 тис. періодичних видань, з них 1,3 тис. — російською мовою. Додатками до газети "Голос України" виходять

“Арагац” — для вірменської громади, “Конкордія” — для румунської, “Еврейские вести” — для єврейської, “Роден край” — для болгарської, “Дзєннік Кйовські” — для польської громади.

Сформовано концепцію державної етнонаціональної політики України. За участю представників громадських об'єднань національних меншин розроблено проект положення про недільну школу та Комплексна програма підвищення рівня політичної культури й правової освіти представників національних меншин і релігійних організацій. У контексті реалізації її основних заходів провадиться постійно діючий лекторій з питань політичної та правової культури.

24 лютого 1999 р. на зустрічі Президента України з керівниками всеукраїнських громадських організацій національних меншин було констатовано, що одним із головних досягнень України за роки її незалежності стало збереження міжнаціонального миру та злагоди в суспільстві.

27-28 вересня 1999 р. за ініціативи Ради національних товариств України та за підтримки держави в Києві відбувся II Всеукраїнський конгрес національних товариств. У роботі конгресу взяли участь 130 делегатів від 33 етнічних груп, що представляли 104 національно-культурні товариства.

В умовах поліетнічності населення України одним із найважливіших завдань держави є проведення такої зваженої, науково обгрунтованої етномовної політики, яка забезпечувала б, з одного боку, розвиток мовної самобутності всіх етнічних складових українського суспільства, з другого — його консолідацію. Оптимальним шляхом розв'язання цих завдань є забезпечення всебічного розвитку й утвердження української мови як державної, а також створення умов для вільного розвитку та використання мов національних меншин України.

Згідно з указом Президента України “Про встановлення Дня української писемності та мови” щороку 9 листопада відбуваються широкомасштабні заходи на загальнодержавному та місцевому рівнях. Утверджується реалізація програми взаємодії з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади в питаннях розвитку та застосування мов в Україні. Створено банк даних для Мовної карти України, що охоплює всі її регіони.

Після проголошення незалежності України зазнали суттєвих змін склад і характер міграційних потоків. Унаслідок значних геополітичних зрушень на просторах колишнього СРСР, утворення незалежної Української держави розпочався процес репатріації українців, представників інших національностей, які через різні причини, не завжди добровільно, опинилися за межами батьківщини.

Питома вага українців серед прибулого населення в перші роки незалежності значно зросла, серед вибулого — зменшилася. Саме завдяки репатріа-

ції українців склалося позитивне міграційне сальдо на початку 90-х рр., яке в 1992 р. досягло рекордної позначки 282 тис. осіб.

Через погіршення економічної ситуації в Україні, починаючи від 1993 р., динаміка міграції почала змінюватися. У 1994 р. вперше за повоєнний період відплив населення з України був більший, ніж приплив на її територію. Склалося від'ємне міграційне сальдо в 91,6 тис. осіб. На жаль, воно було від'ємним і по етнічній групі українців — 11,3 тис. осіб.

У наступні роки таке становище зберігалось, хоча й поступово змінювалося (1995 — 42,5 тис., 1996 — 70 тис., 1997 — 36,4 тис., 1998 — 32,5 тис.). Відплив населення відбувався в основному до Росії. З іншими пострадянськими державами сальдо міграції зберігало позитивне значення. Найсуттєвіше збільшення населення за рахунок міграції відбувалося завдяки прибуттю з Узбекистану, Казахстану, а також інших держав. В Україну прибували насамперед вихідці з України та їхні нащадки. За етнічною належністю переважали українці, росіяни, кримські татари.

Оскільки міграцію можна вважати важливим індикатором соціально-економічного становища держави, скорочення виїзду з України на тлі відносно незначного зменшення в їзду можна трактувати як віддзеркалення тенденцій до стабілізації економіки.

Цією обставиною, а також стабільною етнополітичною ситуацією в Україні пояснюється позитивний результат міграції між Україною та країнами СНД й Балтії в першому півріччі 1999 р. Вперше за останні п'ять років в Україну в'їхало людей більше, ніж виїхало з неї.

Щодо еміграції з України до інших держав, окрім колишніх радянських республік, її обсяги також поступово зменшуються (58,6 тис. у 1994 р., 50 тис. у 1998). Основною країною еміграції залишається Ізраїль. На другому місці серед країн призначення емігрантів перебувають США, на третьому — Німеччина.

Національний склад виїжджаючих до Ізраїлю підтверджує зміну характеру еміграції до цієї країни з етнічного на економічний. Так, останніми роками серед вибулих до Ізраїлю українці становили майже 30%, росіяни — близько 20%, євреї — менш як 40%.

Гострою для України залишається проблема нелегальної міграції, здебільшого транзитної. У зв'язку з жорстким імміграційним контролем, який діє в країнах Західної Європи, значна частина нелегальних мігрантів залишається на території України досить тривалий час, чекаючи можливості перебратися на Захід. Це спричиняє серйозні порушення правопорядку, погіршує криміногенну ситуацію в країні.

Важливим напрямом міграційної політики України протягом останніх років стало надання допомоги біженцям. Станом на 1 липня 1999 р. в Україні було зареєстровано 2818 осіб з Абхазії, яким надано тимчасовий притулок.

Україна надавала тимчасовий притулок біженцям із Чечні. Майже 2 тис. спеціальних довідок, що дозволяли перебувати цим людям в Україні, були підставою для надання їм певної матеріальної допомоги, сприяння у працевлаштуванні, виділення місць для дітей у школах, дошкільних дитячих закладах тощо.

Процедура розгляду заяв та надання офіційного статусу біженців відповідно до Закону України "Про біженців" (1993 р.) здійснюється в 23 регіонах України, містах Київ та Севастополь. На 1 липня 1999 р. статус біженців мали 3452 особи.

Основна маса біженців — громадяни Афганістану. Найбільша їх кількість зосереджена в Києві. Концентрація біженців у столичному регіоні певною мірою пов'язана з тим, що саме в Києві — вперше в Україні — ще в лютому 1996 р. була розпочата процедура розгляду заяв і надання статусу біженця. Окрім того, саме тут розташовані провідні вищі навчальні заклади, в яких раніше навчалася значна частина нинішніх біженців. Тут їм легше знайти житло, влаштуватися хоч на якусь роботу.

Останнім часом ріст кількості біженців уповільнився. Це пояснюється рядом причин. По-перше, в попередній період збільшення кількості біженців відображало, фактично, процес створення органів міграційної служби та запровадження процедури розгляду заяв. По-друге, зросла питома вага рішень про відмову в наданні статусу біженця. Це відбулося завдяки тому, що колишні студенти, військові, які залишилися в Україні з політичних міркувань, практично повністю урегулювали свій статус як біженці. Серед заявників збільшилася кількість новоприбулих. Географія країн походження пошукачів притулку розширилася за рахунок багатьох африканських та азійських країн. Більшість із них — фактично економічні мігранти, які прибувають в Україну для покращення умов свого життя або для подальшого пересування до Західної Європи й, відповідно до чинного українського законодавства, не мають підстав для набуття статусу біженця.

Треба зазначити, що реалізація передбачених Законом України "Про біженців" прав гальмується складним економічним становищем у країні. Через ту саму причину досі не відкрито жодного пункту розміщення біженців, де вони могли б отримати бодай тимчасове житло.

Попри все, приділяється значна увага вирішенню соціальних питань біженців. У ряді областей за допомогою неурядових організацій відкрито недільні школи для дітей біженців, зокрема, афганців, здійснюється їх оздоровлення під час шкільних канікул тощо.

Свого часу в рамках Угоди про співпрацю між Державним комітетом України в справах національностей та міграції і Товариством Червоного Хреста України від 25 травня 1999 р. органи міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Київ і Севастополь взаємодіяли

з обласними, міськими та районними організаціями Товариства Червоного Хреста України в наданні адресної матеріальної допомоги найбільш вразливим верствам із числа репатріантів та біженців. Була зібрана інформація про реальні проблеми біженців та інших категорій мігрантів, на основі якої розроблена програма "Міграція населення" та забезпечено її фінансування Міжнародною Федерацією Товариств Червоного Хреста.

Однією з найпекучіших проблем України є повернення на батьківщину та облаштування осіб, депортованих у роки тоталітарного режиму за національною ознакою. На основі безпідставних звинувачень і незаконних рішень державних органів СРСР з території України було вислано, переважно у віддалені райони Російської Федерації, а також до Узбекистану, Казахстану, Киргизстану й Таджикистану, близько 700 тис. кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців.

На сьогоднішній день до Криму з місць депортації повернулися понад 250 тис. кримських татар та близько 12 тис. болгар, вірмен, греків, німців. У зв'язку з тим, що в переважній більшості випадків їх повернення відбувалося стихійно, так би мовити, ініціативним методом, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми соціально-економічного та гуманітарного плану, пов'язані з їх облаштуванням та інтеграцією в українське суспільство. Погіршення загальноекономічної ситуації в країні, а також, що не менш важливо, майже цілковитий брак законодавчої бази, яка регулювала б зазначені процеси, ще більше ускладнили розв'язання цих проблем.

Враховуючи скрутний стан у державі та зважаючи на виняткове значення проблеми облаштування депортованих осіб, зволікання з розв'язанням якої може призвести до політичної й соціальної напруги в суспільстві в цілому, Державний комітет у справах національностей та міграції спільно з Радою Міністрів Автономної Республіки Крим відповідно до фінансових можливостей державного бюджету визначив пріоритетні напрями облаштування репатріантів, а саме: 1) належне фінансування заходів щодо повернення та облаштування депортованих; 2) завершення розпочатого будівництва житла, об'єктів соціально-культурного призначення та інженерних комунікацій; 3) забезпечення депортованих житлом, зокрема, шляхом його викупу та пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва; 4) участь депортованих у приватизації майна державних підприємств; 5) забезпечення репатріантів земельними ділянками; 6) забезпечення зайнятості репатріантів.

Серед питань політико-правової сфери одним із найважливіших стало питання набуття депортованими громадянства України.

Після ухвалення 16 квітня 1997 р. Верховною Радою України Закону України "Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про грома-

50. Траурний мітинг, присвячений 55-й річниці депортації кримських татар із Криму до Середньої Азії. Сімферополь, 1999 р.

дянство України" та введення його в дію з 20 травня 1997 р. процедуру набуття українського громадянства для значної частини депортованих було значно спрощено.

Другим кроком у цьому напрямі стала домовленість від 4 вересня 1998 р. між урядами України та Республіки Узбекистан про спрощений порядок виходу з громадянства Узбекистану кримських татар, згідно з якою депортованих та їхніх нащадків звільнено від сплати обов'язкових консульських зборів і мита, необхідних для підтвердження факту неналежності до громадянства Республіки Узбекистан.

Реалізація цієї домовленості завдяки співпраці з органами місцевої влади сприяла збільшенню звернень депортованих кримських татар щодо визначення їхньої належності до громадянства України. Так, якщо від 13 листопада 1991 р. по 1 вересня 1998 до органів внутрішніх справ із питань визначення належності до громадянства України звернулося 7,5 тис. депортованих осіб, то за період дії вищезгаданої домовленості між Україною та Республікою Узбекистан (від 1 вересня 1998 р. по 1 вересня 1999) — вже 38 647 депортованих осіб та їхніх нащадків. Станом на 1 червня 1999 р. роботу щодо визначення належності до громадянства України осіб без

громадянства із числа депортованих завершено, назагал зареєстровано 25 190 таких осіб.

Усього за 90-і рр. підтверджена належність до громадянства України понад 48 тис. депортованих осіб.

Важливим питанням політико-правової сфери стало врегулювання статусу кримськотатарського народу в Україні.

Для законодавчого забезпечення статусу цього народу як корінного в Міністерстві юстиції було створено експертну групу з питань корінних народів. До її складу ввійшли представники органів виконавчої влади та науковці. В засіданнях брали участь депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим та представники уряду автономії.

Головною метою експертної групи було наукове обґрунтування поняття "корінні народи" та його врегулювання законодавством України, визначення критеріїв віднесення народів до корінних тощо.

Результатом роботи експертної групи стало розроблення проекту Концепції державної політики України щодо корінних народів, надісланого Міністерством юстиції України до ряду міжнародних інституцій та національних парламентів для здійснення експертизи.

Обговорення проблем корінних народів України на засіданні "круглого столу" в жовтні 1998 р. виявило наявність суттєвих розбіжностей у поглядах як серед учених, так і серед політиків та представників виконавчих структур, тому роботу над проектом концепції та законодавчим визначенням корінних народів як суб'єктів правових відносин було вирішено продовжити.

Не менш важливою є проблема відродження та розвитку освіти й культури депортованих кримських татар. На 1999 р. у Криму діяло 7 шкіл із кримськотатарською мовою навчання, 8 двомовних та 53 класи з кримськотатарською мовою навчання, де навчалося 3020 дітей. За підтримки керівництва України спеціальною програмою Ради Міністрів автономії до 2005 р. передбачається відкрити ще 34 школи з кримськотатарською мовою навчання. Організовано підготовку кваліфікованих національних кадрів, зокрема, в Сімферопольському державному університеті, Кримському державному індустріально-педагогічному інституті, Сімферопольському педагогічному училищі тощо.

Для населення з числа раніше депортованих на півострові рідною мовою виходить 14 газет та журнал. При Держтелерадіокомпанії "Крим" створено національні редакції кримських татар, болгар, вірмен, греків і німців. Із загальної кількості ефірного часу — 10 годин 30 хвилин — кримські татари мають майже третину. Щодня в ефір виходить одна з національних редакцій.

За роки незалежності України поживалося й розвивається в правовому полі держави релігійне життя мусульманських громад півострова. Болючою

проблемою в діяльності більшості з них залишається забезпечення культурних будівлями. Належні приміщення для задоволення релігійних потреб вірних має менш ніж половина громад прихильників ісламу.

Від 1995 р. в Автономній Республіці Крим їм було передано у власність або користування 54 мечеті та збудовано 15 нових. Серед них і визначні пам'ятки архітектури та культури кримськотатарського народу — мечеть Хан-Джамі в Євпаторії та мечеть Узбека в Старому Криму. Згідно з графіком повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням, упродовж 1999 р. релігійним громадам мусульман передбачено передати 11 мечетей. Врегулюється й контролюється місцевими органами влади надання земельних ділянок під мусульманські кладовища.

Комплексне розв'язання питань соціально-культурної та гуманітарної сфер лягло в основу проекту Державної програми адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих народів, яка чекає законодавчого розв'язання Верховною Радою України. Ухвалення цієї програми допомогло б розв'язанню таких питань, як відродження культури кримськотатарського народу, зокрема, повернення всіх його культурних цінностей, створення системи освіти, наукової та видавничої діяльності рідною мовою, відновлення історичної топоніміки Криму тощо.

В умовах скорочення фінансування з державного бюджету особливої актуальності набуває пошук коштів з альтернативних джерел, зокрема, допомога країн-донорів, міжнародних організацій і фондів.

МЗС та інші відповідні державні відомства продовжують переговорний процес із державами СНД, передовсім, з Узбекистаном, щодо підготовки до підписання міждержавної угоди про співпрацю в сприянні добровільному поверненню депортованих осіб в Україну. На 1999 р. загальний обсяг міжнародної допомоги депортованим, які повернулися й проживають в Автономній Республіці Крим, обчислюється сумою понад 8 млн. доларів США.

Це насамперед, допомога з боку управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців (понад 4 млн. доларів США), Програми Розвитку ООН (понад 2 млн.), Агентства з міжнародного розвитку Туреччини (ТІКА) (близько 1 млн.), Міжнародного фонду "Відродження" (близько 1,2 млн.) та ін.

Попри погіршення загальної соціально-економічної ситуації в Україні, протягом 90-х рр. за рахунок державних капіталовкладень для депортованих було побудовано понад 50 тис. м² житла, 140 км водогону, 220 км ліній електромереж, 20 км доріг тощо. Відповідні заходи здійснювались і в соціально-культурній сфері.

І вже ж ситуація з облаштуванням раніше депортованих кримських татар та осіб інших національностей залишається дуже складною. Передусім

це стосується забезпечення житлом, якого на сьогодні не має майже половина репатріантів.

На жаль, у розв'язанні проблем депортованих практично не беруть участі країни- правонаступниці СРСР. Не діє ініційована Україною угода з питань щодо поновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів, яку підписали країни СНД ще в жовтні 1992 р., хоча вона й ратифікована сімома країнами. Проекти міждержавних двосторонніх угод (в них передбачається надання фінансової допомоги під час переїзду депортованих осіб в Україну та їх облаштування) були передані Киргизстану, Узбекистану, Казахстану, але реальні переговори відбуваються тільки з узбецькою стороною.

У зв'язку з тенденцією до скорочення та несистематичного надходження державних асигнувань на заходи, пов'язані з облаштуванням репатріантів, важливим залишається пошук альтернативних джерел фінансування. До розв'язання цих проблем залучаються країни-члени СНД, інші іноземні держави, міжнародні організації та фонди. Так, за ініціативою України 2 квітня 1996 р. в Женеві під егідою ООН за участю 25 країн та 17 міжнародних організацій відбулася Конференція країн-донорів із першочергових проблем облаштування в Криму представників депортованих народів. Звернення України знаходять відгук як у міжнародних організаціях, так і в окремих країнах. За сприяння ООН розроблена й почала здійснюватися спеціальна Програма надання допомоги депортованим в Автономній Республіці Крим. Такі ж програми розробляються управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців та Міжнародною організацією з міграції. Значну допомогу в облаштуванні депортованих німців у південних областях України надавала Федеративна Республіка Німеччини.

Важливе місце в етнонаціональній політиці України відведено українській діаспорі, задоволення національно-культурних і мовних потреб якої регламентовано Конституцією України (стаття 12).

На виконання протоколу змішаної українсько-російської комісії із співпраці від 27 листопада 1998 р. для пошуку шляхів оптимального рівня забезпечення національно-культурного розвитку українців у Росії та росіян в Україні розроблено проект концепції Комплексної програми співпраці із задоволення національно-культурних запитів українців у Росії та росіян в Україні.

Кроком до реалізації положень протоколу першого засідання змішаної міжурядової українсько-румунської Комісії з питань національних меншин стало проведення групою дослідників з України, представниками українських громад та посольства України в червні 1999 р. моніторингу становища української національної меншини в Румунії. Паралельно таке саме дослідження було здійснено румунською стороною в Україні.

Триває робота зі створення нових спільних міжурядових комісій із питань співпраці: українсько-киргизької, українсько-естонської, українсько-азербайджанської, українсько-узбецької, українсько-угорської, українсько-словацької та українсько-польської.

Розроблена й реалізується система конкретної допомоги східній діаспорі в збереженні мови, розвитку національної освітньої мережі, засобів масової інформації. Українська діаспора широко залучається до спортивних свят, фестивалів, мистецьких, молодіжних та дитячих акцій, що проходять в Україні: IV-го Світового конгресу українських молодіжних організацій української діаспори, Всеукраїнського конгресу "Жінка на порозі XXI століття", фестивалю "Всі ми діти твої, Україно", акції "Передаймо нащадкам наш скарб — рідну мову", Міжнародного фольклорного фестивалю "Берегиня". В 1999 р. під патронатом Президента України проходив Всеукраїнський огляд народної творчості, в заключних заходах якого в жовтні брали участь кращі мистецькі колективи та окремі виконавці української діаспори з 27 країн. Українські спортсмени зарубіжжя були запрошені до участі у фінальних змаганнях Всеукраїнських літніх спортивних ігор, що проходили в Україні в червні-вересні 1999 р.

Щороку Україна приймає на відпочинок дітей зі східної діаспори в таборах Криму та Закарпаття (протягом останніх трьох років оздоровлено близько 1 тис. дітей). Українським громадам та редакціям газет надається конкретна допомога комп'ютерною технікою, мистецьким колективам — у придбанні сценічних національних костюмів, музичних інструментів, підручників для шкіл, українознавчої літератури для бібліотек. Протягом 1999 р. українській громаді Грузії, зокрема, новоствореній українській школі м. Тбілісі відправлено дві партії гуманітарного вантажу з ліками, оргтехнікою, спортивним та шкільним приладдям.

Спеціально для української молоді діаспори встановлено щорічну квоту прийому до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів України із забезпеченням державними стипендіями. Протягом 1996-1999 рр. прийнято на навчання на пільгових умовах майже 600 осіб з української діаспори.

На виконання протокольного рішення Міжвідомчої координаційної ради з питань співпраці з українською діаспорою в травні 1999 р. проведено практичний семінар керівників українських засобів масової інформації зарубіжжя, в якому взяли участь понад 50 редакторів україномовних видань, керівників теле- та радіоорганізацій Росії, країн Балтії, Східної Європи.

Важливою подією 1999 р. стало відкриття Українського культурного центру в Москві. Він уже перетворився на головний осередок українського життя в Росії.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

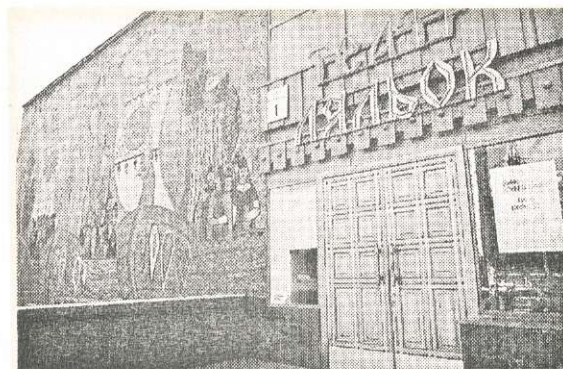
§1. Загальні закономірності розвитку культури

Культурний процес 90-х рр. характеризувався суперечливими тенденціями. Найбільшим набутком культурного життя стало ліквідування будь-яких (відкритих чи прихованих) перепон на шляху розвитку національної культури. Суспільство звільнилося від ідеологічних штампів марксизму-ленінізму, вперше за багато десятиліть набуло вільного доступу до надбань світової культури, всіх пластів духовної спадщини.

Однак від труднощів трансформаційного періоду найбільше та найглибше постраждала саме культура. Виробники культурних цінностей із величезними труднощами пристосовуються до нової ситуації, за якої їм щоденно доводиться переконувати всіх і кожного в своїй необхідності та корисності. Вони звикли до інших умов існування. Тоталітарна держава жорстко регламентувала їхню творчість, часто спотворювала її ідеологічними посторонками, але фінансово підтримувала установи культури. Демократична держава в принципі не може мати ресурсів, зіставних із тими, які має держава тоталітарна. Вона спроможна тільки перерозподіляти через бюджет те, що потрапляє до неї від суспільства у вигляді податків та інших платежів примусового характеру.

Загальний баланс культурного розвитку в 90-х рр. усе-таки виглядає як позитивний. Державний бюджет України виявився спроможним фінансувати сукупність культурних установ, які дісталися в спадок від директивної економіки хіба що на третину від реальних потреб. Але демократизація суспільного життя активно сприяє формуванню нової культурної інфраструктури.

Майбутнє народу значною мірою визначається сферою культури. Політичні й соціально-економічні зрушення створили сприятливі умови для утвердження демократії та громадянського суспільства, успішного здійснення глибоких реформ у культурному житті. Зусилля держави були спрямовані на поглиблення культурного самоусвідомлення громадян України, на вироблення потреби в культурі як засадничому елементі, фундаменті духовного здоров'я суспільства та особистості. При цьому культура розглядається як явище, що охоплює все духовне та інтелектуальне життя народу, мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової інформації, сферу виховання, естетику побуту й виробництва.

51. Київський театр ляльок

Із проголошенням політичної незалежності України, розвитком державо-творчих процесів для національної культури відкрилися нові можливості. Розпочалися позитивні зрушення щодо відродження історичної пам'яті, повернення забутої та забороненої культурної й мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи, розгортання широкого спектру стилевих напрямів, активізації культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості тощо.

Треба визнати, що раніше працівники культурної сфери особливо не турбувалися за фінансове забезпечення своїх установ. Серед них не було менеджерів, продюсерів, комерційних директорів — професій, продиктованих ринком. Тому зменшення державних асигнувань і брак традицій меценатства (вони завжди спираються на розвинутий приватний капітал) призвели до істотного скорочення мережі культурних установ, відпливу з культурної сфери талановитої молоді. В найтяжчому становищі опинилися великі творчі колективи — оркестри, хори, ансамблі. Вони і в країнах з ринковою економікою можуть нормально функціонувати лише за належної державної підтримки.

Та все ж, попри економічну скруту, нагромаджений за багато десятиліть потужний потенціал культурної сфери в основному вдалося зберегти. Йдеться, насамперед, про унікальні музейні зібрання та бібліотечні фонди, самобутні творчі колективи й дитячі мистецькі школи та студії, безцінні твори народних майстрів, широкую мережу мистецьких і культурно-просвітницьких закладів. Великі складнощі з фінансуванням не призвели до закриття жодного театру, концертної зали чи філармонії. Навпаки, у вересні 1999 р. в Полтаві, в урочистій обстановці, було відкрито нову виставкову залу-галерею сучасного мистецтва України. Протягом 1996-1998 рр. отримали нові приміщення Київський дитячий музичний театр, Київський театр ляльок, здобули державний статус львівський театр "Воскресіння" та молодіжний

театр ім. Леся Курбаса, створено експериментальний муніципальний театр "Хортиця" в Запоріжжі.

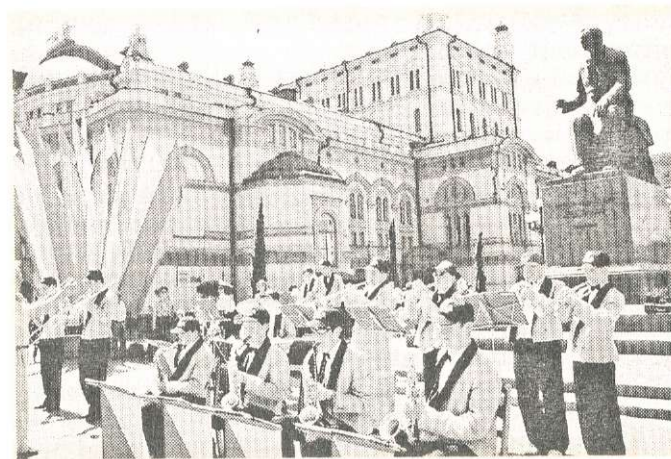
Було зроблено низку важливих кроків у справі реформування системи організації культурного життя, визначено пріоритети державної політики в галузі, зроблено максимум можливого для збереження й підтримки центрів духовного життя.

Кабінет Міністрів України ухвалив низку постанов: "Концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури", "Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні", "Про контрактну форму трудового договору з керівниками й творчими працівниками державних театральних та концертно-видовищних закладів, підприємств і організацій культури", "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури та мистецтв, заснованими на державній і комунальній формі власності", "Про структурну перебудову в галузі кінематографії". У 1996 р. було проведено реструктуризацію й переформування Міністерства культури, яке після реорганізації було перетворено на Міністерство культури й мистецтв України.

Важливе значення для створення системи організації роботи галузі мало рішення про відновлення подвійного підпорядкування органів регіонального управління культурою. Адже виникла ситуація, коли практично була втрачена єдність культурного простору України, зруйнована виконавча та інформаційна вертикаль, яка могла б забезпечити реалізацію загальнонаціональних культурних програм.

Отже, можна говорити про те, що протягом 90-х рр. було зроблено перші кроки для формування нової структури управління в культурній сфері.

Увага органів виконавчої влади до проблем культури забезпечила достатньо високий творчий та організаційний рівень ряду культурних заходів загальнодержавного значення, зокрема, тих, що присвячувалися річниці незалежності України, Дню Конституції. Помітними подіями суспільного життя стали Дні української культури в Словаччині, Казахстані, Болгарії, Узбекистані, Російській Федерації, міжнародні конкурси імені М. Лисенка, артистів балету імені С. Лифаря та піаністів імені В. Горовиця, молодих виконавців імені В. Крайнева, Всеукраїнське шевченківське свято "В сім'ї вольний, новий", Всеукраїнський фестиваль популярної пісні "Пісенний вернісаж", ювілейні заходи, присвячені Івану Франку, Тарасу Шевченку та Лесі Українці, фестивалі "Покуть", "Гуцульський фестиваль", свята культур національних меншин, з'їзди ряду творчих спілок, зокрема, Спілки театральних діячів України та Спілки композиторів України, благодійний марш миру ветеранів війни — діячів літератури та мистецтва, Всеукраїнська мистецька акція боротьби зі СНІДом та театральні фестивалі "Золотий Лев" у Львові й "Херсонські ігри" в Севастополі.

52. Біля Національної опери України

Протягом останніх років умови творчої свободи значно розширили стильові та тематичні межі в театральному мистецтві й виконавсько-концертній діяльності. Тривали пошуки найефективніших організаційно-творчих та економічних структур, утвердилася творча самостійність художніх колективів, з'явилися перші, часом доволі вдалі, спроби організації недержавних театрів та концертних груп. Так виникли "Театр Бенефіс", "Театр зірок" у Києві, театр "Люди і ляльки" у Львові та ін.

Помітно розширилася мережа державних театрів, переважно за рахунок надання бюджетного фінансування новоствореним театрам-студіям. Триває процес структурних змін у системі концертної діяльності. Створено низку колективів, які вже здобули визнання мистецької громадськості: симфонічний оркестр Національної філармонії, ансамбль "Київські солісти" під керівництвом Б. Которовича, камерний оркестр у Черкасах, камерний хор у Чернігові тощо.

Театральне мистецтво наших днів переживає справжній розквіт. Творча самостійність художніх колективів, які працюють в умовах вільної конкуренції, розширює стильові й тематичні межі театального мистецтва (що, правда, деякі режисери аж надто потурають смакам та примхам глядача). Зростає популярність театрів. Щороку відбувається до 40 тис. вистав, що їх переглядають майже 20 млн. глядачів.

Від часу затвердження в 1992 р. "Основ законодавства України про культуру" було ухвалено низку законів, які стосувалися регулювання окремих секторів сфери культури та мистецтв. Стали чинними закони України

“Про музеї та музейну справу в Україні” й “Про бібліотеки та бібліотечну діяльність в Україні”.

Ці закони мають безумовну важливість. Вони визначають загальний порядок створення, державної реєстрації, ліквідації та реорганізації вказаних закладів, установлюють загальний порядок фінансування й матеріально-технічного забезпечення музеїв та бібліотек.

Не покладаючись цілковито на державу, українська громадськість посідає активну життєствердну позицію в культурологічному просторі. З'явилося багато самодіяльних асоціацій, товариств, об'єднань, фондів, котрі ставлять собі за мету відродження національних культурних традицій. Фонд культури, що його багато років очолює Б.Олійник, розгорнув свою діяльність на багатьох напрямках культурного буття. Вирізняється своєю активною позицією в цій надзвичайно важливій сфері й українсько-американський фонд “Відродження”, головним співзасновником якого є бізнесмен і меценат Дж.Сорос. Створена на Заході мережа українських культурних закладів поступово переноситься на Батьківщину. Широко відома діяльність таких меценатів, як Ю.Ємець і П.Яцик із Канади, О.Воскобойник і А.Лисий зі США, М.Гоян з Австралії та ін.

У 1997 р. було ухвалено важливі закони “Про благодійництво та благодійні організації” й “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”, які разом зі статтею 7.11 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” уперше передбачили реальні податкові пільги для неприбуткових організацій. Зазначена стаття застосовується до неприбуткових установ і організацій, які є доброчинними фондами та організаціями, створеними для проведення доброчинної діяльності, зокрема, до громадських організацій, заснованих для впровадження екологічної, оздоровчої, аматорської, спортивної, культурної, освітньої, наукової діяльності, а також до творчих спілок.

Важливість Закону України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” визначається двома особливостями. По-перше, він, нарешті, чітко визначає шлях для утворення нової творчої спілки та набуття нею відповідного правового статусу. По-друге, ним вирішено наболіле питання про успадкування власності колишніх радянських (всесоюзних) творчих спілок на території України.

Що стосується правового статусу “професійних творчих працівників”, то їм гарантовано право на пенсію, навіть якщо член творчої спілки не мав постійної роботи, право на додаткову житлову площу, а також додатковий соціальний захист, який полягає в тому, що вони можуть одержувати фінансову та іншу матеріальну допомогу, яку їм надаватимуть їхні творчі спілки.

Закон “Про благодійництво та благодійні організації” створює необхідні правові передумови для заснування таких організацій та розвитку їхньої діяльності, зокрема, в культурно-мистецькій сфері.

Особливо важливим чинником впливу на формування культурної політики в Україні протягом 90-х рр. стали укази та доручення Президента України. Саме вони визначали пріоритетні напрями роботи, їхній характер, коло проблемних питань, розв'язання яких мало виняткове значення не лише для діяльності закладів, установ, художніх колективів культурної сфери, а й для утвердження в нашому суспільстві високих естетичних та етичних ідеалів, формування світоглядних позицій нашого сучасника, морального, а відтак і соціально-політичного клімату в державі.

Не менш важливе значення в цій справі мало запровадження указом Президента статусу “національний” для визначних осередків духовного життя України — видатних художніх колективів, навчальних закладів, бібліотек, музеїв, заповідників. У такий спосіб було відзначено їхню особливу роль у відродженні й розвитку національної культури.

Ухвалений у жовтні 1994 р. указ захистив і зберіг на державному рівні найцінніші осередки культури від морального та фізичного руйнування. Сьогодні близько 30 об'єктів: театри, художні колективи, музеї, бібліотеки, історико-архітектурні та історико-культурні заповідники — мають високе звання національних, чим підкреслена їхня просвітницька роль у духовному житті нашого народу.

Саме в 1994 р. почалося активне сприяння сфері культури: указами Президента України були встановлені галузеві професійні Дні музеїв, бібліотек, українського кіно та художника України. Укази “Про Всеукраїнський фонд відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини”, “Про збереження історичної забудови у центральній частині міста Львів”, “Про забезпечення збереження будівлі Одеського державного академічного театру опери та балету”, “Про реконструкцію Національного художнього музею” сприяли збереженню та відтворенню архітектурної спадщини нашого народу, розвитку національного мистецтва, оберігали його духовну скарбницю.

Особливу роль відіграли укази Президента України “Про державні стипендії діячам науки, освіти та культури”, спрямований на підтримку й примноження великого творчого потенціалу українського суспільства, та “Про надання державних стипендій найбільш обдарованим молодим митцям України”, який активізує й стимулює творчу діяльність юних виконавців, артистів, художників. Щорічно виділяється 50 таких стипендій.

Одним із найважливіших документів, якими визначається довгострокова програма розвитку духовної сфери в Україні, є указ Президента “Про державну підтримку культури та мистецтва в Україні”, на виконання якого затверджено Положення про порядок надання грантів Президента України молодим діячам театрального, музичного, образотворчого мистецтва та кінематографії, які вони вже отримали в 1999 р. Виділені довічні стипендії для видат-

53. Державний ансамбль українського фольклору "Берегиня"

них діячів культури та мистецтв, які досягли 70-річного віку. Тим самим держава взяла під свою опіку кращих із них.

Вагомим кроком для підтримки й розвитку аматорського мистецтва стало ухвалення Президентом України указу про проведення Всеукраїнського огляду народної творчості, який привернув увагу органів виконавчої влади на місцях до проблем народної творчості, насамперед, зміцнив матеріальну базу закладів культури та колективів.

Всеукраїнський огляд народної творчості значною мірою сприяв росту виконавської майстерності, сценічної культури аматорських колективів, поповненню й збагаченню їхнього репертуару, зміцненню матеріальної бази. У програмах огляду, творчих звітів були представлені всі види та жанри самодіяльного мистецтва.

У рамках огляду в багатьох регіонах відбулася переатестація колективів, що мали звання "народний". Звання "народний" та "зразковий" надано тим із них, що продемонстрували високий творчий рівень, водночас було створено й нові колективи.

У деяких областях проведення огляду збіглося з визначними датами обласного значення. Так, у Черкаській області заходи огляду були присвячені 45-річчю утворення області, Хмельницька область перший етап огляду присвятила 55-й річниці звільнення області від фашистських загарбників, а другий пройшов як телефестиваль народної творчості "Подільське намисто", присвячений 8-й річниці незалежності України. В рамках огляду відбувся обласний фестиваль народного мистецтва "Злагода-2000" в Запоріжжі.

Значна група працівників культури та мистецтва відзначена державними нагородами, десятки отримали почесні звання, нагороджені Почесними грамотами Кабінету Міністрів, подяками Міністерства культури та мистецтв,

дипломами обласних оргкомітетів. У перебігу огляду виявлено й проблеми в розвитку культурного процесу. Основною з них залишається недостатнє фінансування, слабкість матеріально-технічної бази, брак кваліфікованих кадрів, особливо на селі. Значна частина клубних установ неспроможна нині утримувати постійних керівників аматорських колективів, через що деякі з них припинили існування, а деякі працюють "від огляду до огляду", що негативно позначається на рівні навчально-творчої роботи.

Знизився рівень престижності культурно-освітнього працівника. Сферу культури залишили багато досвідчених керівників, а процес заміщення їх новими спеціалістами відбувається надто повільно.

Викликає серйозне занепокоєння стан розвитку традиційної народної культури в деяких областях. Подекуди відбувається підміна справжніх зразків фольклорної традиції формами "клубної самодіяльності", уніфікація репертуару, одягу, манери виконання, що й засвідчили творчі звіти. Через фінансові труднощі, нестачу фахівців та сировини практично зникають деякі види народних ремесел.

Розвиток культури та мистецтва в умовах ринку неможливий без широкого залучення до культурно-мистецької сфери, поряд із бюджетними асигнуваннями, коштів з інших джерел шляхом податкового стимулювання діяльності неприбуткових організацій, що функціонують у сфері культури, а також заохочення спонсорства та меценатства.

Введення в дію Закону України "Про благодійництво та благодійні організації" сприяло поліпшенню ситуації у фінансуванні культурної галузі. Проте неприбутковий сектор культурно-мистецької сфери значно ширший від добродійного. Неприбуткові організації, зокрема в культурній сфері, відповідно до чинного законодавства не звільнені від сплати податку на додану вартість.

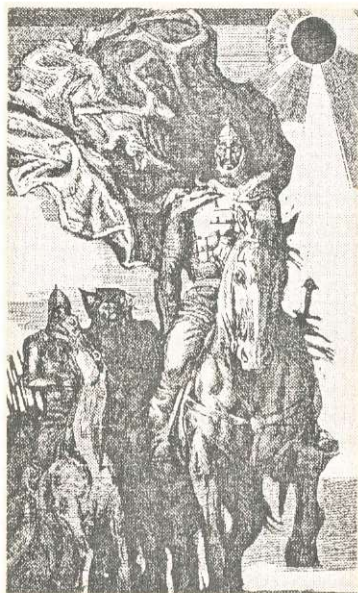
Останнім часом створено такі умови, за яких поряд із державними закладами культури існують і приватні, що фінансуються за рахунок комерційної діяльності або на засадах госпрозрахунку.

Яскравим прикладом цього є приватні та госпрозрахункові картинні галереї й виставкові зали, музичні колективи та театри, які створюють здорову конкуренцію державним мистецьким установам.

За 1992-1996 рр. в Україні було організовано майже 170 пересувних або стаціонарних виставок. Від 1997 р. їх щорічна кількість сягає близько півсотні. "Виставковий бум" пояснюється виникненням приватних галерей. Серед найвідоміших — "Брама", "Човен", Галерея мистецтв НАУКМА, "НЕФ", "Грифон", "Славутич" тощо.

Сприятлива морально-психологічна обстановка в середовищі мистецької інтелігенції зумовила появу в період між 1991 та 1995 рр. ряду визначних художніх творів, які стали помітними явищами в громадсько-культурному житті. Це, передусім, "Літургія №1" Л. Дичко, "Реквієм жертвам голодо-

54. Г.Якутович. Ілюстрація до "Слова о полку Ігоревім"

мору 1933 р." та кантата "Бабин яр" Є.Станковича, постановка опери "Набукко" Дж.Верді в Національній опері України, вистави "Хазяїн" І.Карпенка-Карого у Львівському театрі ім.М.Заньковецької, "Народний Малахій" М.Куліша в Донецькому театрі ім.Артема, фільми "Лебедине озеро. Зона", "Астенічний синдром", живописні та графічні роботи Т.Яблонської, Г.Якутовича, Б.Туліна, гобелени М. та І.Литовченків.

За згаданий період у системі державних концертних організацій створено 29 нових музичних колективів: симфонічний оркестр Національної філармонії, камерний хор "Київ", Український театр пісні "Берегиня", муніципальний духовий оркестр у Києві та ін. Помітним є зростання кількості музеїв (з 202 у 1991 р. до 272 в 1995). Зокрема, значним явищем у культурному житті стало відкриття музеїв Богдана Хмельницького в Чигирині та гетьманства в Києві. Більш як удвічі зросла кількість пам'яток історії та культури, які перебувають на державному обліку (в 1991 р. — 67 941, у 1995 — 145 686). Зростає й мережа дитячих шкіл естетичного виховання (в 1991 р. — 1539, у 1995 — 1600).

За ці роки збільшилася кількість історико-культурних заповідників (з 20 до 46), найвизначніші з них мають статус "національний": "Софія

Київська", Шевченківський, "Херсонес Таврійський", "Древній Галич", "Хортиця", Чигиринський.

Оглядаючи зроблене від 1996 по 1999 рр., необхідно відзначити заходи щодо збереження й підтримки вітчизняного кіновиробництва. Зокрема, досягнуто домовленості щодо реалізації спільних кінопроектів з іноземними та вітчизняними інвесторами. За цією системою було відзнято низку художніх фільмів. Серед них такі непересічного рівня роботи, як "Приятель небіжчика" режисера В.Криштофовича та "Сумні історії" Кіри Муратової. Активізувалася робота щодо організації контролю за прокатом і розповсюдженням кіно- та відеофільмів. Українські фільми були представлені на кінофестивалях у країнах далекого й близького зарубіжжя. Завершено зйомки фільму "Чорна рада" за романом П.Куліша, які режисер Микола Засеєв здійснив на Національній кіностудії художніх фільмів ім.О.Довженка.

Атмосфера суспільних перетворень позначилася й на театральному мистецтві, значно розширивши та урізноманітнивши його смислові й тематичні межі. На цей час припадають цікаві пошуки, а також справжні творчі відкриття режисерів С.Данченка, Р.Віктюка, І.Бориса, С.Мойсеева, А.Жолдака. Новаторська творчість Р.Віктюка, на думку провідних фахівців сценічного мистецтва, по суті, визначає театральну естетику ХХ ст.

З'явилася плеяда талановитих виконавців оперних та балетних партій, обдарування яких засягло на рівні світових зірок: В.Степова, Л.Забіляста, В.Гришко, В.Писарев, А.Кочерга, В.Лук'янець, А.Шкурган.

У 90-х рр. здобули визнання численні фестивалі та конкурси оперного мистецтва, органної й фортепіанної музики, піаністів та скрипалів. Більшість із них перейшла в престижний розряд міжнародних.

Здобули популярність і такі фестивалі, як "Червона Рута", "Пісенний вернісаж", "Зірки світового балету", "Чумацький шлях", "Всі ми діти твої, Україно!" та ін.

Стан сучасної української естрадної пісні в цей час визначався творчістю С.Ротару, М.Мозгового, О.Білозір, Т.Петриненка, Т.Повалій, В.Зінкевича, А.Кудлай, В.Білоножка, П.Зіброва, груп "ВВ", "Скрябін", "Пікардійська терція" та ін.

Останнім часом посилювалася увага до збереження національної культурної спадщини. Під охороною держави перебувають 123 тис. пам'яток історії та культури, музейний фонд України нараховує 10 млн. одиниць зберігання. Протягом останніх років створено низку нових національних державних заповідників ("Чернігів стародавній", "Кам'янець-Подільська фортеця"), музеїв, присвячених постатям та подіям національної історії, що раніше замовчувалися через ідеологічні причини. Розпочато роботу над створенням Реєстру національного культурного надбання та поверненням пам'яток, незаконно вивезених з України. Здійснено реставрацію видатних архітек-

турних споруд — Палацу культури “Україна” та Національної філармонії, історико-архітектурних пам’яток у Чигирині, відбулися відновлювальні роботи в заповіднику “Древній Галич”, відтворено ансамбль Михайлівського Золотоверхого собору, триває відбудова Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Протягом останніх років спостерігалось поживлення інтересу до народної творчості, відродження народних традиційних ремесел. Осередками цього процесу стали заклади культури клубного типу, які для значної частини громадян, особливо тих, які проживають у сільській місцевості, часто залишаються єдиними осередками культури. Клубна мережа України сьогодні охоплює понад 20 тис. закладів, переважна більшість яких розташована на селі. Тут активно впроваджуються нові форми роботи, зокрема, перехід на орендні умови діяльності.

Значно посилюлися міжнародні контакти українських митців і культурологів. Численні виступи виконавських колективів, виставки творів із колекцій провідних музеїв, експозиції художників сприяли зміцненню міжнародного авторитету України. Водночас відбувалося активне ознайомлення вітчизняної аудиторії з кращими набутками світового мистецтва, його новими стильовими та жанровими пошуками. Гідно були представлені українські музейні скарби на виставках “Слава Візантії” в США та “Золото степів України” в Італії. Активізувалася діяльність у сфері культури представництв України в іноземних державах та при міжнародних організаціях. Почався процес створення інформаційно-культурних центрів України в зарубіжних країнах. У 1998 р. у відреставрованому будинку розпочав свою діяльність український інформаційно-культурний центр у Москві. Велике позитивне значення мало долучення України до низки міжнародних правових актів у сфері культурного обміну та збереження культурної спадщини.

Проведена значна робота щодо реорганізації системи підготовки кадрів для галузі, оскільки вона ні за кількісними, ні за якісними параметрами не відповідала новим вимогам (готувалося набагато більше від потреб клубних і бібліотечних працівників середньої кваліфікації, загального профілю). У програмах вищих навчальних закладів не враховувалися реальні потреби й вимоги сучасного життя, світові кваліфікаційні стандарти.

Почався процес об’єднання багатьох колишніх культурно-просвітницьких училищ з училищами музичними й художніми. Відбувається принциповий перегляд програм вищих навчальних закладів культури та мистецтва. Вводяться нові спеціальності, регулюються відповідно до реальних потреб плани прийому. В новій системі підготовки кадрів особливе місце посідають реорганізовані Академія образотворчого мистецтва та архітектури, Національна музична академія України ім. П. Чайковського, Національний університет культури та мистецтв України. Успішно працює Дитяча академія мистецтв у Києві.

Головним завданням державної політики в галузі культури є забезпечення умов — творчих, правових, фінансово-господарських, адміністративно-управлінських — для збереження й усебічного розвитку української культури, структурного реформування культурної сфери.

Досягнення цих цілей можливе шляхом створення ефективних механізмів підтримки та функціонування культурно-мистецької сфери, співвідносних із новими політико-економічними реаліями життя держави.

§2. Розвиток освіти

Незалежна Україна успадкувала від радянських часів високий освітній потенціал. 93% зайнятого населення на початок 90-х рр. мали середню або вищу освіту. За освітнім рівнем жіноча частина населення ніскільки не поступалася чоловічій.

Однак пристосування діяльності освітніх установ до ринкових умов вимагало істотної реорганізації народної та, особливо, професійної освіти. Попри глибоку соціально-економічну кризу, освітня галузь витримала випробування суворими життєвими реаліями.

Із ухваленням Конституції України та закону про освіту основні правові засади демократичного функціонування й розвитку освіти визначилися. Їх реалізація вимагає системних послідовних дій, радикальних змін у структурі, змісті й управлінні освітою.

Процес перебудови системи освіти відбувався в складних умовах. Інтелектуальна, політична, соціально-економічна трансформація суспільства, яка здійснюється в стислі терміни, суперечливо позначилася на розвитку освіти.

Найпершим суспільним середовищем, до якого потрапляє дитина, є дошкільний заклад. В Україні функціонує розгалужена мережа дошкільних закладів, які різняться за формами, змістом, напрямками роботи. На початку 2000 р. 17,6 тис. дитячих садків відвідувало 1,1 млн. дітей, або 38% загальної кількості дітей дошкільного віку в країні.

Широкого розповсюдження набула організація освітніх закладів типу “дитячий садок-початкова школа” як у сільській, так і в міській місцевостях.

Уже працює 881 такий комплекс (36,5 тис. дітей). Діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування, проживають у 57 дитячих будинках (4,5 тис. дітей) та 77 дитячих будинках сімейного типу (676 дітей).

У регіонах організуються профільні дошкільні заклади з пріоритетним розвитком того чи іншого напрямку роботи, такі, що працюють за власними авторськими програмами та методиками видатних педагогів сучасності й минулого. Таких закладів уже понад 1,5 тис. одиниць.

Однак загальна ситуація з дошкільною освітою ще не вийшла на рівень вимог часу. Мережа дошкільних закладів істотно скорочена.

Таблиця 7.

	Станом на 01.01.91 р.			Станом на 01.01.2000 р.		
	Всього	у т.ч.		Всього	у т.ч.	
		місто	село		місто	село
Кількість дошкільних закладів	24,5 тис.	11,9 тис.	12,6 тис.	17,6 тис.	8,2 тис.	9,4 тис.
Контингент дітей	2,4 млн.	1,9 млн.	551,5 тис.	1,1 млн.	896 тис.	207 тис.
% охоплення	57,2	64	43	38,4	40	20

Як порівняти з 1990 р., кількість дітей, що відвідують дошкільні заклади, зменшилася на 54,1%. (табл.7). Отже, звужується охоплення дітей суспільним вихованням.

Певні втрати надбань системи дошкільної освіти та виховання негативно позначилися на фізичному й морально-етичному розвитку дітей, соціальному захисті дітей із малозабезпечених і неповних сімей, умови догляду та виховання в яких часто набагато гірші, ніж у дошкільних закладах.

Це пояснюється кількома причинами: погіршенням демографічної ситуації, різким зниженням добробуту сімей, що унеможливило сплату за відвідування дитиною садка, перепрофілюванням дошкільних закладів, тимчасовим припиненням їх функціонування.

Механізмом уведення в дію Закону України "Про освіту" передбачено розроблення низки законопроектів прямої дії, які покликані врахувати специфіку його реалізації на кожному освітньому рівні.

Проектом закону "Про дошкільну освіту та виховання" визначено завдання дошкільної освіти на сучасному етапі, організаційно-правові й навчально-методичні засади функціонування дошкільних закладів. Особливо важливим є окреслення нових підходів до створення різноманітних форм здобуття дошкільної освіти.

Затверджений базовий компонент (державні стандарти) дошкільної освіти визначив вимоги до змісту, рівня та обсягу дошкільної освіти, які є основою оцінки певного освітнього рівня, норми, що узгоджують інтереси дитини й потреби суспільства щодо освіченості особистості.

Отже, для дошкільної освіти на найближчий період найважливішим є збалансованість її мережі відповідно до потреб у різних типах дошкільних закладів, захист цієї системи через ухвалення закону про дошкільну освіту та виховання.

Важливу соціально-культурну функцію в суспільстві виконує середня ланка системи освіти. Попри складні соціально-економічні умови перехідного періоду, вона не лише збереглася, а й, зазнавши певних якісно-структурних змін, стала вагомим чинником відтворення духовного та інтелектуального потенціалу країни.

Конституцією та Законом України "Про освіту" молоді гарантовано здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти. В Україні реалізуються державні національні програми "Освіта (Україна XXI століття)", "Діти України".

За попередні роки становлення України як самостійної держави сформовано нормативно-правову базу системи освіти. На основі Закону України "Про освіту" підготовлено проекти законів прямої дії, зокрема "Про загальну середню освіту", нормативно-правові акти про різні типи шкіл і форми навчання. Вперше в Україні були розроблені стандарти загальної середньої освіти.

Таблиця 8.

Назви закладів	1991 р.		1999 р.	
	кількість закладів	учнів у них (тис.)	кількість закладів	учнів у них (тис.)
Денні загально-освітні заклади	20911	6833,2	21280	6650,5
у т.ч.:				
— гімназії;	103	76,4	236	115,2
— ліцеї;	73	40,1	208	68,8
— коледжі	—	—	26	14,3
Школи-інтернати	689	150	697	149
у т.ч.:				
— загальноосвітні;	294	73,9	292	86,5
— санаторні;	66	15,6	64	16,3
— спеціальні	393	76,2	391	61,6
Вечірні (заочні) школи	502	183,8	298	114,3

55. На уроці народознавства

Для задоволення освітніх потреб населення функціонує досить розгалужена мережа шкільної освіти. Працює 21,3 тис. денних загальноосвітніх навчальних закладів різних ступенів із контингентом 6,7 млн. учнів, 248 середніх вечірніх (заочних) шкіл (114,3 тис. учнів). Розширюється кількість спеціалізованих середніх навчальних закладів. Для розвитку здібностей обдарованих дітей функціонує 236 гімназій, 208 ліцеїв, 26 колегіумів, 1040 навчально-виховних комплексів (табл.8).

Діти, які потребують соціальної допомоги та реабілітації, мають змогу жити в інтернатних установах.

Першочергова увага в них приділяється бездоглядним знедоленим дітям, дітям-сиротам, інвалідам, учням, що потребують особливого педагогічного підходу, дітям із сімей безробітних непрацездатних батьків, багатодітних сімей.

Дедалі впевненіші кроки в своєму становленні роблять приватні навчальні заклади, кількість яких значно збільшилася.

У складних соціально-економічних умовах система освіти реформується й далі, адаптуючись до сучасних вимог суспільства. Її вдосконалення відбувається з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду, надбань кращих учительських колективів, результатів педагогічних експериментів, що цілком відповідає міжнародним тенденціям в освіті й сприяє інтеграції в світовий і європейський освітянський простір.

В основу розроблення державного стандарту покладено принцип українознавчого спрямування змісту шкільної освіти, за яким пріоритет надається розгляду суспільно-історичного процесу становлення української нації, самобутності її культури й самосвідомості в контексті розвитку світової науки та культури.

56. На заняттях у єврейському педагогічному коледжі №3, м.Київ

На шляху утвердження Української держави оновлюється зміст навчально-виховного процесу. Викладання основ шкільних наук здійснюється за 135 навчальними програмами, 364 назвами підручників і навчальних посібників, які є результатом праці вітчизняних авторів.

Здійснено реальні кроки щодо реалізації політики, спрямованої, передусім, на розширення сфери використання української мови як державної, задоволення потреб і прав дітей та молоді щодо вивчення рідної мови.

Стабілізується тенденція оптимізації шкільної мережі відповідно до етнічного складу населення за мовами навчання. Тільки в 1999 р. додатково відкрито 60 шкіл з українською мовою навчання, 166 російськомовних шкіл реорганізовано в українськомовні, зокрема, в Донецькій області — 46, Херсонській — 42, Запорізькій — 24, Сумській — 16, Луганській — 13. У російськомовних закладах відкрито 2,7 тис. класів з українською мовою навчання. Всього українською мовою навчається 4,5 млн. школярів, або 67,4% всіх учнів (проти 49,3% в 1991 р.).

Для задоволення мовних потреб осіб інших національностей в Україні функціонує 2,4 тис. шкіл із російською мовою навчання, 11 — молдавською, 107 — румунською, 67 — угорською, 9 — кримськотатарською, 3 — польською, 2,3 тис. шкіл — з двома та трьома мовами навчання. Крім того, учні мають можливість вивчати як рідну болгарську, гагаузьку, новогорецьку та інші мови національних меншин.

Значна увага приділяється роботі з обдарованою учнівською молоддю. В усіх регіонах працюють відділення Малої академії наук. Щорічно проводяться всеукраїнські олімпіади, конкурси та інші змагання серед учнів. Багатьом школярам перемоги в цих змаганнях відкрили шлях до вищих навчальних закладів.

Успішно виступають українські учні на щорічних міжнародних олімпіадах із математики, фізики, хімії, біології та інформатики. Так, за 5 останніх років 132 учасники цих олімпіад вибороли 102 медалі різного ґатунку (17 золотих, 40 срібних і 45 бронзових).

У загальноосвітніх закладах працює понад 550 тис. педагогів. Для багатьох із них характерний творчий пошук, висока ефективність навчально-виховного процесу.

Водночас стан загальної середньої освіти характеризується нарощуванням складних проблем. Економічна криза негативно позначилася, насамперед, на стані матеріально-технічної бази середньої освіти, яка протягом останніх років фактично не оновлювалася. Особливо це характерно для сільської місцевості, де понад третина шкіл — малокомплектні.

Позначається на загальноосвітньому процесі й соціальна напруга, викликана невилпатою заробітної плати педагогам, погіршенням соціального захисту дітей із малозабезпечених сімей. Організація навчального процесу ускладнюється незадовільним забезпеченням закладів освіти засобами навчання, наочними посібниками, навчальною літературою.

Недостатня організаційська робота провадиться на місцях щодо здійснення повної загальної обов'язкової середньої освіти молоді. На початок 1999/2000 навчального року не були охоплені навчанням 10,3 тис. випускників 9-х класів.

Як засвідчують перевірки державної інспекції закладів освіти, від 15 до 20% учнів загальноосвітніх шкіл не справляються з контрольними завданнями з базових дисциплін.

Загальну тривогу викликає стан здоров'я дітей, який погіршився в останні роки, зокрема у зв'язку з ускладненням екологічної обстановки та посиленням економічних негараздів в Україні.

Проблема безробіття торкнулася й педагогічних працівників. Через скорочення класів-комплектів у 1999 р. звільнено майже 3,1 тис. учителів. Водночас у частині регіонів спостерігається дефіцит кваліфікованих учительських кадрів, особливо української мови та літератури, іноземних мов, математики.

Найближчі перспективи розвитку вимагають завершити поетапне реформування структури та змісту всіх ланок середньої освіти. Зокрема, першочерговою й тривалою перспективою для всіх рівнів управління є забезпечення конституційних прав і гарантій отримання молоддю обов'язкової повної загальної середньої освіти.

Реалізація цього завдання має здійснюватися через різні типи навчальних закладів та різні підходи до організації занять, поєднання денної, вечірньої (заочної) та індивідуальної (домашньої), державної й приватної форм навчання. У зв'язку з цим зусилля мають бути зосереджені на розробленні та

реалізації двох основних напрямів: економіки освіти та управління якістю загальної середньої освіти.

Вимога часу — нові нормативи матеріально-технічного забезпечення навчально-виховних закладів з урахуванням особливостей регіонів та специфіки сільської школи. Потребує подальшого розвитку мережа навчальних закладів для творчо обдарованої учнівської молоді та дітей із вадами у фізичному й розумовому розвитку, створення для їх підтримки спеціальних фондів.

Щоб забезпечити належну якість освітніх послуг, необхідно завершити розроблення нормативно-правової бази для реалізації Закону України "Про загальну середню освіту", здійснити поетапний перехід на 12-річну структуру загальноосвітньої середньої школи, підготовку й запровадження державних стандартів загальної середньої освіти, критеріїв і дійового механізму атестації та акредитації закладів освіти, системи тестування й моніторингу якості загальноосвітньої підготовки учнів.

Наполегливої роботи вимагає здійснення заходів щодо утвердження державної мови в усіх закладах і установах системи освіти.

Відповідно до оновлення змісту середньої освіти слід завершити підготовку та забезпечити випуск національних підручників і навчальних посібників з усіх предметів державного компоненту в комплексі з необхідними навчально-методичними посібниками, дидактичними матеріалами, комп'ютерними програмними засобами.

Суттєвого вдосконалення вимагає система підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів з урахуванням нових цілей середньої освіти, реформування її змісту та турбота держави про належне інформаційне забезпечення вчителів. Завдання педагогічної науки — розроблення сучасних методик і новітніх технологій навчання та озброєння ними вчителів.

Невідривною ланкою системи безперервної освіти є професійно-технічна, яка спрямована на забезпечення самореалізації особистості, формування її кваліфікаційного рівня, створення національного виробничого потенціалу, що покликаний відігравати важливу роль у технологічному оновленні виробництва, впровадженні в практику досягнень науки й техніки.

Концепція професійно-технічної освіти базується на положеннях Конституції, законів України "Про освіту", "Про професійно-технічну освіту", світовому й вітчизняному досвіді підготовки та перепідготовки кадрів.

Україна успадкувала досить розвинуту систему професійно-технічної освіти, яка за багатьма показниками відповідала потребам економіки країни того часу. У 1991 р. функціонувало 1246 професійно-технічних училищ із контингентом учнів понад 600 тис. чоловік, що в 1,5 раза перевищувало проектну потужність навчальних закладів. Прийом учнів у ПТУ планувався за принципом щорічного нарощування підготовки робітників масових професій середнього рівня кваліфікації.

Водночас слід зазначити, що перебування профтехосвіти в складі загальносоюзної освітньої системи, жорстка централізація її планування та управління дали негативні наслідки. Підготовка робітничих кадрів була спрямована здебільшого на задоволення потреб військово-промислового комплексу, машинобудування, внаслідок чого нині не вистачає кваліфікованих фахівців у соціальній сфері, готельному господарстві, у сферах туризму, бізнесу, побутової, комунальної служби тощо.

Навчальні плани з усіх професій (понад 6 тис.) розроблялися централізовано в Москві й не мали регіонального компоненту, не враховували особливостей конкретного регіону й технологій конкретних підприємств.

Викладання предметів загальноосвітнього та професійного циклу в профтехучилищах здійснювалося лише російською мовою, україномовні підручники та посібники практично не видавалися.

Нині система профтехосвіти України налічує 977 державних професійно-технічних закладів. Окрім того, функціонує розгалужена мережа галузевих навчально-курсівних комбінатів, де провадиться початкова професійна підготовка та підвищення кваліфікації робітників.

У професійно-технічних училищах понад 500 тис. випускників загальноосвітніх шкіл оволодівають більш як 500 робітничими професіями. 70% учнів профтехучилищ одночасно з професією здобувають повну середню освіту.

В умовах ринкової економіки на виконання Закону України "Про зайнятість населення" система професійно-технічної освіти на базі своїх навчальних закладів здійснює навчання тимчасово безробітних, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників.

Щороку в державних професійних навчальних закладах підвищують кваліфікацію понад 20 тис. працівників сільського господарства, отримують другу кваліфікацію близько 25 тис. чоловік із числа безробітних.

Водночас ця ланка освіти здійснює важливі функції соціального захисту підлітків. У профтехучилищах навчаються 55 тис. сиріт і напівсиріт, отримують безплатне харчування понад 200 тис. дітей із бідних та малозабезпечених сімей. Професійна підготовка підлітків є необхідною передумовою забезпечення їхньої зайнятості й спрямована на захист молоді від безробіття.

У професійно-технічних закладах освіти працювало в 1999 р. близько 60 тис. інженерно-педагогічних працівників, зокрема, понад 17 тис. викладачів і 33 тис. майстрів виробничого навчання. Близько 35% майстрів володіють двома та більше професіями, 40% викладачів предметів професійного циклу також мають відповідну робітничу кваліфікацію.

Маючи значний матеріально-технічний потенціал і відповідних спеціалістів, навчальні заклади провадять активну роботу щодо збільшення обсягів виробництва продукції й надання різних послуг підприємствам і населенню.

Так, тільки за 1999 р. професійні навчальні заклади виготовили продукції та надали послуг на суму 12 млн. грн.

Після здобуття незалежності в Україні почала формуватися та втілюватися в життя власна політика в галузі професійно-технічної освіти, спрямована на виведення її на рівень досягнень розвинених країн світу.

Так, розроблено концепцію розвитку професійно-технічної освіти на період переходу України до ринкової економіки, якою передбачено ступеневу підготовку кваліфікованих робітників від початкових до вищих розрядів, розпочалася робота з оптимізації всієї мережі навчальних закладів, удосконалення змісту освіти, впровадження нових типів закладів та прогресивних технологій навчання.

Та все ж соціально-економічні умови, що склалися в державі, призвели до необхідності здійснення поглибленого структурного реформування цієї ланки освіти.

Указом Президента України від 8 травня 1996 р. було затверджено Основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні на 1996-2000 рр. На його виконання органами управління профтехосвітою на місцях, професійно-технічними навчальними закладами, науково-методичними установами здійснено систему заходів, що дало змогу в скрутних економічних умовах розпочати реформування цієї освітянської ланки.

Розроблено методологічні принципи інтеграції змісту й номенклатури робітничих професій та проєкт концепції стандартів професійно-технічної освіти.

Розпочата оптимізація мережі навчальних закладів та структури підготовки фахівців. В основу вдосконалення мережі профтехучилищ покладена спеціалізація навчальних закладів за професійним спрямуванням відповідно до потреб ринку праці й суспільства. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1997 р., враховуючи загальнодержавні й регіональні потреби в кваліфікованих кадрах, ліквідовано 21 профтехучилище, яке не мало відповідної навчально-матеріальної бази. Ще 296 училищ зазнали ліквідації з міркувань їх збільшення та спеціалізації. На їхній базі шляхом об'єднання створено 146 спеціалізованих навчальних закладів. За пропозиціями регіональних органів державної влади розроблено програму реорганізації мережі ПТУ до 2000 р.

Триває робота зі створення нормативно-правових та організаційно-педагогічних засад діяльності нових типів професійно-технічних закладів освіти. Нині в Україні відкриті й діють 9 центрів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, 5 училищ-агрофірм, 14 художньо-промислових училищ, 15 центрів новітніх технологій підготовки фахівців для підприємницької діяльності, 90 вищих професійних училищ різних фахових спрямувань.

За 1999 р. профтехучилищам сільського профілю виділено під навчальні господарства понад 2 тис. га землі. Сформована мережа професійно-технічних навчальних закладів, здатних задовольняти потреби ринку праці та вимоги державних органів зайнятості щодо професійного навчання й перепідготовки незайнятого населення.

Вжито певних заходів для вдосконалення й демократизації форм управління професійно-технічною освітою.

Проте назагал у реформуванні професійно-технічної освіти зроблено лише перші кроки. Через економічну кризу, вкрай недостатнє фінансування поки що не вдається реалізувати повністю програму, що передбачена указом Президента України.

Все це спричинило уповільнення розвитку професійно-технічної освіти, вона відстає сьогодні від динамічних змін у суспільстві.

За умов подолання кризової ситуації суттєві заходи щодо реформування професійно-технічної освіти мають бути здійснені в наступні роки. Передбачається подальше впорядкування мережі професійно-технічних закладів та професійно-кваліфікаційної структури підготовки робітничих кадрів. Має бути запроваджена різномірна підготовка.

Перший рівень — початкова професійна підготовка робітників у галузевих навчально-курсових комбінатах, другий — професійне навчання молоді в профтехучилищах масових професій середнього рівня кваліфікації, третій — підготовка робітників високої кваліфікації та молодших спеціалістів у вищих професійних училищах та центрах підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації фахівців.

Таблиця 9.

Основні показники діяльності закладів профтехосвіти в 1991-1999 рр.

Роки	(Мережа навчальних закладів на кінець року)	Контингент учнів (тис.чоловік)	Прийом учнів (тис.чоловік)	Випуск кваліфікованих робітників (тис.чоловік)
1991	1246	643,47	380,5	376,7
1992	1256	647,2	368,5	293,8
1993	1185	629,4	340,8	302,6
1994	1177	572,8	285,9	235,8
1995	1161	552,1	298,4	271
1996	1146	537,8	303	271,3
1997	995	526,5	250	251
1998	989	527,2	255	258,2
1999	977	523,1	253,2	260,7

Основні показники діяльності закладів професійно-технічної освіти наводяться в табл. 9.

Для подальшого розвитку професійно-технічної освіти необхідно протягом 2000-2001 рр. вжити низку важливих заходів.

Відповідно до змін у технологіях виробництва, організації праці належить упровадити механізми оновлення змісту професійно-технічної освіти. Для цього мають бути створені стандарти профтехосвіти, розпочато розроблення та видання нових поколінь підручників і посібників; упроваджені нові, адекватні змінам в економічній системі механізми фінансування та матеріально-технічного забезпечення профтехосвіти; завершено вдосконалення мережі професійно-технічних навчальних закладів (децентралізація управління, розширення автономії навчальних закладів тощо).

Систему вищої освіти на початку 90-х рр. утворювали 910 навчальних закладів: 735 технікумів і училищ, 15 коледжів, 156 університетів, академій та інститутів. Ці заклади були нерівномірно розташовані на території України, концентрувалися в основному в потужних індустріальних центрах. Інші регіони не мали необхідної кількості навчальних закладів, щоб забезпечити достатній освітній рівень населення. Особливо це стосувалося Житомирської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Чернігівської та Закарпатської областей. Відповідно й спектр спеціальностей, за якими готувалися фахівці, диктувався тією роллю, що відводилася Україні в складі СРСР. Профілі підготовки зумовлювалися жорсткою централізацією. Саме відомчий підхід, а не загальнодержавний, визначав систему вищої освіти. На цій основі формувалися зміст освіти, перелік спеціальностей, обсяги держзамовлення за кожною з них. У результаті освіта України як самостійної держави стартувала із суттєвими диспропорціями обсягів підготовки за основними галузями знань стосовно до розвинених країн Західної Європи. Досить зазначити лише, що частка природничих та інженерних спеціальностей у нас становила 52%, тоді як у Канаді — 16, США — 17, Франції — 19%. Тільки 7% загального обсягу становила підготовка фахівців з права та інших соціальних наук (проти 21% в Канаді й Франції, 30% — у США).

Відомча розпорошеність навчальних закладів призводила до дублювання підготовки, зниження економічної ефективності управління системою освіти.

Через названі причини вкрай загострилася проблема працевлаштування випускників вузів за отриманим фахом. Отже, держава змушена була започаткувати реформи, щоб трансформувати ефективну в минулому систему для задоволення потреб непланової економіки та відкритого суспільства.

Це завдання виконувалося в умовах, коли, крім фінансових проблем, існувало чимало об'єктивних і суб'єктивних труднощів. Основними з них були:

— брак науково обґрунтованої методики визначення потреб у фахівцях певного профілю;

- неформованість ринку праці як основи для прогностичних оцінок потреби в тих чи інших спеціалістах та попиту населення на освітянські послуги;
- нестабільність, а часто-густо й брак фінансування.

Перехід від закритого суспільства, в якому освіта мала забезпечувати себе всіма компонентами саморозвитку, до відкритого, коли з'явилися можливості для використання потенціалу, накопиченого світовим співтовариством, вимагав перегляду окремих стандартів освіти й утворення ефективної системи контролю якості освіти, щоб забезпечити ширше визнання українських документів про освіту.

Як видно, більшість проблем вищої освіти значною мірою зумовлена процесами, що відбуваються поза сферою освіти. Проблем, котрі породжувалися внутрішніми для системи причинами, значно менше. Невипадково переважна більшість експертів відзначала високий потенціал української вищої школи, де сконцентровано близько 50% наукового потенціалу нашої держави.

Тому суть реформ, що провадилися, можна визначити такою загальною метою:

- збереження досягнень минулого й одночасне приведення системи освіти у відповідність до нинішніх соціально-економічних вимог, до процесів державотворення;
- забезпечення умов для перспективного розвитку вищої освіти в процесі входження України в систему міжнародної співпраці.

За мету ставилося збереження основних стратегічних показників, а саме: кількості студентів на 10 тис. населення, відповідності термінів навчання на кожному освітньо-кваліфікаційному рівні й стандартів, прийнятих європейським співтовариством, нарешті, визнаних у світі університетських, природничих та інженерних, гуманітарних, наукових і педагогічних шкіл України.

До початкового етапу реформування слід віднести період запровадження Закону України "Про освіту", що був ухвалений у 1991 р. У вищій школи з'явилися принципово інші можливості. Вони були практично реалізовані. Введено нові структури освітньо-кваліфікаційних рівнів, перелік напрямів підготовки та спеціальностей, за якими вона здійснювалася. Визначено статуси вищих навчальних закладів нового типу — галузевих університетів, академій, коледжів. Почалося інтенсивне розроблення та впровадження навчальних програм, що базувалися на національному підґрунті, формувалися нові принципи й цілі освіти, покликані забезпечити її національний характер. Новими навчальними планами скасовувалася жорстка регламентація дисциплін і, особливо, їхня надмірна заідеологізованість. Насамкінець, з'явилася можливість створювати вищі навчальні заклади недержавної форми власності.

Проте реформування просувалося повільно, не всі представники науково-педагогічної громадськості сприймали його однозначно та з розумінням.

Швидка зміна принципів господарювання, економічна нестабільність спонукали до цілого ряду принципових змін у практиці застосування положень чинного закону.

Тому головною метою другого етапу реформування було створення необхідної законодавчої та нормативної бази, з урахуванням соціально-економічної ситуації й практичного досвіду діяльності в умовах незалежної держави. Були врегульовані такі важливі питання, як порядок створення, ліквідації, ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів; структура закладу та управління ним; порядок прийому на роботу й звільнення керівників і працівників; порядок організації навчального процесу, стипендіального забезпечення тих, хто навчається, працевлаштування випускників.

Особливо слід відзначити такі принципово нові позиції:

- встановлення чіткого розмежування функцій управління між центральними та обласними органами управління;
- розширення повноважних органів самоврядування всіх рівнів, що обумовило суттєву демократизацію управління освітою;
- введення нової схеми контролю за якістю освітянської діяльності, для чого створена Державна акредитаційна комісія;
- запровадження чіткої структури освітньо-кваліфікаційних рівнів, скасування зайвих наукових ступенів бакалавра та магістра. Вони залишилися лише як освітньо-кваліфікаційні рівні;
- перегляд порядку створення закладів освіти. Незалежно від форми власності потребу в них визначає тепер Кабінет Міністрів України;
- дозвіл вищим навчальним закладам приймати студентів понад план державного замовлення з частковою або повною оплатою свого навчання, встановлення порядку надання інших платних послуг населенню.

Для розширення доступу населення до вищої освіти та створення рівних для всіх умов уведено екстернатну форму здобуття освіти.

Для підвищення рівня соціальної захищеності науково-педагогічних і педагогічних працівників запроваджено низку додаткових виплат: за вислугу років, оздоровчі тощо.

Реформування освіти провадилося на системному рівні й передбачало вжиття взаємопов'язаних оперативних і стратегічних заходів.

До останніх належить структурне реформування мережі закладів освіти, введення нового переліку напрямів підготовки та спеціальностей, запровадження нових механізмів формування державного замовлення на підготовку фахівців із вищою освітою. При цьому використовувався державно-регіональний підхід, коли обов'язково враховувалися пропозиції обласних державних адміністрацій. Були ліквідовані малопотужні навчальні заклади (7), створені вищі та професійно-технічні навчальні заклади через об'єднання й пере-профілювання малопотужних та однопрофільних; на базі окремих закладів

створені філії й, нарешті, застосовано принципово новий підхід: включення до складу вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації технікумів та коледжів із правами структурного підрозділу (104).

У результаті мережа професійно-технічних училищ скоротилася на 151 одиницю й сьогодні нараховує 995 закладів. Мережа вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації скорочена на 179 одиниць, якщо рахувати кількість юридичних осіб.

На початок 2000 р. в Україні діяло 298 університетів, академій, інститутів. 206 із них — державної власності.

Окремо слід відзначити такі важливі кроки в царині освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської академії, відкриття Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, низки інших закладів освіти.

З нагоди 165-річчя від дня заснування Київського університету ухвалено указ “Про статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка”. Ним закріплюється виняткова роль цього університету як провідного вищого навчального закладу України, що є унікальним надбанням національної освіти, науки, культури. Йому надано низку виняткових прав, які дозволяють радикально поліпшити умови фінансування, матеріально-технічного забезпечення. Передбачено, зокрема, збільшення вдвічі оплати праці працівникам університету.

Вжиті заходи, безумовно, сприятимуть збереженню наукового потенціалу цього закладу, залученню до навчання та науково-педагогічної діяльності в ньому найбільш здібних і перспективних представників інтелектуальної еліти держави.

Указом “Про внесення змін і доповнень до деяких указів Президента України” внесено корективи в порядок надання статусу “національний” вищим навчальним закладам, розширено перелік груп таких закладів. Реалізація цього указу дозволить підняти статус провідних вищих навчальних закладів України, які за якістю підготовки фахівців, утіленням сучасних методів навчання, матеріально-технічного забезпечення та рівнем наукових досліджень відповідають світовим вимогам в освітній сфері, отримали заслужене міжнародне визнання й закріпили свій престиж у національному освітньому просторі.

На засіданні президії НАН України 27 січня 2000 р., в якому взяв участь Президент України Л.Кучма, розглядалися важливі питання реформування економіки та визначення стратегії розвитку України. Пропозиції, висловлені Л.Кучмою, оприлюднені в доповідях і виступах академіків НАН України, будуть мати важливе значення для подальшої корекції головних напрямів наукового й науково-технічного прогресу, перспектив інноваційного розвитку країни.

На розв’язання цих проблем спрямовані проекти указів Президента України “Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України” та “Про Раду з питань науки й науково-технічної політики”.

Перший із них передбачає підвищення ролі НАН України як вищої наукової установи держави, збереження та розвиток її науково-технічного й інтелектуального потенціалу, про що свідчать визначені в цьому проекті найважливіші завдання діяльності академії.

Для залучення в установи й організації академії талановитих наукових кадрів передбачено поступове, починаючи з 2001 р., збільшення оплати праці, встановлення десяти щорічних премій Президента України молодим ученим НАН України в розмірі 5 тис. грн. кожна.

Підвищенню ролі фундаментальної науки має сприяти надання Державному фонду фундаментальних досліджень статусу самоврядної державної організації та утворення Міжвідомчої ради з координації фундаментальних досліджень в Україні при НАН України.

Важливе значення для НАН України в складних економічних умовах сьогодення буде мати впровадження в життя низки важливих заходів, спрямованих на послаблення податкового тиску на наукові установи, звільнення академії від сплати митних платежів та податку на додану вартість тощо.

Реалізація указу Президента України “Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України”, безперечно, підвищить престиж наукової діяльності, сприятиме суттєвому поліпшенню ефективності роботи академії, збільшенню її внеску в усі сфери життєдіяльності держави.

Підготовка молодших спеціалістів здійснювалась у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації. До складу мережі входило 658 навчальних закладів, 592 з них належало до державної власності.

При цьому вирівнялася ситуація із відставанням окремих регіонів щодо рівня освітнього потенціалу. Для цього створено класичні університети у Волинській, Івано-Франківській, Сумській та Луганській областях. Створено нові академії, інститути економічного, правничого, управлінського та педагогічного профілю в Чернігівській, Сумській, Київській, Одеській областях, Автономній Республіці Крим, а також відповідні підрозділи в Севастопольському технічному університеті.

У 97% вищих навчальних закладів ведеться підготовка аспірантів, у 67% — докторантів. Громадяни України можуть реалізувати своє право на перепідготовку та підвищення кваліфікації в більш як 500 закладах післядипломної освіти. До цього слід додати й 129 вузів недержавної форми власності, які вже суттєво впливають на кількісні показники освіченості нації.

Було вжито заходів для розширення профілю підготовки фахівців, підвищення універсальності знань випускників за рахунок об'єднання споріднених спеціальностей та чіткого визначення об'єкта й функцій професійної діяльності майбутнього випускника. Одночасно діючий перелік напрямів підготовки приведено у відповідність до вимог Міжнародної стандартної класифікації освіти. Це сприяло входженню України в міжнародну систему обліку й статистики. При цьому враховувався також попит населення та ринку праці на ту чи іншу спеціальність і необхідність збереження визнаних в Україні та в усьому світі наукових шкіл, які забезпечують пріоритетність нашої держави в певних галузях науки й техніки.

Новий перелік містить 275 спеціальностей молодшого спеціаліста (замість 525) та 268 спеціальностей рівня спеціаліст, магістр (замість 514 спеціальностей попереднього переліку).

Постановою Кабінету Міністрів України переглянуто й структуру державного замовлення на підготовку фахівців із вищою освітою. Мета перегляду — привести обсяги підготовки для кожного з профілів у відповідність до запитів і можливостей держави, потреб ринку праці та окремих громадян. При цьому залишилися незмінними обсяги підготовки зі спеціальностей, що необхідні для забезпечення виконання загальнодержавних та регіональних цільових програм, враховано замовлення галузевих міністерств і відомств.

Слід відзначити, що розроблена й реалізується програма цільової підготовки та переідеїготовки національних кадрів для соціально-культурної сфери Автономної Республіки Крим, якою передбачено як розвиток навчальних закладів Криму, так і залучення до цієї роботи провідних вищих навчальних закладів усієї України.

В умовах фінансових негараздів вдалося зберегти обсяги підготовки кадрів із фундаментальних природничих наук, в яких Україна мала визнання в світі, та кадровий потенціал, необхідний для розв'язання стратегічних завдань розвитку держави.

Таке перепрофілювання дозволить нашій державі з часом усунути ті диспропорції в підготовці спеціалістів, які спостерігалися в Україні на момент проголошення незалежності.

Загалом же комплекс заходів системного реформування вищої освіти дозволив зберегти її потенціал на рівні розвинених країн Європи.

Вдалося повніше задовольнити попит населення на ринку праці, перепрофілювавши освітні установи на підготовку фахівців для ринкової економіки та управління. За рахунок скорочення підготовки фахівців інженерно-технічного профілю, які не користувалися попитом, на 17% збільшено план прийому на спеціальності "Правознавство", "Менеджмент", "Економіка", "Маркетинг", "Міжнародні відносини", "Українська мова й література".

Окрім того, вдалося усунути дублювання підготовки, а також створити умови для впровадження ступеневої освіти й інтегрованих навчальних планів, що дозволило скоротити для певної частини студентів терміни отримання повної вищої освіти на 1-1,5 року.

Певною мірою вирівнявся освітній потенціал різних регіонів. Цьому сприяло створення потужних регіональних навчальних закладів, які за спектром та обсягами підготовки спроможні динамічно реагувати на зміни в економічній ситуації. Все це не тільки дозволяє раціональніше використовувати кошти, а й надає можливість певним чином виправити ситуацію із працевлаштуванням випускників за фахом.

На жаль, освіта поступово втрачає своє природне значення важливої продуктивної сили суспільства, якщо точніше — рушійної сили прогресивного розвитку нашої країни. Держава не напрацювала механізмів і не робить практичних кроків для залучення системи освіти з її науковим і кадровим потенціалом до розв'язання найактуальніших питань розвитку народного господарства. Майже втрачено зв'язки освітян із промисловими підприємствами, установами, яких практично перестали цікавити питання підготовки нового покоління кадрів і підтримка цієї діяльності. Немає й законів, які сприяли б заохоченню підприємців до інвестицій в освіту.

За таких умов почав складатися імідж освіти як надлишкової, другорядної сфери, що лише створює додаткове навантаження на бюджет. Добре відомо, що багато людей ототожнюють поняття пріоритетності галузі лише з виділенням їй нереальних на сьогодні обсягів фінансування. Саме тільки збільшення вкладання коштів у наявну систему без глибинних змін у ній не дає значної ефективності. Історичні приклади цього добре відомі.

Логіка суспільного розвитку вимагає продовження структурного системного реформування освіти.

Шляхами прискореного залучення освіти й науки до розв'язання проблем розвитку економіки та державотворення можуть бути:

- кадрове й наукове забезпечення та супровід загальнодержавних програм у найважливіших галузях господарства України;
- продовження політики впровадження гнучких короткотермінових програм підготовки й переідеїготовки із залученням матеріальних та кадрових ресурсів відповідних галузей економіки;
- вихід на міжнародні зв'язки, які дадуть державі додаткові інвестиції, нові технології, нові ринки збуту продуктів інтелектуальної праці.

Якщо вищий навчальний заклад чи професор мають справді високий рівень визнання, то вони повинні навчати іноземних студентів і аспірантів, вигравати наукові гранти, брати участь у розробленні спільних міжнародних проектів і в такий спосіб підтримувати себе, свій навчальний заклад і свою державу. За кордоном — це повсякденна практика, у нас же поки що радше виняток, ніж правило.

Реформування національної системи освіти неможливе без її входження в міжнародний освітній простір. Тому особлива увага приділялася розвитку міжнародної співпраці в галузі освіти. Базою для її здійснення є міждержавні, міжурядові та відомчі міжнародні угоди. За роки незалежності України укладено понад 70 міжнародних угод у царині освіти. Десятки угод перебувають на стадії доопрацювання та узгодження із зарубіжними партнерами. Заклади освіти України щорічно відряджають за кордон для навчання, стажування, підвищення кваліфікації, участі в наукових форумах і на оздоровлення понад 50 тис. учнів, учителів, студентів, аспірантів і науково-педагогічних працівників. Майже така сама кількість іноземців прибуває в Україну.

Постійно підтримуються й розширюються плідні контакти з понад 50 міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, програмами, фондами: Радою Європи, ЮНЕСКО, Інформаційною службою США, фондом Фулбрайта, Німецькою службою академічних обмінів, Британською Радою та ін. Лише за 1998 р. технічна допомога, надана зарубіжними інституціями освіти України, становить близько 60 млн. доларів США. Найпотужнішою міжнародною програмою є програма "Трансєвропейської співпраці у сфері вищої освіти", яка реалізується в Україні з 1993 р. За цей період у рамках програми здійснено 96 проектів, до яких залучено 178 зарубіжних університетів. Загальна сума технічної допомоги за цією програмою зростає щорічно й у 1999 р. становила 20,4 млн. екю.

Освіта України активно використовує можливості, які відкрились із вступом України до Ради Європи. Спільно з інституціями Ради Європи втілюється в життя низка важливих програм, спрямованих на реформування галузі, впроваджуються європейські стандарти в освіті. Експерти Ради Європи надавали Україні допомогу під час розроблення закону "Про освіту", проекту закону "Про вищу освіту" та інших законодавчих актів.

В умовах обмеженого бюджету галузі зарубіжна технічна допомога є суттєвим чинником, що сприяє її розвитку.

Важливою складовою міжнародної співпраці в галузі освіти є підготовка фахівців для зарубіжних країн у вищих навчальних закладах України, які мають значний досвід роботи в цьому напрямі.

Від 1992 р. припинено прийом на навчання іноземних громадян за рахунок державних коштів. Це призвело до значного скорочення контингенту іноземних студентів. Та, попри побутові труднощі, здобуття освіти в закладах України набуває популярності серед молоді, особливо з країн Близького й Середнього Сходу, Азії та Африки. Якщо в 1993 р. в Україні на умовах контрактів здобували освіту 3,3 тис. іноземців, то в 1998/99 навчальному році їх кількість зросла до 15 771 особи.

В свою чергу, українська економіка також має потребу в підготовці та перепідготовці фахівців високого рівня в престижних навчальних закладах за

кордоном. Надання державних стипендій громадянам для навчання за кордоном за пріоритетними фахами відіграло позитивну роль у розвитку багатьох країн із перехідною економікою. Тому варто розглянути можливість організації навчання за кордоном талановитих юнаків і дівчат з України. Отримані ними знання, без сумніву, компенсують витрати на їх підготовку.

Особливе місце в розвитку міжнародних освітніх зв'язків посідає підтримка української діаспори. В рамках виконання Державної програми "Українська діаспора на період до 2000 р." реалізовано комплекс заходів, спрямованих на задоволення освітніх потреб етнічних українців за кордоном.

Міністерство освіти організувало вивчення потреб діаспори, провадилися конференції, "круглі" столи, творчі зустрічі вчителів-новаторів, надавалася допомога навчально-методичною, пізнавальною та художньою літературою, аудіо-, відеоматеріалами, діяли курси української мови. Понад 1 тис. молодих представників діаспори здобули вищу освіту в Україні за рахунок державних стипендій. Існує нагальна потреба й у подальшій підтримці та розвитку мережі українських освітніх і культурних закладів за кордоном, про що свідчать численні запити українських культурно-освітніх товариств.

Органічною складовою освітньої діяльності є науково-дослідна робота в системі вищої освіти. Вона провадиться викладачами в рамках другої половини робочого дня та в наукових підрозділах вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. Тут захищається понад 60% докторських і кандидатських дисертацій, більш як половина Державних премій України в галузі науки й техніки присуджується за роботи, виконані за участю науковців вищої школи.

За роки незалежності вдалося в основному втримати науково-технічний потенціал вищої школи, зберегти від руїнації всесвітньо відомі наукові та педагогічні школи. Дуже важливо, що за останні два роки вдалося переломити споглядальницькі настрої очікування, надати конструктивного імпульсу всій системі наукової діяльності у вищій школі, здійснити заходи для підтримки талановитої наукової молоді.

Закріплюються нові механізми багатоканального фінансування наукових досліджень за рахунок нетрадиційних позабюджетних джерел: інноваційних фондів, госпдоговорів, міжнародних грантів.

Розроблені й реалізуються стратегічні напрями організації науки в системі Міносвіти України в сучасних умовах. Створено галузеву систему науково-технічної експертизи через науково-експертні ради, якими сформовано понад 70 координаційних планів.

Об'єктивно процес зближення освіти й науки прискорюється також наявністю в країні гострої економічної кризи, необхідністю глибокої структурної перебудови економіки, недоцільністю й неможливістю проведення досліджень по всьому спектру проблем світової науки й техніки.

Ще одна важлива тенденція полягає в необхідності входження до міжнародного освітнього й наукового простору. Для цього створюється сучасна телекомунікаційна мережа в системі Міністерства освіти, забезпечується вихід в Internet не тільки науковим співробітникам, а й студентам та аспірантам.

Однак фінансове забезпечення науки залишається вкрай незадовільним.

Різне зменшення надходжень на прилади, матеріали й комплектуючі поставило під загрозу невиконання наукові дослідження, веде до матеріального та морального старіння матеріальної бази.

Окрім структури підтримки науково-технологічного підприємництва — технопарки, інноваційні бізнес-інкубатори та бізнес-центри — започатковуються при вищих закладах освіти й у наукових установах, але вони не мають ні пільг, ні стартового капіталу для створення. Це породжує перешкоди на шляху становлення цих, за світовим досвідом, ефективних структур, що забезпечують комерціалізацію наукових розробок та започаткування вітчизняних науково-технологічних фірм.

Система освіти перебуває на етапі глибокого реформування. Цей процес відбувається в умовах переходу від замкненої планової економіки й жорсткої централізації управління до потреб ринкової економіки, децентралізації управління, боротьби за утвердження цінностей демократичного суспільства.

Масштабність галузі, значна диференціація ступенів готовності різних ланок освіти до цих перетворень, запізнення із розробленням і впровадженням значного обсягу законодавчих та нормативних документів, брак належної взаємодії центру та регіонів об'єктивно уповільнюють і ускладнюють цей процес. Це змушує зробити висновок, що досягнення стабілізації функціонування галузі, її адаптації й розвитку не може бути швидким і здійсненим лише можливостями галузі. Послідовне, еволюційне реформування системи освіти країни повинно відбуватися водночас із радикальними змінами в ставленні до освіти. Утвердження пріоритетності освіти вимагає принципових змін

не лише в нормуванні фінансових витрат, а й у

свідомості людей та суспільства загалом.

§3. Релігія й Церква

Релігійне життя в Україні 90-х рр. характеризувалося надзвичайною інтенсивністю, динамічністю й, водночас, гострою конфліктністю. Його найприкметнішою рисою стало стрімке зростання різноманітних конфесій і культів. На початок 2000 р. в Україні діяло понад 90 конфесій, течій і релігійних напрямів, серед яких були й абсолютно нетрадиційні для нашого суспільства, наприклад, кришнаїти або ж мормони. Загальна кількість релігійних громад в усіх конфесіях зросла з 10,8 тис. у 1991 р. до 23,5 тис. у 2000.

Конституційне й законодавче забезпечення свободи віросповідання, увага політичного керівництва держави до розв'язання проблем, які виникають у сфері релігійно-церковного життя або успадковані від тоталітарної влади, створюють необхідні передумови для відродження й розбудови релігійного життя, соціальної та духовної місії Церкви, а взаємини між Церквою та державою набувають партнерського характеру.

Зроблено суттєві кроки в напрямі формування правового поля державно-церковних відносин. Зокрема, Верховною Радою України 23 квітня 1991 р. було ухвалено закон "Про свободу совісті та релігійні організації", який закріпив новий характер ставлення держави до Церкви, наповнив свободу совісті реальним змістом, відкрив широкі можливості для задоволення релігійних потреб людини, надав релігійним організаціям право на просвітницьку, добродійну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність.

Скасовано статті Кримінального й Цивільного кодексів України, які безпідставно обмежували права вірних, релігійних організацій. Релігійні фундації зрівняно в правах із громадськими організаціями. Вони одержали статус юридичної особи. Питання власності, підприємництва, землекористування релігійних організацій, трудових відносин у них, добродійної діяльності врегульовано законодавчими актами. Для вірних, релігійні переконання яких перешкоджають проходженню дійсної строкової військової служби, передбачено альтернативну трудову службу.

Кабінет Міністрів України встановив перелік культових послуг і предметів культового призначення, операції з наданням та продажем яких звільняються від обкладання податком на додану вартість. Удосконалюється

57. Заповідник "Софія київська"

механізм судового розв'язання скарг релігійних організацій на дії органів і посадових осіб.

Відповідно до Конституції України та зобов'язань України у зв'язку з її вступом до Ради Європи Кабінет Міністрів України підготував і подав до Верховної Ради проект Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", який визначає концептуальні засади, уточнює механізм реалізації державної політики щодо релігії та Церкви.

Дійовим важелем, котрий дозволив зрушити з місця масив найгостріших питань у сфері державно-церковних відносин, стала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка відбулася в грудні 1996 р. З ініціативи Президента України та за його безпосередньої участі керівниками християнських церков 21 липня 1997 р. був підписаний меморандум про неухвалення силових дій у міжконфесійних стосунках, що суттєво позначилося на зменшенні гостроти релігійної ситуації в Україні.

Системного характеру набули щорічні зустрічі Президента України з предстоятелями церков та релігійних організацій. За його дорученнями Кабінетом Міністрів України розроблено й затверджено в жовтні 1998 р. план-графік повернення релігійним організаціям належних їм культових будівель, що були в них колись відібрані, а тепер не використовуються або використовуються не за призначенням.

Окрім того, предметно розглянуто питання про виділення земельних ділянок для будівництва релігійними організаціями нових культових споруд; розміщення єврейських та мусульманських кладовищ; повернення їм предметів культового вжитку, богослужбової літератури тощо.

Велике значення для зміцнення духовних засад суспільства та захисту моралі, протидії впливу новітніх деструктивних культів мав указ Президента України від 27 квітня 1999 р. "Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян".

Добрі передумови для подальшого розвитку партнерських відносин між державою й Церквою на засадах довіри та взаємної підтримки створила заява Президента України від 11 червня 1999 р. про морально-політичну реабілітацію Церкви, його промови на Першому з'їзді християнської молоді України, Першому Всеукраїнському християнському конгресі "Примирення — дар Божий, джерело нового життя" та Урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового.

Найглибші історичні корені в Україні має православна віра. В Російській імперії це була державна релігія, хоча за радянських часів її вплив значною мірою звужився. Однак і в царські, і в радянські часи православ'я було могутнім знаряддям русифікації. Після набуття Україною суверенітету націонал-демократи разом із суверен-комуністами почали втілювати в життя досить авантюристичний план утворення незалежної від Московського патріархату Української помісної церкви. Вони не брали до уваги основного аргументу: в очах вірних самостійність (автокефалія) легітимна тільки тоді, коли її надає глава Церкви, від якої новостворювана має відокремитися. В іншому разі конфесія прирікає себе на ізоляцію в світовому православ'ї.

Підштовхуваний колишнім керівництвом незалежної України, патріарший екзарх, митрополит Київський і Галицький Філарет розпочав діяльність для утворення Української помісної церкви. В суспільстві ці дії були зустрінуті неоднозначно, в церковних — викликали розкол. За пропозицією патріарха Російської православної Церкви (РПЦ) Алексія II в березні 1992 р. архієрейський Собор змусив Філарета покинути київську кафедру, яку він посідав від 1966 р.

Прибічники Філарета об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою й заснували Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП). Патріархом об'єднаної Церкви став глава УАПЦ, 94-річний Мстислав, а її фактичним керівником — Філарет.

Однак в УПЦ-КП майже відразу ж виник новий розкол: з неї виокремилася нова УАПЦ. Її главою після смерті Мстислава в 1993 р. став патріарх Володимир (Ярема). Патріархом УПЦ-КП був обраний митрополит Володимир (у миру — Василь Романюк).

Після всіх розколів і церковних соборів виявилось, що переважна частина вірних залишилася в лоні РПЦ, яка в межах України дістала назву "Українська православна церква Московського патріархату" (УПЦ-МП). У 1992 р. патріаршим екзархом став керуючий справами Московської патріархії митрополит Володимир (у миру — Віктор Сабодан). На початок

1995 р. УПЦ-МП мала понад 6 тис. громад, УПЦ-КП — 1753, а УАПЦ — 616 парафій.

Після смерті в липні 1995 р. патріарха Володимира УПЦ-КП очолив Філарет. Спроби поховати Володимира в "Софії київській" переросли в надзвичайно гострий конфлікт. Після кривавих сутичок померлий патріарх був похований просто на вулиці, біля входу в Софійський собор.

Спровоковані політиками суперечки в українських православних громадах позначилися на динаміці їхнього розвитку. Кількість громад за 1992-2000 рр. зросла на 5768 одиниць і нині становить понад 12 тис. Однак питома вага православних парафій в усіх релігійних громадах України скоротилася з 53,6% на початку 1992 р. до 52,7% на початок 2000.

Напружене протистояння в православ'ї, поділеному на три юрисдикції, є віддзеркаленням глибокої й гострої кризи, яку українське суспільство переживає в перехідний від тоталітаризму до громадянського суспільства період. Попри переваги, які дає православ'ю історична традиція, воно не змогло повною мірою скористатися піднесенням релігійних настроїв у суспільстві. Багато тих, хто хоче прилучитися до Церкви, шукає альтернативний шлях, часом далекий від християнства взагалі.

Питома вага православних парафій скоротилася в усіх регіонах України: в Західному — з 46,1 до 43,4%; в Південно-Східному — з 58 до 52,6%; в Північно-Центральному — з 67,9 до 64,7%. УПЦ-МП налічує тепер близько 8,5 тис. парафій, що становить 70,9% загальної чисельності православних громад. УПЦ-КП має 2,5 тис., УАПЦ — близько 1 тис. громад.

За кількістю релігійних громад (3,2 тис.) та монастирів (78) Українська греко-католицька церква (УГКЦ) посідає в Україні друге місце. Від часу легалізації діяльності (листопад 1989 р.) Церква відновила свої структури. Сьогодні вона має митрополію, Києво-Вишгородський екзархат та 6 єпархій, 78 монастирів, 12 духовних навчальних закладів, 22 періодичні видання. Майже всі греко-католицькі громади (96,9%) перебувають у Галичині та на Закарпатті (тут вони становлять окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ, а підпорядковується безпосередньо Апостольській столиці). Якщо на початок 1992 р. Церква була представлена лише в 13 областях та Києві, то в 2000 р. її громад немає тільки в Кіровоградській області.

УГКЦ розвивається стабільно, демонструючи значний внутрішньоцерковний потенціал. Водночас Церква посилює тиск на органи влади щодо її реабілітації, повернення їй церковного майна, відчуженого в сталінські часи. Серед інших питань, які порушує УГКЦ, — зближення світської та духовної освіти, зокрема, визнання державою вищих наукових ступенів, що їх надають вищі церковні навчальні заходи, визнання статусу студентів таких закладів на рівні статусу студентів державних навчальних закладів.

Від початку 1992 р. Римо-католицька церква (РКЦ) збільшила свою мережу в країні на 320 одиниць (+70,8%) і нараховує нині 772 громади та 38 монастирів. Західний регіон утратив першість за кількістю парафій РКЦ (358). Якщо в середині 80-х рр. тут діяло 61,2% католицьких громад, то в 1992 р. — 54,8%, а в 1999 — 46,4%. За 1992-2000 рр. найбільше громад РКЦ було зареєстровано в Центральному регіоні (219 із 401, або 54,6%), де діє 360 парафій католиків. Найвищі темпи розгортання мережі громад РКЦ в Житомирській (назавжди 100 нових парафій), Хмельницькій (114) та Вінницькій (110) областях. Отже, Центральний регіон став ареалом найактивнішого просування католицизму на теренах нашої країни.

Структурна побудова, рівень інституалізації місійної, катехитичної та євангелізаційної праці створюють передумови для розбудови РКЦ, створення нових дієцезій на базі багатьох існуючих деканатів. Водночас діяльності РКЦ притаманні дві суперечливі тенденції. З одного боку, намагання вписатися в український контекст шляхом українізації літургії, єпископського та священницького корпусу (відкрито семінарію, нововисвячені єпископи здебільша українці), з другого, спроби окатоличення населення поза місцем проживання етнічних поляків, що спричинює послаблення позицій православ'я.

Від року до року в Україні збільшується кількість громад прихильників протестантизму. Ця гілка християнства представлена 33 напрямками: від потужних союзів баптистів (2 тис. громад) і п'ятдесятників (1,1 тис.) до поодиноких громад меннонітів та назар'ян. Від початку 1992 р. кількість громад протестантського спрямування збільшилася на 3,2 тис. одиниць. Зокрема, в Південно-Східному регіоні мережа протестантів зросла з 628 громад до 1898, або більш ніж утричі, в Центральному — на 1282 громади (159%), у Західному — на 687 громад, або на 54%. При цьому темпи її росту помітно перевищують приріст громад православ'я. Загалом же станом на початок 2000 р. в Україні діє 5952 тис. громад протестантів, що становить 26,1% релігійної мережі країни (проти 20,9% в січні 1992 р.).

Протестантські церкви (ХВЕ, ЄХБ, АСД) толерантно працюють задля євангелізації України, декларують відданість українській національній ідеї, роблять вагомий внесок у духовне відродження України, зміцнення морального здоров'я нації, а їхній динамічний розвиток не становить загрози для українського православ'я. Ці конфесії об'єднані в міцні самостійні автономні центри (союзи), тримають у полі свого впливу громади одновірців, що перебувають поза реєстрацією.

Упродовж 1992-1999 рр. із 175 до 655 зросла кількість громад національних меншин. Половину з них (337) становлять мусульмани, 104 — громади Закарпатської (угорської) реформатської церкви, 143 — громади іудейського віровизнання, 41 — Німецької євангелічно-лютеранської церкви, 16 — парафії Вірменської апостольської та католицької церков. Діють

58. Відтворений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві

також поодинокі парафії з громадян корейської, шведської та чеської національностей, а в Криму — кримчаків і караїмів.

Значного поширення за цей час набули нетрадиційні для України та новітні релігійні течії. Кількість їхніх прихильників збільшилася з 83 до 1083 релігійних об'єднань 48 напрямів (26 із них мають лише від 1 до 5 осередків своїх вірних). 609 таких громад, або 75% зосереджено в Південно-Східному регіоні країни.

Останнім часом поширюється харизматичний рух, віросповідна доктрина якого має загальнохристиянський характер. У 1999 р. діяло 498 громад харизматів, що становило 2,2% загальної мережі релігійних організацій. Їхня релігійна практика здійснюється шляхом застосування психофізичних технологій, у формі релігійного шоу. Це викликає невдоволення ієрархій традиційних церков.

Діючі в Україні громади вірних обслуговуються 21,3 тис. служителів культу. Проти січня 1993 р. загальна кількість душпастирів зросла на 11 513 осіб. Значне збільшення їх пояснюється тим, що за 1993-1999 рр. кількість духовних навчальних закладів у державі зросла (з 34 до 121), а слухачів у них стало майже вчетверо більше (на початок 1993 р. — 3587, у 1999 р. — 15 885). Цікаво, що коли впродовж 1993-1999 рр. кількість православних духовних навчальних закладів зросла з 15 до 37 одиниць, а кількість слухачів у них — з 2850 до 5585, то протестантські церкви збільшили кількість своїх духовних закладів з 12 до 61, а слухачів — з 567 до 8060, тобто в 14 разів.

За роки державної незалежності України вірним повернуто 3,4 тис. храмів та понад 10 тис. предметів культового й церковного вжитку. Кількість культових будівель та пристосованих приміщень, якими користуються церкви, збільшилася з 9449 до 16 637, або на 76%. Із 12,6 тис. храмів 3693 (29,4%) є пам'ятками архітектури.

Протягом 1991-1999 рр. збудовано 2,6 тис. церков, костелів та молитовень, в стадії будівництва ще близько 2 тис. культових споруд. Проте забезпеченість ними залишається однією з найгостріших проблем релігійного життя в Україні. Так, кількість храмів, що є у власності або користуванні релігійних громад, збільшилася в 1999 р. на 513 одиниць, зокрема, за рахунок 410 новозбудованих. Але забезпеченість конфесій у зв'язку з реєстрацією нових 1384 громад знизилася до 76,7% проти 78,8 в 1998 р., що свідчить про невідповідність кількості храмів росту релігійної мережі. Водночас на порядку дня встало питання повернення релігійним організаціям не тільки культових споруд, а й усього церковного майна, що вимагає розроблення відповідного правового механізму. У зоні особливої уваги — питання про помісну Церкву.

Основою її мають стати православні конфесії, але сьогодинішній розподіл між ними поки що унеможливує це. Пануюча в західних областях УГКЦ за чотири століття існування тісно зрослася з культурою, традиціями та звичаями місцевого населення. Переважна частина вірних цієї конфесії підтримує ідею міжконфесійного єднання, але за основу єдності бере свою Церкву. Та УГКЦ має дуже мало шансів стати осередком помісної Церкви.

Політичним діячам, які мріють про помісну Церкву, варто бути дуже обережними й виваженими. Так розпорядилася історія, що українці довгий час були й залишаються поліконфесійним народом.

Ще менше підстав для відстоювання ідеї державної релігії. Реалізація її навряд чи сприятиме консолідації українського суспільства. Вона антиконституційна в самій своїй основі. Конституція України проголошує: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» (стаття 35). Це — конституційна норма будь-якого демократичного суспільства.

Майбутнє українського суспільства — в мирному співіснуванні різних віросповідань, у релігійному плюралізмі.

§4. Інформаційний простір

Постіндустріальне суспільство, яке після Другої світової війни прийшло на зміну індустріальному, тепер дедалі частіше називають інформаційним. У повсякденному житті людини засоби масової інформації відіграють чимраз більшу роль. Науково-технічний прогрес абсолютно змінює інформаційний простір і вніс вирішальні корективи в політичне, соціально-економічне та культурне життя.

Державну інформаційну політику в незалежній Україні здійснює Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення. Поряд із ним діють Національна телекомпанія, Національна радіокомпанія, Державне інформаційне агентство.

ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ
ІНФОРМАЦІЇ

На початку 2000 р. в Україні було зареєстровано 10 226 періодичних видань. Процес реєстрації розпочався ще у вересні 1990 р. з ухваленням Закону СРСР "О пресе и других средствах массовой информации".

Держкомітет СРСР у справах преси та його обласні управління зареєстрували в Україні 2869 періодичних друкованих видань (до травня 1992 р. включно). У листопаді 1992 р. було ухвалено Закон України "Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні". Відповідно до вимог закону, видані раніше свідоцтва підлягали заміні на нові.

Засновниками друкованих ЗМІ найчастіше виступають комерційні структури й приватні особи (близько 60%), науково-дослідні установи (близько 11%), громадські організації (близько 9%).

Аналіз тематичної спрямованості новоутворених видань дозволяє зробити висновок про стабільне впродовж багатьох років домінування серед них загальнополітичних, інформаційно-рекламних, виробничо-практичних, наукових видань. Збільшується кількість газет і журналів з питань організації дозвілля, спорту, ведення домашнього господарства, городництва, садівництва, а також число спеціалізованих видань для жінок.

59. В Україні видаються кілька тисяч газет і журналів

За роки незалежності, попри проголошення української мови державною, процес русифікації періодичних видань, особливо в Східному та Південному регіонах, а також у центральних областях, не тільки зупинився, а й посилюється.

Якщо в 1993 р. питома вага україномовних газет у загальній кількості періодичних видань, що зареєстровані в Україні, становила 54%, то в 1995 — 40%. У 1997 р. з 214 загальнонаціональних газет українською мовою виходило лише 78, тобто 32%, а із загального тиражу 8,8 млн. примірників — тільки 2,6 млн. примірників, тобто менш як 30%.

Унаслідок послідовної державної підтримки видань, що виходять державною мовою, кількість їх останнім часом збільшується. Так, із 3846 назв каталогу періодичних видань на 1999 р. 43,6% становить україномовні, 25% — російськомовні. Зростає кількість видань, оголошених до перекладу іншими мовами: українською та російською, українською, російською та англійською тощо.

Протягом останніх років найтиражнішим щоденним періодичним виданням загальнодержавної сфери розповсюдження була газета "Факты и комментарии". На початку 1999 р. її передплатний тираж сягав 202 тис. примірників, а загальний — перевищував 620 тис. Наклад видання значно зріс під час проведення передвиборчої президентської кампанії. Зокрема, в листопаді 1999 р. він сягнув 1 651 тис. примірників.

Багатотиражною є також газета "Сільські вісті". Характерно, що видання в основному розповсюджується за передплатою, маючи чітку орієнтацію на інтереси певної групи читачів. Передплатний тираж газети наприкінці 1999 р. становив 514 тис. примірників, загальний — 576 тис.

Загальні тиражі найпопулярніших періодичних видань загальнодержавної сфери були такими:

Назва	Січень 1999 р.	Січень 2000 р.
"Сьогодні"	2265 прим.; (передплат.)	192 315
"Наша газета"	Зареєстрована в квітні 1999 р.	171 184
"Комуніст"	78 800 (передплат.)	84 587 (передплат.)
"Робітничка газета"	89 901	95 857
"Україна молода"	45 738	94 348
"Бізнес"	75 000	60 000
"Галицькі контракти"	54 022	47 090
"Товариш"	43 760	50 985
"Зеркало недели"	19 021	35 120
"Независимость"	16 600	20 413

Загальнонаціональні газети України охоплюють відносно малу кількість населення. Це пов'язано, передусім, з тим, що більшість газет є збитковою й не може вкладати достатніх ресурсів у свій розвиток. Вартість виробництва газети є надзвичайно високою, тоді як купівельна спроможність населення — низькою. Отже, без зовнішніх капіталовкладень газети неспроможні збільшувати тираж. Це спрощує процес придбання видань структурами, які прагнуть здобути політичний контроль над конкретними редакціями, щоб з їх допомогою впливати на формування громадської думки та лобіювати власні інтереси.

ЕЛЕКТРОННІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Домінують в інформаційному просторі країни сьогодні електронні засоби масової інформації, хоча за кількістю суб'єктів розповсюдження інформації на частку телебачення й радіо припадає всього 11,6% загальної кількості.

За даними Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення, станом на початок 2000 р. кількісно й якісно телерадіоорганізації (ТРО) в Україні характеризуються такими даними:

1. Всього видано ліцензій, у т.ч.	974
за формою власності:	
державні ТРО	78
комунальні ТРО	264
приватні ТРО	632
2. Внесено до Державного реєстру, ...	797
у т.ч.:	
а) за формою власності:	
державні ТРО	28
комунальні ТРО	256
приватні ТРО	513
б) за статусом:	
державні телерадіомовні організації	22
державні телемовні організації	3
державні радіомовні організації	3
комунальні телемовні організації	58
комунальні радіомовні організації	198
приватні телерадіомовні організації	22
приватні телемовні організації	270
приватні радіомовні організації	221
в) за територією розповсюдження:	
загальнонаціональні телемовні	3
загальнонаціональні радіомовні	1
регіональні телерадіомовні	2
регіональні телемовні	7
регіональні радіомовні	7
місцеві телерадіомовні	42
місцеві телемовні	325
місцеві радіомовні	410

Питання забезпечення свободи слова й масової інформації, прав телеглядачів та радіослухачів, виробників і розповсюджувачів масової звукової, візуальної та аудіовізуальної інформації, ліцензування телерадіомовлення, використання радіочастотного ресурсу країни перебувають у віданні Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення.

Проблемами державних телерадіоорганізацій (28 із 797) донедавна опікувався Державний комітет телебачення та радіомовлення України (його правонаступником став Державний комітет інформаційної політики, телеба-

60. У телестудії

чення та радіомовлення), який координував діяльність підприємств, установ і організацій, що входили до сфери його управління.

Система державного телебачення та радіо України включає Національну телекомпанію України, Національну радіокомпанію України, державну телерадіокомпанію "Крим", Київську й Севастопольську державні регіональні телерадіокомпанії, обласні державні телерадіокомпанії та Концерн радіомовлення, радіозв'язку й телебачення.

Серед обставин, які суттєво впливають на формування інформаційного простору, визначальною є форма фінансування електронних ЗМІ. Так, 83,8% об'єктів мають госпрозрахункову форму фінансування, 8,1% — бюджетну, 8,1% — змішану.

Програми комерційних (недержавних) телерадіокомпаній за обсягами мовлення в кілька разів перевищують обсяги мовлення державних телебачення та радіо. Скажімо, в Києві з 380 годин щодобового радіомовлення на всіх каналах державним мовникам належать лише 64 години, зі 128 годин сумарного телевізійного мовлення столиці — всього 26 годин. Аналогічна ситуація склалася в багатьох інших регіонах країни.

На початок 2000 р. "телевізійна карта" України мала такий вигляд. На першому загальнонаціональному каналі (УТ-1) мовлення веде державна Національна телекомпанія України (НТКУ) з середньодобовим обсягом 18,7 години. Основним мовником на другому каналі всеукраїнського розповсюдження (УТ-2) визначено, згідно з ліцензією Національної ради, студію "1+1" (14 годин за добу). Частина ефіру на цьому ж каналі (4 години) належить програмі культурологічно-освітнього характеру НТКУ. Ще один загальнонаціональний канал — УТ-3 — опанував "Інтер" (14 годин за добу). На одних із ним частотах у деяких регіонах співпрацюють обласні державні телерадіокомпанії (по 2-6 годин щодоби).

Найбільшу частину території України (98%) покриває сигнал каналу УТ-1. УТ-2 технічно покриває 95% території держави, проте його прийом охоплює лише 88,5% населення (найменше — в Південно-Східному та Південно-Західному регіонах). Телевізійні хвилі каналу УТ-3 ("Інтер") поширюються на 62% території України.

За даними компанії, що провадить постійний електронний моніторинг ТБ-аудиторії в Україні, протягом 1999 р. рейтинги телеканалів становили: "ІНТЕР" — 33%, 1+1 — 21%, УТ-1 — 9%, СТБ — 6%, ICTV — 4%; решта аудиторії припадала на місцевих мовників. Окремо слід відзначити, що майже 13% глядачів постійно переглядають програми Громадського російського телебачення (ГРТ) завдяки супутниковій трансляції, кабельним мережам, звичайному прийому в прикордонних областях тощо.

Основою поширення програм Національної радіокомпанії України є провадове мовлення (ПМ). Станом на початок 2000 р. мережа ПМ Укртелекому нараховувала 9,6 млн. основних радіоточок, з них 2,7 млн. (28%) — у сільській місцевості. Кількість радіоточок постійно зменшується, особливо на селі, внаслідок руйнування ліній радіофікації та несвоєчасне їх відновлення через брак у підприємства необхідних коштів. Оскільки система ПМ є одним із наймасовіших і найдоступніших джерел державної інформації (на її базі побудована система оповіщення цивільної оборони), Укртелеком, попри збитковість підгалузі (минулого року її рентабельність становила мінус 27,5%), не підвищує абонентської плати за користування радіоточкою.

Ситуація в телеінформаційному просторі України свідчить про наявність значної кількості проблем, які перешкоджають створенню єдиної державної інформаційної вертикалі.

Вкрай негативно впливає на діяльність електронних засобів масової інформації те, що досі фактично немає концепції розвитку телерадіоінформаційного простору України та його захисту, не розроблено комплексної національної політики в галузі телебачення та радіомовлення, а також вітчизняної інформаційної міжнародної політики.

Особливої ваги нині набуває питання про розповсюдження об'єктивної інформації про Україну засобами телебачення й радіо за її межами. На радіо така система діяла протягом багатьох років, але останнім часом обсяг її мовлення скоротився більш ніж удвічі, а досяжність зменшилася майже втричі. Державне телебачення поки що не зробило в цьому напрямі необхідних кроків. Єдиною телеорганізацією, яка веде мовлення через супутник, є недержавний канал СТБ.

Залишаються складними фінансово-економічні умови, в яких змушені діяти державні телерадіоорганізації. Постійне недофінансування їхньої діяльності з державного бюджету вже має негативні наслідки — вплив значної частини спеціалістів (журналістів, режисерів, операторів, інженерів) у комерційній структурі, що позначилося на рівні державного мовлення.

ІНФОРМАЦІЙНІ АГЕНТСТВА

Невідривною частиною інформаційного простору України є діяльність інформаційних агентств. Активне створення цих структур як комерційних підприємств розпочалося в грудні 1990 р. 28 лютого 1995 р. було введено в дію Закон України "Про інформаційні агентства", який закріпив правові засади їхньої роботи.

Згідно з цим документом, на сьогодні в Україні офіційно зареєстровано 31 інформаційне агентство. Державне інформаційне агентство України (ДІНАУ), маючи особливий статус, реєстрації не проходило.

Із зареєстрованих інформагентств 30 є приватними структурами. Їхні засновники або співзасновники — закриті акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, підприємства з іноземним капіталом, окремі громадяни. Основними напрямками діяльності зареєстрованих інформагентств є збирання, оброблення та поширення інформації для одержання прибутків.

Попри зростаючу кількість інформаційних агентств, створення сприятливого конкурентного середовища, найоперативнішими та найвпливовішими з них залишаються ДІНАУ, Інтерфакс-Україна та УНІАН. Ці агентства мають у своєму розпорядженні сучасні мережі та технології поширення інформації, сталих вітчизняних і зарубіжних споживачів інформаційної продукції. Однак творчий потенціал недержавних структур, за оцінками більшості фахівців, є вищим. Це виявляється, насамперед, в оперативності матеріалів, які надходять до ЗМІ.

ІНТЕРНЕТ

Український сегмент мережі Інтернет започатковано наприкінці 1990 р. Офіційно домен UA зареєстрований у грудні 1992 р. На початку 2000 р. послуги доступу до мережі Інтернет надавалися 207 операторами-провайдерами послуг Інтернет. Переважна більшість провайдерів послуг — компанії з недержавною формою власності. До великих провайдерів послуг із державною формою власності або тих, у статутному фонді яких є державна частка, можна віднести лише ВАТ "Укртелеком" та СП "Інфоком".

Загальна пропускна спроможність зовнішніх каналів, які використовуються для надання послуг доступу до зарубіжних інформаційних ресурсів мережі Інтернет, становить від 45 до 50 М біт/с.

На початку 2000 р. в українському сегменті мережі Інтернет нараховувалося до 180-190 тис. користувачів.

Із регіонів найрозвиненішим щодо надання послуг доступу до мережі Інтернет є Київ (75-80 тис. користувачів, 60 провайдерів послуг), Дніпропетровсь-

ка (17-18 тис. користувачів, 15 провайдерів послуг), Харківська (11-12 тис. користувачів, 11 провайдерів послуг), Одеська (11-12 тис. користувачів, 11 провайдерів послуг) та Донецька (10-11 тис. користувачів, 18 провайдерів послуг) області. Найменш розвиненими регіонами з погляду надання послуг доступу до мережі Інтернет є Чернігівська, Хмельницька та Волинська області.

За наявністю інформаційних ресурсів в українському сегменті мережі Інтернет передують Київ (40-45% усіх інформаційних ресурсів), Дніпропетровськ (9-10% усіх інформаційних ресурсів) та Харків (6-7% усіх інформаційних ресурсів). Найширешою інформацією, яка розміщена в українському сегменті мережі Інтернет, є інформація про діяльність підприємств, організацій та банків. Інформація про діяльність органів влади (виконавчої, законодавчої та судової) розміщена менш ніж на 1% веб-серверів.

Найбільший вплив на розвиток цього сегмента ринку з 207 провайдерів послуг мають 20-25 компаній. Річний обсяг послуг, які надаються суб'єктами зазначеного сегмента ринку, за попередніми оцінками, становить 250-300 млн. грн.

КНИГОВИДАВНИЧА СПРАВА

Протягом 90-х рр. у сфері книговидання сталося чимало змін. Зокрема, відбулася монополізація шляхом створення нових видавництв і видавничих організацій, підприємств поліграфії та книгорозповсюдження різних форм власності.

Сьогодні в Україні функціонує близько 1 тис. видавництв і видавничих організацій, з яких до державного сектора можна віднести 22 книжкові видавництва, видавництва НАН України — "Наукова думка", Спілки письменників — "Український письменник" та Спілки молодіжних організацій — "Молодь". Поліграфічний комплекс налічує понад 2 тис. підприємств різних форм власності: державної та комунальної — 21,1%, колективної — 56,6%, приватної — 21,8%, юридичних осіб інших держав — 0,5%. У державній власності перебувають 23 поліграфічні підприємства, зокрема 5 книжкових фабрик ВО "Поліграфкнига", 4 обласні друкарні, 14 газетно-журнальних видавництв, 2 галузеві науково-дослідні інститути.

Позитивним у роботі книговидавців України, безумовно, є те, що вони відкрили для читачів твори, які тривалий час в Україні не видавалися. Сплеск національного самоусвідомлення й духовного відродження спрочинив інтерес вітчизняної та зарубіжної громадськості до історії України, культури й мов національних меншин. Видавництва, які перебувають у підпорядкуванні Держкомітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення, продовжували підготовку видань для загальнодержавних потреб.

Державні спеціалізовані книжкові видавництва також роблять значний внесок у процес утвердження статусу української мови як державної. Частка україномовних видань, що їх вони випускають, становить близько 60%.

Водночас статистичні дані засвідчують, що збільшення кількості видавничих структур не позначилося на зростанні обсягів випуску літератури. Загалом проти 1989-1990 рр. видання книжок зменшилося на третину за кількістю назв і майже в чотири рази — за тиражами.

Роки	Кількість книжок друк. одиниць	Тираж, млн. прим.	Тираж укр. мовою, млн. прим.
1990	7046	170	95
1991	5857	136	73
1992	6389	130	46
1993	5053	141	37
1994	4752	52	21
1995	6109	68	32
1996	6084	52	31
1997	6308	51	24
1998	7065	44	24
1999 (за 10 міс.)	4337	15	8

Ці дані свідчать, що сьогодні на одного жителя в Україні випускається менш як одна книжка (в 1990 р. — 3,6). Особливо помітно зменшився випуск літератури за найважливішими тематичними напрямками (довідкова, енциклопедична, навчальна, науково-технічна), які не лише визначають науковий і технологічний процеси, розвиток культури, а й формують світоглядні засади суспільства, стимулюють процеси його демократизації та інтеграції в світове співтовариство. Значно скоротився випуск художньої та дитячої літератури, що знижує можливості педагогічного впливу на підростаюче покоління, позбавляє творчу інтелігенцію простору для самовираження.

Основний чинник, який руйнує книговидавничу галузь, — непомірні податки, що не дають можливості видавництвам формувати навіть мінімальні обігові кошти.

Серйозні проблеми існують у розвитку поліграфічного комплексу, попри те, що сьогодні в Україні діє розгалужена система підприємств різних форм власності. В умовах спаду виробництва використання потужностей по книжково-журнальній продукції становить усього 35,1%. Підприємства змушені ставити велику кількість устаткування на консервацію. Катастрофічно старіє

машинний парк поліграфічного виробництва. Коефіцієнт спрацювання технологічного устаткування в галузі перевищує 75%. Якщо до 1991 р. поліграфічні підприємства щороку купували близько 1 тис. одиниць відповідного устаткування, то в останні роки такої можливості вони позбавлені.

Затверджена указом Президента України Державна програма розвитку національного книговидання та преси до 2000 р., на яку покладалися великі надії щодо технічного переоснащення книжкового виробництва й створення вітчизняної сировинної бази для поліграфії, через брак капітальних вкладень залишилася нереалізованою. Вона профінансована лише на 13,3%.

Спроби поліграфічних підприємств України за власні кошти вирішити комплексно питання переоснащення не дають необхідного ефекту, оскільки за існуючої податкової системи та економічного стану вишукати кошти на придбання друкарського устаткування практично неможливо. Так, вартість друкарської машини для районних друкарень — 120-150 тис. доларів США, а ролевої машини для газетно-журнальних виробництв — 1,8-2,0 млн. доларів США.

Гострою проблемою залишається також реалізація друкованої продукції. Ухвалення директивних документів щодо комерціалізації та приватизації підприємств торгівлі, громадського харчування без урахування специфіки книжкової торгівлі призвело до руйнування налагодженої мережі книготорговців по всій Україні. Якщо на 1 січня 1991 р. мережу державної книжкової торгівлі становили 1100 підприємств, то сьогодні в державній власності їх залишилося лише чотири.

Подальше формування інформаційного простору України вимагає суттєвого поліпшення й гармонізації відносин між державою та суб'єктами інформаційних процесів на новій економічній основі. Важливо продовжити створення досконалішого правового поля діяльності ЗМІ, комплексного законодавчого регулювання стосунків виробників і споживачів інформаційної продукції.

Актуальними залишаються проблеми вироблення сучасної концепції національної інформаційної політики, розроблення ефективнішої системи підтримки пріоритетних соціально-економічних проєктів і державних завдань, формування досконалої інфраструктури та впровадження в практику

ЗМІ передових технологій, питання захисту вітчизняного інформаційного простору та підвищення якості й інтелектуального рівня продукції.

§5. Фізична культура та спорт

Після проголошення України незалежною державою необхідно було створити відповідні національні громадські спортивні організації для входження їх у світові та європейські об'єднання й отримання прав на участь збірних команд України в міжнародних змаганнях та Олімпійських іграх. Тодішнє Міністерство України в справах молоді та спорту ініціювало проведення конференцій засновників Національного Олімпійського комітету (НОК) України та 120 національних федерацій, які сьогодні визнані міжнародними спортивними організаціями.

Для успішної підготовки до Олімпійських ігор, чемпіонатів світу та Європи науковцями, фахівцями, тренерами національних збірних команд на кожен олімпійський цикл, починаючи з 1993 р., розроблялися Концепція підготовки спортсменів України та цільові комплексні програми з видів спорту. Контроль за їх виконанням здійснював оперативний штаб олімпійської підготовки Держкомспорту й НОК України.

У 1997 р. указом Президента України утворено Організаційний комітет з підготовки та участі спортсменів України в Олімпійських і Параолімпійських іграх, який координує діяльність державних і громадських організацій, спрямовану на розвиток фізичної культури та спорту.

Для соціального захисту спортсменів і тренерів у 1992 р. рішенням Кабінету Міністрів України створено штатні збірні команди України. До їх складу в 1999 р. входило 1013 кращих спортсменів та 358 тренерів з літніх і зимових видів спорту. Для них встановлено низку пільг, матеріальне заохочення за високі спортивні результати. Аналогічна підтримка спортсменам надавалася й місцевими органами державної виконавчої влади.

Слід відзначити також серйозну увагу з боку держави до соціального захисту та підтримки ветеранів — Олімпійських чемпіонів, видатних спортсменів, тренерів-організаторів фізкультурного руху.

Відповідно до розпорядження Президента України від 31 серпня 1998 р. "Про призначення державних стипендій видатним діячам науки, освіти, культури, фізичної культури і спорту" та указу Президента України від 28 січня 1998 р. "Про державні стипендії олімпійським та параолімпійським чемпіонам" на кінець 1999 р. понад 150 видатних спортсменів і тренерів,

поміж них і зі спорту інвалідів, отримують щомісячно державну стипендію. Від 1995 р. встановлено щомісячну стипендію для 100 талановитих перспективних спортсменів.

Науково-методичне й медико-біологічне забезпечення підготовки збірних команд здійснюють Державний науково-дослідний інститут фізичної культури та спорту й Київський державний центр спортивної медицини разом із науково-дослідними інститутами та організаціями Національної академії наук і Міністерства охорони здоров'я України.

Для підвищення конкурентоздатності спортсменів України на світовій спортивній арені в 1998 р. Держкомспорт за участю Національної академії наук і Міністерства охорони здоров'я розробив Державну науково-дослідну програму "Вдосконалення системи підготовки спортсменів України до Олімпійських ігор".

За 90-і рр. напрацьовано значну законодавчу й нормативну базу спортивної галузі. Переважна більшість видів спорту розвивалася на підставі затверджених Держкомспортом програм для дитячо-юнацьких спортивних шкіл і шкіл вищої спортивної майстерності з видів спорту.

Визначено календар спортивних заходів олімпійського чотириріччя. Це, насамперед, проведення комплексних спортивних змагань за програмою спартакіади школярів, юнацьких і молодіжних літніх та зимових спортивних ігор, універсіад, всеукраїнських літніх та зимових спортивних ігор, національних чемпіонатів і першостей, клубних змагань. Значно розширився міжнародний календар з видів спорту, збільшилася кількість міжнародних змагань, які провадяться в Україні. Це дало змогу забезпечити змагальну підготовку збірних команд для успішного виступу на світових аренах, дозволило спортсменам України продемонструвати високий рівень своєї підготовки.

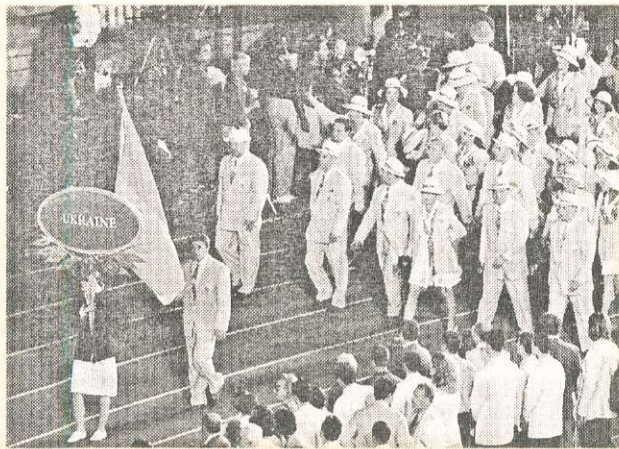
Взагалі, образно кажучи, спорт став своєрідною візитною карткою України на міжнародній арені. Понад 1600 разів українські спортсмени сходили на п'єдестали пошани чемпіонатів світу та Європи в олімпійських видах спорту й на їхню честь піднімався прапор нашої держави; 540 разів, ушановуючи переможців, лунав Державний гімн України.

Перше олімпійське золото для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх 1994 р. в Лілехаммері О.Баюл (фігурне катання).

Гідно представляли нашу державу на першостях світу та Європи юніорські збірні команди. Від 1992 р. вони вибороли 335 золотих, 290 срібних і 340 бронзових медалей.

Успіх українських спортсменів на іграх XXVI літньої Олімпіади 1996 р. в Атланті був, крім інших чинників, обумовлений реалізацією завдань Державної програми розвитку фізичної культури та спорту в Україні. Організаційні зусилля й фінансові можливості держави було спрямовано на 21 пріоритетний вид спорту. Ця стратегія була визначена програмою й саме вона виправдала себе. Спортсмени України вибороли 23 нагороди (зокрема,

61. Українські спортсмени на відкритті Олімпіади-96 в Атланті (США)

9 золотих), посівши 9-е місце серед 194 країн-учасниць. Чемпіонами XXVI Олімпійських ігор стали Л.Подкопаєва (спортивна гімнастика), І.Кравець (легка атлетика), В.Кличко (бокс), В.Олійник (боротьба), К.Серебрянська (художня гімнастика), Т.Таймазов (важка атлетика), Є.Браславець та І.Матвієнко (вітрильний спорт), Р.Шаріпов (спортивна гімнастика).

Попри жорстку конкуренцію, збірна команда України на іграх зимової Олімпіади в Нагано (Японія) ввійшла до двадцятки кращих країн світу, посівши 18-е місце серед 172 країн-учасниць.

Протягом останніх десяти років видатних спортивних результатів досягли Ж.Пінтусевич — чемпіонка світу з легкої атлетики 1997 р., С.Бубка — шестиразовий чемпіон світу зі стрибків із жердиною, О.Вітриченко — чемпіонка світу з художньої гімнастики 1997 р., С.Голубицький — дворазовий чемпіон світу з фехтування на рапірах, Е.Тедеев — дворазовий чемпіон світу з вільної боротьби, І.Бабакова — чемпіонка світу зі стрибків у висоту 1999 р., І.Разорьонов — чемпіон світу з важкої атлетики 1998 р., Д.Силантьєв — чемпіон світу з плавання 1998 р., О.Жупіна — чемпіонка світу зі стрибків у воду 1998 р., Д.Готфрід — чемпіон світу з важкої атлетики 1999 р.

Видатного успіху досягла українська біатлоністка О.Зубрилова, виборовши 3 золоті медалі на чемпіонаті світу в 1999 р.

Збірна команда України з велосипедного спорту (трек) у складі Олександра Симоненка, Сергія Матвеева, Олександра Феденка, Руслана Підгорного, Олександра Клименка та Сергія Чернявського виборола золоті медалі чемпіонату світу 1998 р.

62. Київський футбольний клуб "Динамо" — багаторазовий чемпіон і володар Кубка України, учасник багатьох європейських турнірів. 1998 р.

Протягом 1997-1999 рр. національна збірна команда України з вільної боротьби тричі поспіль виборювала перші місця в командному заліку на чемпіонаті Європи, стала срібним призером командного чемпіонату світу 1998 р.

Вперше в історії жіночого баскетболу України національна збірна команда стала чемпіоном Європи в 1995 р. та посіла 4-е місце на Олімпійських іграх в Атланті 1996 р.

Волейбольна жіноча команда "Іскра" (Луганськ) стала бронзовим призером Кубка чемпіонів Європи в 1996 р., бронзовим та срібним призером Кубка володарів кубків європейських країн 1995 та 1999 рр.

Футбольна команда "Динамо" (Київ), очолювана В.Лобановським, увійшла до десятки найсильніших команд Європи та двічі ставала учасницею чвертьфінальних змагань Кубка ліги чемпіонів Європи.

Одним із важливих завдань Цільової комплексної програми "Фізичне виховання — здоров'я нації" щодо спорту вищих досягнень є створення центрів олімпійської підготовки.

Обласними управліннями з питань фізичної культури та спорту обласних державних адміністрацій проведена велика копітка організаційна робота для визначення видів спорту та спортивних баз, на яких планується створити центри олімпійської підготовки.

Водночас аналіз підготовки та участі в XXVI літніх та XVIII зимових Олімпійських іграх свідчить про неможливість успішного виступу на Олімпіаді без виконання в повному обсязі планового чотирирічного циклу підготовки збірних команд, що вимагає відповідного фінансового забезпечення, передбаченого бюджетом. Досягнення, а головне, перспективи українського спорту були б значно кращими, якби через брак належного фінансування не згорталася представницька участь наших збірних команд у змаганнях різного рівня.

Близько 30% спортивних заходів фінансуються із запізненням. Позначається, звісно, на досягненнях і те, що члени національних збірних команд не забезпечуються в достатньому обсязі необхідним спортивним інвентарем, якісною формою, взуттям, не отримують необхідного медикаментозного забезпечення та відповідного наукового супроводу.

Окрім того, в занедбаному стані перебувають провідні бази олімпійської підготовки. На них не проводяться ремонти, багато років не поновлюються спортивний інвентар та обладнання. Заборгованість за комунальні послуги, місцеві збори й платежі практично поставила їх перед загрозою закриття. Ще тяжчим є становище в областях, яке не дає можливості спортивним спорудам надавати безплатні та пільгові фізкультурно-спортивні послуги дітям-сиротам, дітям із малозабезпечених та багатодітних сімей.

Та попри все робота в дитячо-юнацьких спортивних школах, підготовка олімпійського резерву велася планомірно. Підтвердження того — підсумки I Всесвітніх юнацьких ігор, що відбулися в Москві в 1998 р. У цих міжнародних змаганнях взяли участь представники 125 країн світу. Спортсмени України завоювали 52 нагороди, зокрема, 10 золотих, 19 срібних та 23 бронзові медалі в 9 видах спорту, посівши загальнокомандне друге місце.

Значна роль у системі підготовки олімпійського резерву відводиться вищим училищам фізичної культури та ліцеям-інтернатам.

У 1999 р. в них навчався й удосконалював спортивну майстерність 4461 учень (2112 — першорозрядники та кандидати в майстри спорту, 265 — майстри спорту, 44 — майстри спорту міжнародного класу). Понад 500 вихованців училищ входять до складу збірних команд України (члени, кандидати, резерв).

Серед вихованців та випускників училищ багато переможців і призерів Олімпійських ігор, чемпіонатів світу та Європи: дворазова чемпіонка й призер XXVI літніх Олімпійських ігор в Атланті Лілія Подкопаєва (спортивна гімнастика), чемпіони ігор боксер Володимир Кличко та гімнаст Рустам Шарипов, срібний призер з академічного веслування Світлана Мазій, бронзові призерки ігор гімнасти Олег Косяк, Володимир Шаменко, Григорій Місютін та Ігор Коробчинський, Юрій Єрмаков, легкоатлет Олександр Багач, чемпіонка й призер чемпіонату світу з легкої атлетики Жанна Гінтусевич та інші.

З 233 спортсменів олімпійської збірної команди України, які взяли участь у XXVI літніх Олімпійських іграх в Атланті, 49 (21%) пройшли підготовку в училищах.

Вагомим є внесок вихованців училищ у результати виступів молодіжних і юнацьких збірних команд України на міжнародних змаганнях. Так, на IV Європейських молодіжних олімпійських днях 1997 р. в Португалії з 66 членів збірної команди України половину становили представники училищ. Вони виграли 19 (9 золотих) із 22 (11 золотих) медалей збірної України, яка посіла друге загальнокомандне місце серед команд 47 країн Європи.

63. Українські спортсмени — переможці та призери Олімпійських ігор в Атланті — на прийомі в Президента України Л.Кучми. 1996 р.

Держкомспорт спільно з НОК України, федераціями з видів спорту провадив значну роботу щодо покращання та подальшого розширення стосунків з українською діаспорою. Це мало особливе значення наприкінці 90-х рр., коли фінансування міжнародних спортивних заходів з боку держави істотно скорочувалося й певну частку фінансування брала на себе українська діаспора. Значну допомогу нашим спортсменам надавали її представники з Канади, Америки, Великобританії, Австралії.

За домовленістю з українською діаспорою здійснювалося фінансування національних збірних команд із видів спорту, що брали участь у міжнародних змаганнях "Передолімпійський тиждень" у 1999 р., а також під час підготовки наших спортсменів до літніх Олімпійських ігор 2000 р., що пройнуть у Сідней (Австралія).

Попри всі складнощі, держава намагалася підтримувати в задовільному стані фізкультурно-оздоровчу роботу з населенням.

Заходи щодо виконання Цільової комплексної та регіональних програм "Фізичне виховання — здоров'я нації" на окремих територіях та в громадських організаціях фізкультурно-оздоровчого спрямування тільки в 1999 р. двічі обговорювалися на колегії Держкомспорту.

Протягом першого півріччя 1999 р. в 30 загальноосвітніх школах уведено тригодинні заняття фізкультурою, в 37 вищих навчальних закладах у навчальний процес запроваджено четверту годину фізичного виховання. На 60 підприємствах відновлено або введено посади методистів із фізкультури.

турно-оздоровчої роботи. Створено 18 нових дитячо-юнацьких спортивних шкіл, відкрито 12 центрів олімпійської підготовки, розпочали свою діяльність 36 фізкультурно-спортивних клубів різних профілів. Отримано суттєві позитивні результати й у такій складній сфері, як спортивна та реабілітаційна робота серед інвалідів.

Попри скрутне економічне становище, в багатьох колективах фізкультури, спортивних клубах зусиллями адміністрацій, профспілкових і фізкультурних організацій зберігається набуте, проводяться фізкультурно-масові й оздоровчі заходи.

У багатьох областях відновлено масові змагання, культурно-спортивні свята, спортивні заходи, присвячені відродженню традицій українського народу. Всіляко підтримується починання івано-франківців, де щороку проводяться так звані "Галицькі ігри" й малі Олімпійські ігри, львів'ян та столичної області — щодо проведення галузевих ігор, миколаївців — щодо проведення обласних змагань працівників підприємств.

Вживалися заходи щодо організації фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи за місцем проживання населення через систему дитячо-підліткових фізкультурно-спортивних клубів. У країні діє понад 1 тис. клубів спортивної спрямованості в житлових мікрорайонах, до організованих занять різними видами фізкультурно-оздоровчої роботи залучено понад 183 тис. чоловік.

Усього до оздоровлення засобами фізичної культури на базі загально-освітніх шкіл України залучено на початок 1998 р. 1 млн. 700 тис. осіб, або на 309,6 тис. осіб менше, ніж у 1991. На 49 тис. осіб скоротилася кількість учнів професійних навчально-виховних закладів, що постійно займаються фізичною культурою в позаурочний час. Такі ж негативні тенденції характерні для вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації. На 49,7 тис. осіб зменшилася кількість студентів вищих навчально-виховних закладів I-IV рівнів акредитації, які займаються фізичною культурою та спортом.

Водночас на 20 територіях на 18,5 тис. чоловік збільшилася кількість учнівської молоді, що за станом здоров'я віднесена до спеціальних медичних груп. Загальна кількість учнівської молоді, що віднесена до спеціальних груп, становить в Україні 261,1 тис. осіб.

Основним завданням у формуванні правових засад подальшого розвитку фізичної культури та спорту було й залишається вдосконалення діючої системи підготовки спортсменів вищої кваліфікації та олімпійського резерву. Від 1992 р. видано шість президентських указів та розпоряджень, які безпосередньо спрямовувалися на підготовку спортсменів України до Олімпійських та Паралімпійських ігор та визначали правове поле щодо подальшого розвитку спорту вищих досягнень.

Відповідно до програм дій різних урядів України щодо розвитку фізичної культури та спорту за той самий час ухвалено п'ять постанов, які суттєво поповнили нормативну базу галузі.

Нові підходи до розвитку фізичної культури та спорту як засобу зміцнення здоров'я людини знайшли правове відображення в положеннях указів Президента України від 31 липня 1998 р. "Про проведення у 1999 р. Всеукраїнських літніх спортивних ігор" та від 1 вересня 1998 р. "Про затвердження Цільової комплексної програми "Фізичне виховання — здоров'я нації".

Головним завданням матеріально-технічного та фінансового забезпечення галузі було і є створення принципово нової системи державного регулювання процесу збереження та подальшого розвитку матеріально-технічної бази галузі, створення сприятливих умов для залучення позабюджетних коштів.

Сформовано систему морального заохочення спортсменів і тренерів. Розроблені й діють положення про почесні звання "Заслужений тренер України", почесні спортивні звання "Заслужений майстер спорту України" та "Майстер спорту міжнародного класу".

Від 1995 р. рішенням уряду України визначено порядок та умови обов'язкового державного страхування спортсменів вищих категорій, спільним із Міністерством охорони здоров'я наказом удосконалено систему диспансерного нагляду за особами, які займаються спортом, і медичного забезпечення спортивно-масових заходів.

Можна констатувати, що за часи становлення України як самостійної держави сформувалася певна законодавча нормативна база фізичної культури та спорту, вживаються практичні заходи щодо її всебічного вдосконалення.

§6. Туризм

У здійсненні широкомасштабних завдань щодо розбудови української державності, створення позитивного іміджу України в світовому співтоваристві, культурного та духовного відродження українського народу туризм виконує надзвичайно важливу роль.

Брак протягом 1989-1992 рр. структур і важелів державного регулювання туризму призвів до руйнування важливих складових його інфраструктури, розпаду соціально орієнтованого внутрішнього туризму, відпливу значних

валютних коштів за кордон, зниження рівня матеріальної бази галузі. Було порушено систему напрацьованих зв'язків і турів, підготовки й використання досвідчених кадрів. Якщо в середині 80-х рр. Україну щорічно відвідувало понад 500 тис. іноземних туристів, то в 1992 — лише 120 тис. Одночасно 10 млн. українських громадян виїжджало за кордон, переважно в так звані "шоп-тури". Внаслідок цього в 1989-1992 рр. держава втратила майже 80% валютних прибутків від іноземного туризму.

Для реалізації державної політики в галузі туризму постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. було створено Держкомтуризм України з питань туризму. До сфери управління Держкомтуризму було передано 52 підприємства загальнодержавної власності. Це дало реальні можливості для виведення вітчизняного туризму з глибокої кризи, яка поставила його на грань повного розвалу. Зупинити цей процес допомогли урядові заходи. Головною їх метою було посилення державного регулювання туристичної діяльності. Держкомтуризм здійснив значну роботу щодо впорядкування мережі підвідомчих підприємств, розроблення й рекламування на міжнародному ринку національного туристичного продукту, збереження досвідчених кадрів, зміцнення нормативної бази туризму.

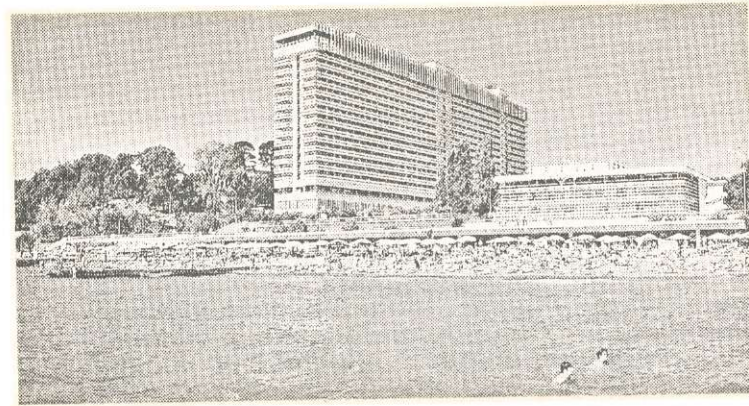
У вересні 1995 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про туризм", яким окреслена стратегічна лінія й конкретні завдання розвитку туристичної сфери. Держава проголосила туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки. Туристична діяльність була введена в правове поле. Це сприяло піднесенню іміджу держави в міжнародному співтоваристві, її впевненому входженню до світового туристичного процесу, в якому діють цивілізовані норми та правила функціонування туристичної діяльності.

Базуючись на положеннях закону "Про туризм", уряд розробив і затвердив програму розвитку туризму в Україні до 2005 р. й створив Національну раду з питань туризму.

У 1997 р. для об'єднання зусиль працівників суб'єктів туристичної діяльності й суміжних галузей, спрямованих на задоволення й захист своїх законних інтересів, поліпшення обслуговування туристів та розвиток туризму в Україні, засновано громадську організацію — Туристичну асоціацію України. Вона підготувала й видала збірник законодавчих актів та нормативно-правових документів, які регламентують туристичну діяльність в Україні, каталог туристичних підприємств України, п'ятитомне видання "Туризм в Україні".

Указом Президента України від 28 вересня 1996 р. створено Фонд "Намисто Славутича"; указом від 21 вересня 1998 р. встановлено День туризму, який відзначається в Україні щорічно 27 вересня; указом від 10 вересня 1999 р. схвалено Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 р.

В 1997 р. Україна стала дійсним членом Всесвітньої туристичної організації (ВТО).

64. Ялтинські пляжі

Проводилася активна робота в рамках Ради з питань туризму країн-учасниць СНД. У 1998 р. за участю української делегації ухвалено Тбіліську декларацію країн-учасниць СНД щодо створення сприятливих умов для стабільного розвитку туризму.

Про масштаби діяльності галузі на внутрішньому ринку свідчать розроблення Національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича"; введення державної статистичної звітності в галузі туризму; створення галузевого Фонду розвитку туризму; запровадження ліцензування суб'єктів туристичної діяльності (в 1999 р. їх було понад 2500) усіх форм власності. На кінець 1999 р. 4002 туристичні підприємства отримали ліцензії на здійснення зарубіжного та іноземного туризму.

Укладено 19 міжурядових та міжвідомчих угод про співпрацю в галузі туризму із зарубіжними країнами. Запроваджено щорічне проведення в жовтні Київського міжнародного туристичного салону. Туристичні підприємства беруть активну участь у престижних туристичних біржах та ярмарках у Лондоні, Берліні, Варшаві, Москві, Мілані, Санкт-Петербурзі. Введено в дію програму забезпечення захисту та безпеки туристів і положення про пошуково-рятувальну службу суб'єктів туристичної діяльності. Проведено реформування та реструктуризацію галузі шляхом створення на базі провідних туристичних підприємств, які перебували в управлінні Держкомтуризму, акціонерних товариств. Розроблено нормативну базу для проведення обов'язкової сертифікації готельних послуг і послуг громадського харчування. 15 квітня 1999 р. в Мінюсті зареєстровано Правила обов'язкової сертифікації готельних послуг та Правила обов'язкової сертифікації послуг громадського харчування. 1 жовтня 1999 р. розпочато сертифікацію підприємств.

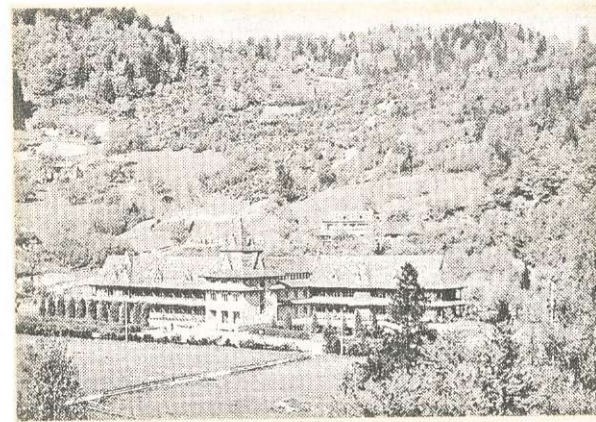
Сформовано мережу навчальних закладів різного рівня для підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів туризму. В рамках програми "Намісто Славутича" розроблено методичні рекомендації щодо організації туристично-екскурсійних маршрутів по місцях, багатих на пам'ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов'язаних із життям та діяльністю видатних людей. Тематичні напрями визначено з урахуванням найважливіших віх історичного та культурного життя українського народу. Передбачено здійснення численних радіальних подорожей та екскурсій з основних пунктів цих маршрутів. Упроваджуються екскурсійні маршрути "Чумацькими шляхами", "Із варягів у греки", "Україна в мережі транснаціональних великих шовкових шляхів". Створено автоматизований інформаційно-рекламний центр Держкомтуризму "Українська туристична інформаційна система" (УТІС). У мережі Інтернет розпочав роботу сервер УТІСу. Відкрито регіональні представництва УТІСу в Одесі та Львові.

Ці комплексні заходи дали можливість туристичній індустрії динамічно розвиватися. Вона стала прибутковою й рентабельною, послідовно нарощує обсяги надання послуг без залучення коштів із бюджету.

У 1998 р. Україну відвідали 12 млн. іноземних громадян, зокрема, понад 6,2 млн. туристів із 168 країн світу. Найбільшими є туристичні потоки з Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД. Питома вага їх у загальній кількості туристів сягає 78%. Із країн близького та далекого зарубіжжя нашу країну найчастіше відвідують туристи з Польщі, Словаччини, Німеччини, Чехії, США. Чимало іноземних туристів побували на курортах України. Охоче подорожують по своїй країні й самі громадяни України. Так, із 14,3 млн. подорожей, які здійснили громадяни України в 1998 р., 5,7 млн. були в межах нашої країни. Закордонні подорожі українських громадян помітно скоротилися й становили в 1998 р. 8,6 млн. поїздок (для порівняння: в 1997 р. 10,3 млн. туристів виїжджали за межі України).

Особливістю туристичного сезону 1999 р. є збільшення кількості туристів, охоплених подорожами по Україні. За 9 місяців понад 6 млн. українських громадян здійснили подорож у межах нашої країни й 3,9 млн. іноземних туристів відвідало Україну. Очікуваний обсяг туристичних послуг становить 6,9 млрд. грн., податків та обов'язкових платежів — 2,6 млрд. грн.

Планомірно велася робота, спрямована на розвиток окремих регіонів України. Розглянуто пропозиції щодо надання статусу "історико-культурний та туристичний" — центру Північно-Лівобережної України в м. Чернігів, "туристичний" — центру в м. Канів. Крім того, розроблено програму розвитку Державного історико-культурного заповідника в Кам'янець-Подільському, підтримано пропозиції Львівської обласної державної адміністрації щодо забезпечення розвитку м. Львів, створення спеціальної туристично-рекреаційної зони в Чернівецькій та зони "Яремче" в Івано-Франківській областях.

65. Яремча. Турбаза "Гуцульщина"

Опрацьовано програми еколого-економічного та соціального розвитку гірської Рахівщини й соціально-економічного розвитку Великої Ялти.

За ініціативи Івано-Франківської обласної державної адміністрації розпочато впровадження проекту "Підтримка місцевого розвитку та туризму в Карпатському регіоні", розробленого в рамках програми ТАСІС. Вартість проекту — 1,5 млн. єкю, запланований строк реалізації — 18 місяців. Проект передбачає навчання спеціалістів у сфері туризму та готельного бізнесу, маркетинг тих видів туризму, які мають у визначеному проектом регіоні певну базу та інфраструктуру різних видів туризму, зокрема, "зеленого", історичного, екологічного тощо.

Новітні наукові розробки щодо розвитку туристичної галузі, зміни в законодавстві, зокрема, податковому, зумовили необхідність розроблення Державної програми розвитку туризму в Україні до 2010 р., проект якої опрацьовується фахівцями разом із рядом причетних до цієї справи міністерств і відомств.

Варто зауважити, що подальший розвиток туризму стримується через брак наалежної інфраструктури, відповідних сервісних умов, що, в свою чергу, негативно позначається на якості обслуговування туристів.

Переважає більшість готелів, будинків відпочинку, пансіонатів, санаторіїв будувалася за старими проектами, які не відповідають сучасним міжнародним стандартам.

Враховуючи те, що Україна є транзитною країною — через територію нашої держави проходять чотири європейські транспортні коридори — Кабінет Міністрів України 20 березня 1998 р. ухвалив постанову "Про затвердження Програми створення та функціонування національної мережі транспортних коридорів в Україні". Реалізація цієї постанови в поєднанні з активним формуван-

ням інфраструктури туризму дозволить створити потужну туристичну індустрію, дасть змогу значно збільшити надходження до державного бюджету.

Реалізація комплексних заходів у сфері туризму, безумовно, посилить вплив держави на зазначені процеси, дозволить провадити активну загальнодержавну політику в цій важливій складовій економіки України. Це сприятиме збільшенню туристичних потоків на внутрішньому ринку туристичних послуг, збільшенню надходжень до бюджетів усіх рівнів, створенню необхідних умов для швидкого розвитку суміжних галузей, організації нових робочих місць.

Туризм — галузь економіки, яка не тільки прямо чи побічно охоплює більшість інших галузей господарства, зокрема промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, страхування, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт, а й стимулює їхній розвиток.

ПІСЛЯМОВА

Основоположною й визначальною рисою новітніх часів України стало державотворче начало в усіх його багатогранних проявах. Устремління народу до вільного облаштування свого життя — від державної самоорганізації до визначення стратегічних пріоритетів — знайшло предметне та органічне втілення в розбудові незалежної Вітчизни. Для нації, яка віками плакала цю заповітну мрію, в загальному контексті 90-ї рр. XX ст. стали водночас і часами беззаперечного триумфу, і періодом найсерйозніших випробувань.

Безсумнівно, перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від монолітного загальносоюзного народногосподарського комплексу до власної економічної системи не міг відбуватися безболісно. Проте катастрофічний обвал, який стався в економіці України впродовж перших трьох років її незалежності, не мав історичних аналогів. Національний дохід скоротився на 39%. (для порівняння: в СРСР під час Другої світової війни найнижча позначка падіння промислового виробництва сягала 30%). За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в 1993 р. був найвищим у світі.

До небувало загрозливих розмірів зріс зовнішній економічний борг, а в суспільстві на ґрунті тіньової економіки утворилася напівкримінальна "п'ята влада", яка вступала в серйозну конкуренцію з державою. До позначки зубожіння впав життєвий рівень народу. Купівельна спроможність проти 1991 р. зменшилася в кілька разів.

У визначальному за своїми обсягами державному секторі економіки відбулося повне знецінення мотиваційних стимулів до продуктивної праці. Майже кожен третій із його працівників належав до категорії прихованих безробітних. Галопаючи темпи розширення населення призвели до різкої

поляризації різних верств. Розпочався й набирив обертів загрозливий процес деіндустріалізації України. Фізичний розпад продуктивних сил відбувся на тлі руйнування науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства.

Окрім того, внаслідок морального старіння та зношення техніки, загально-го спаду виробництва Україна підійшла до межі масових економічних та екологічних катастроф, виходу з ладу життєзабезпечувальних систем виробничої інфраструктури.

Виникла загальна загроза витіснення України на периферію світового розвитку, встановлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний додаток та територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв. Усе це створювало об'єктивні умови для неокolonіального статусу України, обмеженої політичної самостійності та суверенності в розв'язанні не тільки міжнародних, а й внутрішніх проблем.

Ситуація вимагала рішучих неординарних кроків, які органічно поєднували б невідкладні антикризові дії з реалізацією нової економічної й політичної стратегії.

Схоже, є своя жорстока історична логіка в тому, що за екстремальних умов суспільного поступу держава по-своєму утверджується, долаючи труднощі й вигранюючи свої основоположні інтереси.

Досвід останніх років переконливо засвідчив це.

У своїй доповіді на урочистому засіданні 23 серпня 1999 р., присвяченому 8-й річниці незалежності України, Л.Кучма відзначив надбання й досягнення, на які ще кілька років тому можна було хіба що сподіватися. Закладено підвалини сучасного державного устрою на принципах розподілу влад; запроваджено парламентаризм і виконавчу вертикаль; побудовано незалежну судову систему, схвалено Конституцію; збережено внутрішню стабільність, громадянський мир, що має особливе значення на тлі гострих, а то й кривавих конфліктів, які розхитують пострадянський простір та деякі країни Європи. Відбулося повноправне входження України в міжнародне співтовариство, перетворення її на ключовий чинник системи європейської та регіональної безпеки. Укладено повномасштабний договір із Росією, навколо наших кордонів створено пояс безпеки; введено власну грошову одиницю; приборкано гіперінфляцію; зупинено спад виробництва, створено умови для технологічної модернізації промисловості. Земля безплатно передана тим, хто її обробляє; забезпечено основні права та свободи людини й громадянина, рівність усіх національно-культурних та релігійних об'єднань; українська мова утверджується як державна з одночасним створенням умов для вільного розвитку російської та інших мов.

Перші місяці 2000 р. ще переконливіше засвідчили, що процес утвердження став не тільки безповоротним, а й динамічним.

Слід особливо відзначити, що радикальні реформаторські кроки відбуваються за умов збереження політичної стабільності в державі та її регіонах, браку соціальних потреб.

Уперше за роки існування нашої держави у Верховній Раді України на основі центристських та правоцентристських фракцій сформовано депутатську більшість. Характерно, що її консолідуючим ядром стали фракції тих політичних партій, які найактивніше підтримали Л.Кучму як кандидата в Президенти України й виявляють дійову підтримку його реформаторському курсу.

Безумовно, цим створені реальні передумови для радикального поліпшення законодавчої діяльності парламенту та конструктивної співпраці між законодавчою й виконавчою гілками влади.

На підтримку народної ініціативи, засвідченої підписами майже 4 млн. громадян держави, Президент України проголосив всеукраїнський референдум, проведення якого мало сприяти:

- приведенню чинного національного законодавства у відповідність до світової практики регулювання питань недоторканості парламентаріїв. Слід зазначити, що йдеться не про її повне скасування, а лише про обмеження, котре зміцнить перешкоди на шляху криміналізації політичного процесу;

- підвищенню ефективності діяльності єдиного законодавчого органу;
- забезпеченню повнішого врахування інтересів регіонів у діяльності Верховної Ради України через запровадження двопалатної структури парламенту. Така структура стане одним із засобів уникнення зайвої конфронтації між Президентом та Верховною Радою України, запобігатиме ухваленню поспішних рішень і прикритим випадковостям, які часто виникають у практиці однопалатного парламенту.

Проведений 16 квітня 2000 р. Всеукраїнський референдум з народної ініціативи яскраво засвідчив саме громадянськість нашої спільноти, її зростаючу політичну активність, життєдайне дійове начало суспільної свідомості. Своїм волевиявленням український народ зробив рішучий крок до побудови справді демократичного суспільства.

На підтримку пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України нормою, за якою Президент може достроково припинити повноваження Верховної Ради в разі неспроможності нею протягом місяця постійно діючої парламентської більшості або незатвердження протягом трьох місяців підготовленого в установленому порядку державного бюджету, висловилося понад 84,69% громадян. Пропозиція обмежити депутатську недоторканість набрала 89% голосів, зменшити кількість народних депутатів з 450 до 300 — 89,91%, перейти до формування двопалатного парламенту — понад 81,68% голосів.

Зроблено рішучі кроки й у сфері проведення адміністративної реформи. Внесено суттєві зміни до складу Кабінету Міністрів України. Впорядковано систему центральних органів виконавчої влади.

На нових засадах успішно сформовано новий уряд, підтриманий парламентською більшістю.

Завдяки вжитим заходам кількість центральних органів виконавчої влади скорочено з 89 до 35, тобто в 2,5 раза. Аналогічно скорочено кількість головних розпорядників державного бюджету. Чисельність членів уряду скоротилася з 35 до 20 осіб, або в 1,75 раза. Майже на 20% зменшено загальну чисельність працівників центральних органів виконавчої влади, центральні апарати міністерств і відомств скоротилися на 47%.

Оптимізація системи управління за функціональними ознаками дозволить не тільки скоротити чисельність апарату управління, розв'язати низку бюджетних проблем, а й суттєво поліпшити ситуацію з реформуванням усього господарського комплексу.

Адміністративна реформа відкрила можливість приходу на керівні посади людей нової генерації, які позитивно сприймають ринкові перетворення, мають достатній досвід реформування відносин у промисловості та аграрному секторі. Більшість із — яскраві особистості: В.Ющенко, С.Тігіпко, М.Гладій, І.Заєць, В.Кремень, Б.Ступка, І.Кириленко, С.Тулуб, І.Драч та ін.

Перед керівництвом усіх рівнів поставлено чітке завдання: звільнити державний апарат від тих, хто не може розв'язувати сьогоденні проблеми, хто не в ладах із законом та етичними нормами, хто дозволяє собі безвідповідальне, бездушне ставлення до потреб громадян.

Вжиті заходи дозволили домогтися певних позитивних результатів у розвитку економіки.

Вперше за роки незалежності в царині виробництва означилася позитивна динаміка розвитку процесів макроекономічної стабілізації. Передусім це виявилася в суттєвому поліпшенні динаміки валового внутрішнього продукту.

Якщо за 1999 р. спад ВВП становив 0,4%, то в січні 2000 р. відзначено зростання ВВП на 3,4%.

Потужним чинником поліпшення динаміки ВВП став розвиток позитивних тенденцій у промисловості.

Якщо за 1999 р. приріст у промисловості становив 4,3%, то в січні 2000 р. — 5,4%. Зменшується кількість регіонів, де не подолано спад виробництва, водночас зберігається тенденція до приросту виробництва в промислово розвинувтих областях.

Зростають обсяги виробництва основних видів промислової продукції, зокрема, електроенергії, чавуну, сталі, коксу.

Збільшення темпів приросту характерно й для виробництва товарів народного споживання. За 11 місяців 1999 р. його приріст становив 5,4%, за весь рік — 7,2%, за січень 2000 р. вже — 27,9%.

Важливо, що темпи приросту виробництва товарів народного споживання перевищують темпи зростання промислового виробництва в цілому. Отже, останнім часом посилилася соціальна орієнтація виробництва, що є одним із найголовніших пріоритетів його структурної перебудови.

Загальмовано спад сільськогосподарського виробництва. Якщо за 1999 р. він становив майже 6%, то за січень 2000 р. — 3,5%.

Спостерігаються позитивні зрушення і в сфері підприємництва. На початок 2000 р. в Україні функціонувало 164 тис. малих підприємств, що на 8,4% більше, ніж у 1998. Крім того, діяло понад 1 млн. індивідуальних підприємців без створення юридичної особи.

У загальній масі підприємств, що функціонують у народному господарстві, частка малих сягнула 70%, а за чисельністю працюючих — 8%, що майже на 13% більше, ніж у 1998 р.

Вперше за роки незалежності в Україні ухвалено бездефіцитний бюджет.

Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення збільшено проти 1999 р. в 1,7 раза, на освіту — в 1,6 раза, на охорону здоров'я — в 1,24 раза.

Поглиблюються приватизаційні процеси. За два місяці 2000 р. до державного бюджету від приватизації державного майна надійшло 245 млн. грн., що в 2,5 раза більше, ніж за аналогічний період 1999.

У грудні 1999 - лютому 2000 рр. спостерігалася чітка тенденція до збільшення обсягів зовнішньоторговельного обороту. В січні 2000 р. він зріс до 1764 млн. доларів США (в січні 1999 — 1197 млн. доларів США).

В обсязі зовнішньоторговельних операцій частка імпорту значно зменшилася, покриття імпорту експортом збільшилося на 25% і становить 4,4 %.

Позбавлення спільних підприємств необґрунтованих пільг сприяло відновленню конкурентного середовища на внутрішньому ринку, розвитку вітчизняного виробництва, збільшенню надходжень до бюджету.

Неухильно закріплюються позитивні тенденції в розв'язанні проблеми заборгованості із заробітної плати.

Номінальна заробітна плата одного працівника в січні 2000 р. становила 181 грн., що на 22% більше, ніж у січні 1999. В грудні 1999 р. рівень заробітної плати був найвищим за останні 12 місяців — 219 грн.

Водночас завершується розроблення Програми запобігання бідності, яка сприятиме підвищенню доходів малозабезпечених сімей.

Після обрання на новий строк одним із перших заходів Президента України Л.Кучми став указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки".

В ході його реалізації (за 3 місяці) на кінець лютого 2000 р. практично в усіх господарствах на зборах членів КСП ухвалені рішення про реформування. У 72% колективних сільгосппідприємств визначилися щодо нових форм господарювання на засадах приватної власності.

Зареєстровано 4330 нових приватних сільгосппідприємств, більшість із яких — приватно-орендні підприємства, господарські товариства, кооперативи, фермерські господарства.

Указ Президента України "Про заходи щодо розвитку та регулювання ринку земель населених пунктів, інших земель несільськогосподарського призначення" спрямований на забезпечення реалізації прав власності на землю, прискорення становлення та регулювання ринку земель несільськогосподарського призначення.

З його ухваленням активізувалася робота з підготовки пропозицій для формування інфраструктури ринку земель, розвитку підприємництва в царині надання послуг на цьому ринку, створення рівних можливостей фізичним та юридичним особам України щодо набуття прав власності на земельні ділянки.

За умов реалізації цього указу бюджети всіх рівнів можуть щорічно одержувати близько 400 млн. грн.

Чимало зроблено для духовного відродження українського народу, підтримки національних культурних устремлінь, примноження духовного та інтелектуального потенціалу держави.

Розбудова української державності поступово, але неухильно набирає всезагального поступу.

При цьому варто нагадати й про такий історичний факт, як заснування напередодні інаугурації обраного Президента України нових атрибутів української держави. Офіційними символами глави держави стали Штандарт (прапор), Знак, Гербова печатка та Булава Президента України.

Жорсткий прагматизм, домінування інтересів держави стають характерними рисами зовнішньої політики України. Економічні реформи в ній визначають найголовніший на нинішньому етапі орієнтир для української дипломатії — реальну підтримку розвитку економіки.

Основні зусилля спрямовуються на забезпечення припливу нових інвестицій; збільшення обсягів зовнішньої торгівлі, насамперед, експорту; повноправну участь України в проектах щодо транспортування енергоносіїв; захист інтересів українських товаровиробників.

Зовнішньополітична діяльність концентрується на тих стратегічних напрямках, які вже ближчим часом можуть дати реальну віддачу для економіки держави.

Усі ці обнадійливі тенденції й результати не тільки засвідчують наявність необхідних передумов для загальних якісно нових, ефективних перетворень на всіх напрямках і рівнях державного самоствердження, а й аргументовано доводять невідворотність процесів сприйняття й підтримку їх народом.

Загальновідомо: міць будь-якої державної системи залежить від того, наскільки вона враховує й виправдовує сподівання та потреби найширших верств суспільства. Те, що український народ не сподівається, а палко вірить у свою державу, підтверджують перші десять

подвижницьких літ незалежності.

RESUME

The fourteenth volume of the edition "Ukraine through the centuries" is devoted to the recent history of Ukraine, foundation and establishment of the independent state and includes the nineties of the 20 century.

The global transformations which touched all the spheres of social life are given as the sequence of events and based on the established facts.

The cardinal political changes, which took place on the territory of our state are examined in the light of establishment of the sovereignty, declaration of the independence and adoption of the young democracy. Special stress is made on the formation of the relations between parliament and the president, the process of establishment of the Constitution, development of the administrative system and civil society.

Great attention is paid to the formation of the Armed Forces, peaceful foreign policy, strategic priorities of Ukraine.

The machinery of the state formation is given in the separate parts: economical market reforms, their influence on the social sphere and problems and tasks connected with it.

The totalitarian system left a very bad heritage. Reforms of independent Ukraine aimed to destroy social way of economy and change over it on all levels basing on the long-term state programs.

The book traces this complex process of the structural changes, stresses its national features, analyses the influence and connection between political, economical factors and human problems.

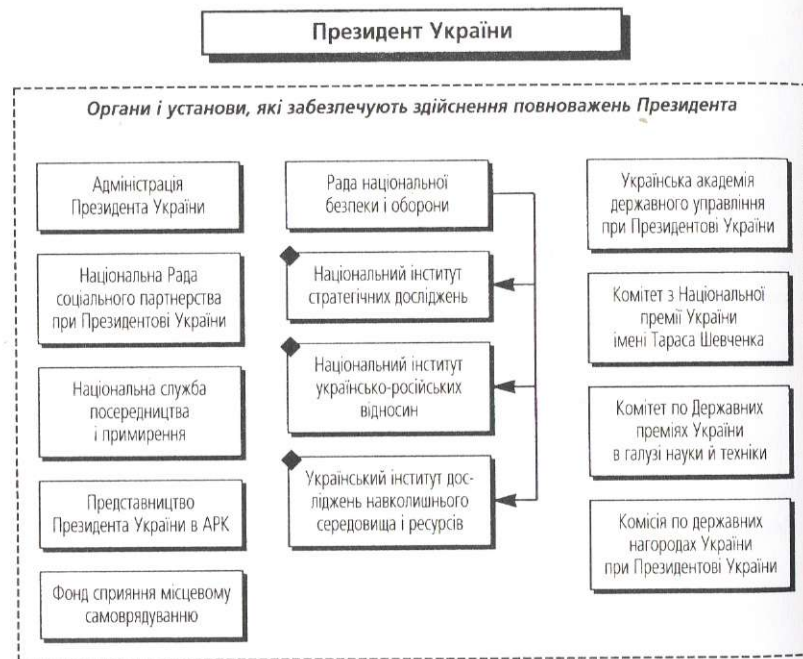
Ukraine only starts its way of self-identification, that's why every fact, every event and every thing on this way are very important for the history.

ДОДАТКИ

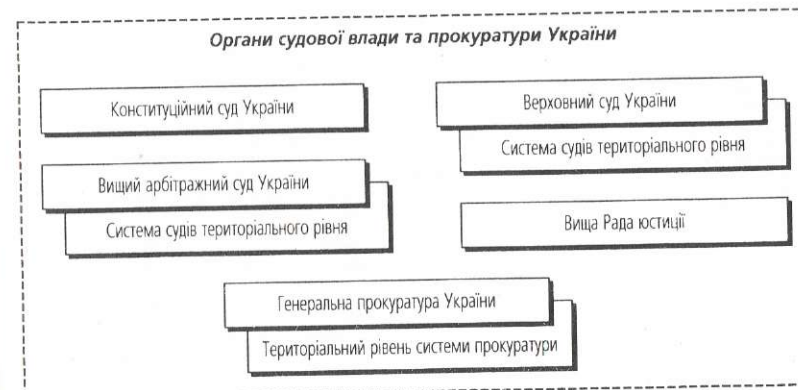
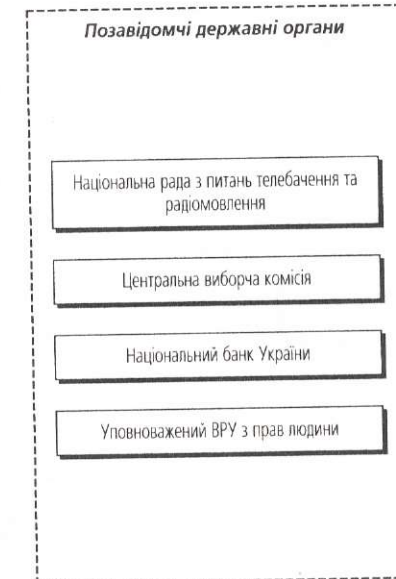
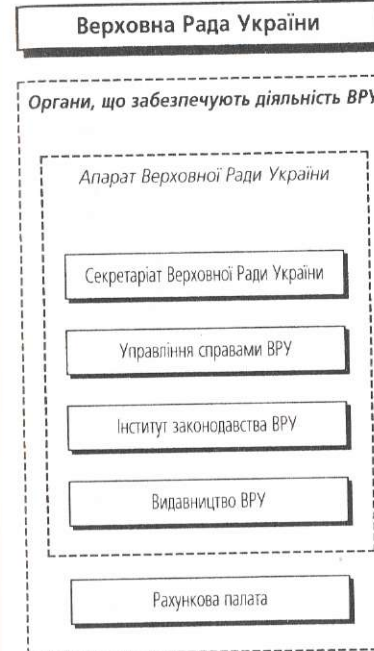
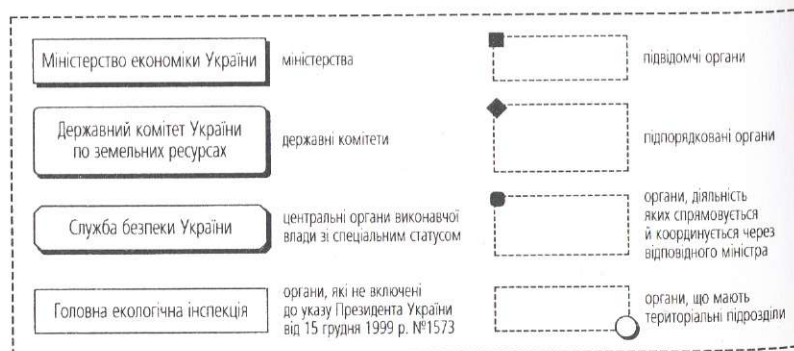

СХЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Додаток 1

Умовні позначення

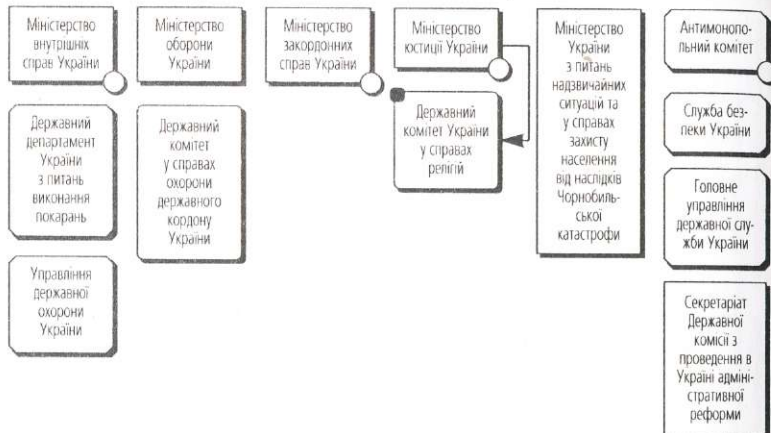

Кабінет Міністрів України

Секретаріат Кабінету Міністрів України

Сектор забезпечення державності та спеціальних питань

Сектор транспорту й комунікацій

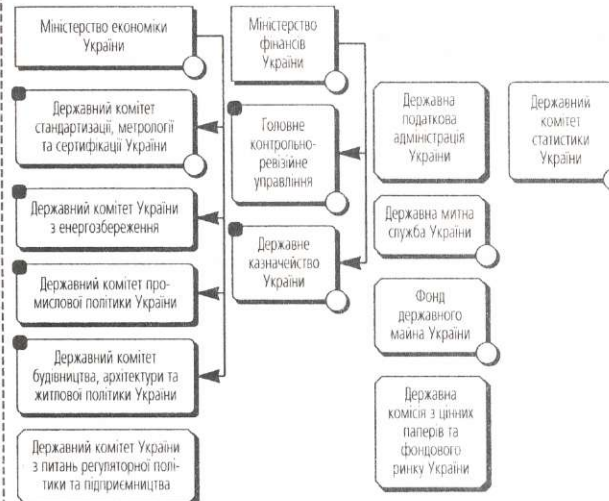
Агропромисловий сектор

Сектор екології та навколишнього середовища

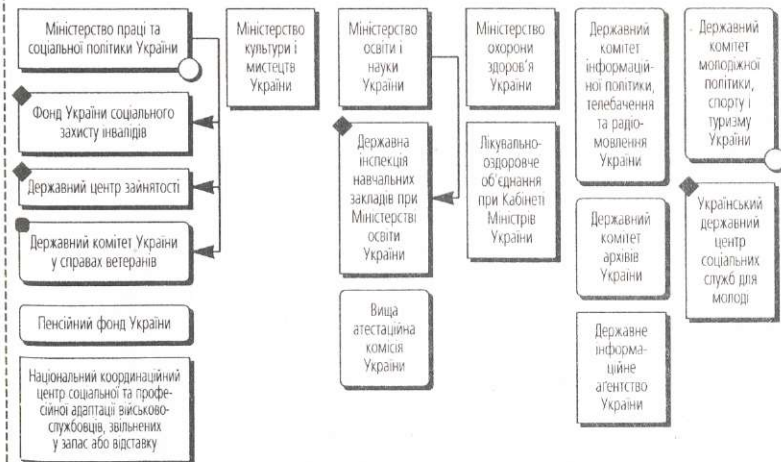
Фінансово-економічний сектор

Паливно-енергетичний сектор

Соціально-гуманітарний сектор

КЕРІВНИЦТВО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

I скликання (1990-1994 рр.)

	1990	1991	1992	1993	1994
Голова	В.А. Івашко (04.06.90-18.07.90)	Л.М. Кравчук (23.07.90-05.12.91)	І.С. Плющ (05.12.91-11.05.94)		
Перший заступник	І.С. Плющ (06.06.90-05.12.91)		В.В. Дурдинець (29.01.92-11.05.94)		
Заступник	В.Б. Гриньов (07.06.90-29.06.93)				

Додаток 2

II скликання (1994-1998 рр.)

	1994	1995	1996	1997	1998
Голова	О.О. Мороз (18.05.94-12.05.98)				
Перший заступник	О.М. Ткаченко (25.05.94-12.05.98)				
Заступник	О.О. Дьомін (25.05.94-12.07.96)		В.Л. Мусіяка (03.10.96-12.05.98)		

III скликання (1998-2002 рр.)

	1998	1999	2000	2001	2002
Голова	О.М. Ткаченко (07.07.98-21.01.00)		І.С. Плющ (01.02.00-)		
Перший заступник	А.І. Мартинюк (09.07.98-21.01.00)		В.В. Медведчук (01.02.00-)		
Заступник	В.В. Медведчук (09.07.98-01.02.00)		С.Б. Гавриш (01.02.00-)		

Відомості про змінюваність складу вищих судових установ України

Додаток 3

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Конституційний суд України										
Голова суду						І.Тимченко 18.10.96	І.Тимченко	І.Тимченко	І.Тимченко 18.10.96-18.10.99 В.Скомороха 19.10.99	В.Скомороха
заступник						В.Розенко 18.10.96	В.Розенко	В.Розенко	В.Розенко 18.10.96-19.10.99 П.Євграфов 19.10.99	П.Євграфов
заступник						В.Німченко 18.10.96	В.Німченко	В.Німченко	В.Німченко 18.10.96-18.10.99 М.Селівон 19.10.99	М.Селівон
Верховний суд України										
Голова суду	А.Якименко 06.10.70	А.Якименко	А.Якименко 6.10.70-16.11.93 Г.Бутенко 16.11.93	Г.Бутенко 16.11.93-24.10.94 В.Бойко 21.12.94	В.Бойко	В.Бойко	В.Бойко	В.Бойко	В.Бойко	В.Бойко
перший заступник			В.Стефанюк 24.12.93	В.Стефанюк	В.Стефанюк	В.Стефанюк	В.Стефанюк	В.Стефанюк	В.Стефанюк	В.Стефанюк
заступник				В.Денисенко 24.02.94	В.Денисенко	В.Денисенко	В.Денисенко	В.Денисенко	В.Денисенко	В.Денисенко
заступник	П.Чеберяк 30.08.79	П.Чеберяк	П.Чеберяк 30.08.79-22.04.93 П.Шевчук 22.10.93	П.Шевчук	П.Шевчук	П.Шевчук	П.Шевчук	П.Шевчук	П.Шевчук	П.Шевчук
заступник	П.Цупренко 26.07.82	П.Цупренко	П.Цупренко 26.07.82-24.12.93 В.Маляренко 16.12.93	В.Маляренко	В.Маляренко	В.Маляренко	В.Маляренко	В.Маляренко	В.Маляренко	В.Маляренко
Вищий арбітражний суд України										
Голова суду	Д.Притика 28.02.91	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика	Д.Притика
перший заступник	М.Гречківський 25.06.91	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський	М.Гречківський
заступник	С.Демченко 25.06.91	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко	С.Демченко
заступник	А.Осетинський 25.06.91	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський	А.Осетинський

**Відомості про змінюваність складу
голів обласних державних адміністрацій**

Додаток 4

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Автономна Республіка Крим (Представництво)				В.Горбатов 31.03.1994	В.Горбатов	В.Горбатов 31.03.94-31.01.96 Д.Степанюк 31.01.96	Д.Степанюк 31.01.96-08.02.97 В.Кисельов 08.02.97	В.Кисельов	В.Кисельов 08.02.97-29.06.99 А.Корнічук 29.06.99	
Вінницька		М.Дідик 20.03.92	М.Дідик	М.Дідик 20.03.92-14.10.94	М.Мельник 10.07.95	М.Мельник 10.07.95-18.06.96 в.о. А.Матвієнко 18.06.96 А.Матвієнко 31.08.96	А.Матвієнко	А.Матвієнко 18.06.96-24.04.98 М.Чумак 24.04.98	М.Чумак 24.04.98-15.07.99 Д.Дворкіс 17.07.99-02.11.99 Ю.Іванов 02.11.99	
Волинська		В.Блаженчук 20.03.92	В.Блаженчук	В.Блаженчук 20.03.92-19.04.94 в.о. Ю.Ленартович 19.04.94-12.05.94 Ю.Ленартович 12.05.94	Ю.Ленартович 12.05.94-07.03.95 Б.Клімчук 07.07.95	Б.Клімчук 06.09.96	Б.Клімчук	Б.Клімчук	Б.Клімчук	
Дніпропетровська		П.Лазаренко 23.03.92	П.Лазаренко	П.Лазаренко	П.Лазаренко 23.03.92-27.02.95 П.Лазаренко 19.07.95-25.09.95 в.о. М.Деркач 25.09.95	М.Деркач 08.08.96	М.Деркач 08.08.96-03.09.97 В.Забара 03.09.97	В.Забара 03.09.97-10.04.98 О.Мігдєєв 10.04.98	О.Мігдєєв 10.04.98-27.04.99 М.Швець 27.04.99	
Донецька		Ю.Смирнов 20.03.1992	Ю.Смирнов	Ю.Смирнов	Ю.Смирнов 20.03.92-14.03.95 В.Щербань 11.07.95	В.Щербань 11.07.95-18.07.96 С.Поляков 18.07.96	С.Поляков 18.07.96-14.05.97 В.Янукович 14.05.97	В.Янукович	В.Янукович	
Житомирська		А.Малиновський 31.03.92	А.Малиновський	А.Малиновський 31.03.92-14.10.94	А.Малиновський 07.07.95	А.Малиновський 05.09.96	А.Малиновський	А.Малиновський 31.03.92-07.04.98 В.Лушкін 07.04.98	В.Лушкін	
Закарпатська		М.Країло 24.03.92	М.Країло 24.03.92	М.Країло 24.03.92-12.07.94	С.Устич 10.07.95	С.Устич 19.09.96	С.Устич	С.Устич	С.Устич 10.07.95-05.05.99 В.Балога 05.05.99	
Запорізька		В.Дем'янов 20.03.92-10.11.92 Ю.Бочкарьов 10.11.92	Ю.Бочкарьов	Ю.Бочкарьов 10.11.92-06.08.94	В.Похвальський 07.07.95	В.Похвальський 09.09.96	В.Похвальський	В.Похвальський 07.07.95-09.04.98 В.Куратченко 09.04.98	В.Куратченко 09.04.98-14.01.99 Є.Карташов 23.11.99-27.01.99 В.Куратченко 02.12.99	
Івано-Франківська		В.Павлик 20.03.92	В.Павлик	В.Павлик	В.Павлик 20.03.92-27.02.95 С.Волковецький 10.07.95	С.Волковецький 11.09.96	С.Волковецький 11.09.96-26.02.97 М.Вишиванюк 26.02.97	М.Вишиванюк	М.Вишиванюк	
Київська		І.Капштик 20.03.92	І.Капштик	І.Капштик	І.Капштик 20.03.92-06.03.95 В.Сінько 19.07.95	В.Сінько 19.07.95-21.09.96 А.Засуха 22.09.96	А.Засуха	А.Засуха	А.Засуха	
Кіровоградська		М.Сухомлин 31.03.92	М.Сухомлин 31.03.92	М.Сухомлин 31.03.92-12.10.94	М.Сухомлин 07.07.95	М.Сухомлин 07.07.95-17.09.96 М.Громовий 22.09.96	М.Громовий	М.Громовий 22.09.96-02.10.98 М.Башкіров 02.10.98	М.Башкіров 02.10.98-99 В.Кальченко 08.02.99-03.11.99 В.Моцний 03.11.99	
Луганська		Е.Хананов 23.03.92	Е.Хананов	Е.Хананов	Е.Хананов 23.03.92-20.04.95 П.Купін 19.07.95-19.10.95 в.о. Г.Фоменко 03.11.95	Г.Фоменко 08.08.96	Г.Фоменко	Г.Фоменко 08.11.95-07.04.98 О.Єфремов 07.04.98	О.Єфремов	
Львівська		С.Давимука 20.03.92	С.Давимука	С.Давимука	С.Давимука 20.03.92-07.07.95 М.Горинь 07.07.95	М.Горинь 06.09.96	М.Горинь 06.09.96-07.02.97 М.Гладій 07.02.97	М.Гладій	М.Гладій 07.02.97-14.01.99 С.Сенчук 15.01.99	

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Миколаївська		А.Кінах 23.03.92	А.Кінах	А.Кінах	А.Кінах 23.03.92-01.02.95 в.о. М.Круглов 19.07.95	М.Круглов 08.08.96	М.Круглов 08.08.96-23.05.97 М.Круглов 17.07.97	М.Круглов	М.Круглов 17.07.97-23.11.99 О.Гаркуша 26.11.99	
Одеська		В.Симоненко 24.03.92-14.07.92 В.Ільїн 14.07.92	В.Ільїн	В.Ільїн	В.Ільїн 14.07.92-11.07.95 Р.Боделан 11.07.95	Р.Боделан 26.09.96	Р.Боделан	Р.Боделан 11.07.95-26.05.98 С.Гриневецький 26.05.98	С.Гриневецький	
Полтавська		М.Залудяк 31.03.92	М.Залудяк	М.Залудяк 31.03.92-02.09.94	М.Залудяк 07.07.95	М.Залудяк 06.09.96	М.Залудяк	М.Залудяк 07.07.95-26.05.98 О.Колесніков 03.06.98	О.Колесніков 03.06.98-02.11.99 А.Кукоба 02.11.99	А.Кукоба 02.11.99-14.03.00 Є.Томін 14.03.00
Рівненська		Р.Василишин 24.03.92	Р.Василишин	Р.Василишин	Р.Василишин 24.03.92-27.02.95 Р.Василишин 07.07.95	Р.Василишин 06.09.96	Р.Василишин 07.07.95-19.02.97 М.Сорока 19.02.97	М.Сорока	М.Сорока	
Сумська		А.Єпіфанов 23.03.92	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов 23.03.92-31.03.95 А.Єпіфанов 07.07.95	А.Єпіфанов 05.09.96	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов 07.07.95-08.05.98 М.Берфман 08.05.98	М.Берфман 08.05.98-30.03.99 В.Щербань 30.03.99	
Тернопільська		Р.Гром'як 23.03.92	Р.Гром'як	Р.Гром'як 23.03.92-20.01.94 в.о. Б.Андрушків 20.01.94-14.02.94 Б.Косенко 14.02.94-09.12.94	Б.Косенко 11.07.95	Б.Косенко 11.07.95-06.09.96 Б.Бойко 07.09.96	Б.Бойко	Б.Бойко 07.09.96-20.04.98 В.Вовк 20.04.98	В.Вовк 20.04.98-13.09.99 В.Коломийчук 13.09.99	
Харківська		О.Масельський 20.03.92	О.Масельський	О.Масельський	О.Масельський 20.03.92-01.02.95 О.Масельський 07.07.95	О.Масельський 07.07.95-96 О.Дьомін 08.08.96	О.Дьомін	О.Дьомін	О.Дьомін	
Херсонська		О.Мельников 23.03.92	О.Мельников	О.Мельников 23.03.92-21.07.94	В.Жолобов 11.07.95	В.Жолобов 11.07.95-07.06.96 в.о. Ю.Карасик 07.06.96 Ю.Карасик 08.08.96	Ю.Карасик 07.06.96-25.07.97 М.Кушнеренко 28.07.97	М.Кушнеренко 28.07.97-07.04.98 А.Касьяненко 07.04.98	А.Касьяненко 07.04.98-15.07.99 О.Вербицький 17.07.99	
Хмельницька		Є.Гусельников 31.03.92	Є.Гусельников	Є.Гусельников 31.03.92-28.09.94	Є.Гусельников 07.07.95	Є.Гусельников	Є.Гусельников	Є.Гусельников 07.07.95-09.09.98 В.Лундишев 09.09.98	В.Лундишев	
Черкаська		К.Ястреб 20.03.92	К.Ястреб	К.Ястреб 20.03.92-26.01.94 в.о. В.Цибенко 20.01.94-14.02.94 В.Цибенко 14.02.94	В.Цибенко 14.02.94-27.02.95 В.Цибенко 07.07.95	В.Цибенко 09.09.96	В.Цибенко	В.Цибенко 07.07.95-11.06.98 А.Даниленко 11.06.98	А.Даниленко 11.06.98-08.09.99 В.Лук'янець 08.09.99	
Чернівецька		І.Гнатишин 23.03.92	І.Гнатишин	І.Гнатишин	І.Гнатишин 23.03.92-31.03.95 І.Гнатишин 11.07.95	І.Гнатишин 11.07.95-30.03.96 в.о. Г.Філіпчук 12.05.96 Г.Філіпчук 11.09.96	Г.Філіпчук	Г.Філіпчук 12.05.96-08.05.98 Т.Бауер 06.06.98	Т.Бауер	
Чернігівська		В.Мельничук 23.03.92	В.Мельничук	В.Мельничук	В.Мельничук 23.03.92-09.02.95 П.Шаповал 10.07.95	П.Шаповал 05.09.96	П.Шаповал	П.Шаповал 10.07.95-30.04.98 М.Каскевич 30.04.98	М.Каскевич 30.04.98-12.08.99 М.Бутко 12.08.99	
м. Київ		І.Салій 20.03.92	І.Салій 20.03.92-12.04.93 в.о. І.Данькевич 12.04.93-29.04.93 Л.Косаківський 29.04.93-	Л.Косаківський	Л.Косаківський 10.07.95	Л.Косаківський 29.04.93-19.07.96 в.о. О.Омельченко 22.05.96 О.Омельченко 08.08.96	О.Омельченко	О.Омельченко	О.Омельченко	
м. Севастополь		І.Єрмаков 24.03.92	І.Єрмаков	І.Єрмаков 24.03.92-19.01.94 в.о. М.Глушко 19.01.94-02.04.94 М.Глушко 02.04.94-14.09.94	В.Семенов 19.07.95	В.Семенов 12.09.96	В.Семенов	В.Семенов 19.07.95-24.04.98 Б.Кучер 24.04.98	Б.Кучер 24.04.98-99 Л.Жуно 13.04.99	

**Відомості про змінюваність складу голів обласних рад,
Київського та Севастопольського міських голів**

Додаток 5

	1990-1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Автономна Республіка Крим	Н.Багров 04.04.90	Н.Багров	Н.Багров	Н.Багров 04.04.90-10.05.94 С.Цеков 10.05.94	С.Цеков 10.05.94-05.07.95 Є.Супрунюк 06.07.95	Є.Супрунюк 06.07.95-09.10.96 В.Кисельов 10.10.96	В.Кисельов 10.10.96-06.02.97 А.Грищенко 13.02.1997	А.Грищенко 13.02.97-29.04.98 Л.Грач 14.05.98	Л.Грач	Л.Грач
Вінницька		П.Ткач 17.04.92	П.Ткач	П.Ткач 17.04.92-1.07.94 М.Мельник 15.07.94	М.Мельник	М.Мельник 15.07.94-18.06.96	І.Бондарчук 18.07.97	І.Бондарчук 18.07.97-04.04.98 Г.Калетнік 21.04.98	Г.Калетнік	Г.Калетнік
Волинська	В.Блаженчук 21.12.90	В.Блаженчук 21.12.90-01.03.92 Б.Клімчук 05.06.92	Б.Клімчук	Б.Клімчук	Б.Клімчук	Б.Клімчук	Б.Клімчук	Б.Клімчук 25.06.92-09.04.98 В.Дмитрук 09.04.98	В.Дмитрук	В.Дмитрук
Дніпропетровська	Н.Задоя 01.01.91	Н.Задоя 01.01.91-02.04.92 В.Богатирь 02.04.92	В.Богатирь	В.Богатирь 02.04.92-01.07.94 П.Лазаренко 01.07.94	П.Лазаренко	П.Лазаренко	П.Лазаренко	П.Лазаренко 01.07.94-16.05.98 Є.Дубінін 16.05.98	Є.Дубінін	Є.Дубінін
Донецька	І.Смирнов	Ю.Смирнов 03.04.90-20.03.92 О.Петренко 09.04.92-02.08.92 В.Чупрун 11.11.92	В.Чупрун	В.Чупрун 11.11.92-11.07.94 В.Щербань 11.07.94	В.Щербань	В.Щербань 11.07.94-03.10.96 І.Пономарьов 04.10.96	І.Пономарьов	І.Пономарьов	І.Пономарьов 04.10.96-14.05.99 В.Янукович 14.05.99	В.Янукович
Житомирська	В.Федоров 05.04.90-28.08.91 А.Малиновський 28.08.91	А.Малиновський 28.08.91-23.04.92 С.Рашевський 23.04.92	С.Рашевський	С.Рашевський 23.04.92-05.08.94 А.Малиновський 20.07.94-17.07.98	А.Малиновський	А.Малиновський	А.Малиновський	А.Малиновський 20.07.94-14.07.98 А.Войтенко 14.07.98	А.Войтенко	А.Войтенко
Закарпатська	М.Волощук 06.04.90-27.09.91	Д.Дорчинець 29.04.92	Д.Дорчинець	Д.Дорчинець 29.04.92-24.03.94 С.Устич 21.07.94	С.Устич	С.Устич	С.Устич	С.Устич 21.07.94-30.03.98 І.Іванчо 09.04.98	І.Іванчо	І.Іванчо
Запорізька	Г.Харченко 05.04.90-18.01.91 В.Дем'янов 18.01.91	В.Дем'янов 18.01.91-10.04.92 В.Похвальський 10.04.92	В.Похвальський	В.Похвальський	В.Похвальський	В.Похвальський	В.Похвальський	В.Похвальський 10.04.92-17.04.98 В.Березовський 17.04.98	В.Березовський	В.Березовський
Івано-Франківська	М.Яковина 06.04.90	М.Яковина 06.04.90-10.12.92 С.Волковецький 10.12.92	С.Волковецький	С.Волковецький	С.Волковецький	С.Волковецький	С.Волковецький	С.Волковецький 10.12.92-28.04.98 З.Митник 28.04.98	З.Митник	З.Митник
Київська	В.Сінько 03.04.90	В.Сінько	В.Сінько	В.Сінько	В.Сінько	В.Сінько	В.Сінько	В.Сінько 03.04.90-13.04.98 М.Баранюк 14.04.98	М.Баранюк	М.Баранюк
Кіровоградська	В.Желіба 06.04.90	В.Желіба 21.02.92 В.Долиняк 14.04.92	В.Долиняк	В.Долиняк 26.06.94 М.Суходлин 26.06.94	М.Суходлин	М.Суходлин	М.Суходлин	М.Суходлин 10.12.99 В.Сибірцев 10.12.99	М.Суходлин 10.12.99 В.Сибірцев 10.12.99	В.Сибірцев
Луганська	А.Касьянов 12.04.90	А.Касьянов	А.Касьянов	А.Касьянов 12.04.90-13.07.94 П.Купін 13.07.94	П.Купін	П.Купін 13.07.95-25.09.96 Л.Дайнеко 25.09.96	Л.Дайнеко	Л.Дайнеко 25.09.96-24.04.98 В.Тихонов 24.04.98	В.Тихонов	В.Тихонов
Львівська	В.Чорновіл 12.04.90	В.Чорновіл 12.04.90-6.04.92 М.Горень 06.04.92	М.Горинь	М.Горинь	М.Горинь	М.Горинь	М.Горинь 6.04.92-15.04.97 О.Фурдичко 15.04.97	О.Фурдичко 15.04.97-14.04.98 С.Сенчук 14.04.1998	С.Сенчук	С.Сенчук

	1990-1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Миколаївська	І.Грицай 10.03.90	І.Грицай	І.Грицай	І.Грицай 10.03.90-14.07.94 А.Кінах 14.07.94	А.Кінах	А.Кінах 14.07.94-09.08.96 В.Д.Чайка 09.08.96-25.10.96 В.С.Чайка 25.10.96	В.С.Чайка	В.С.Чайка 25.10.96	В.С.Чайка	В.С.Чайка
Одеська	Р.Боделан 28.01.90	Р.Боделан	Р.Боделан	Р.Боделан	Р.Боделан	Р.Боделан	Р.Боделан	Р.Боделан 28.01.90-24.04.98 Ю.Козаков 24.04.98	Ю.Козаков	Ю.Козаков
Полтавська	О.М'якота 29.03.90-18.01.91 І.Гопей 18.01.91	І.Гопей	І.Гопей	І.Гопей 18.01.91-26.06.94 М.Залудяк 26.06.94	М.Залудяк	М.Залудяк	М.Залудяк	М.Залудяк 26.06.94-21.04.98 О.Полісвець 21.04.98	О.Полісвець	О.Полісвець
Рівненська	П.Прищепа 04.04.90	П.Прищепа	П.Прищепа	П.Прищепа 04.04.90-26.06.94 Р.Василишин 26.06.94	Р.Василишин	Р.Василишин	Р.Василишин	Р.Василишин 26.06.94-23.04.98 Д.Коріпкевич 23.04.98	Д.Коріпкевич	Д.Коріпкевич
Сумська	В.Шевченко 05.04.90-27.09.91 А.Бондаренко 08.10.91	А.Бондаренко	А.Бондаренко	А.Бондаренко 08.10.91-20.07.94 А.Єпіфанов 21.07.94	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов	А.Єпіфанов 21.07.94-22.06.99 М.Берфман 07.07.99	А.Єпіфанов	М.Берфман
Тернопільська	В.Олійник 13.01.90	В.Олійник 13.01.90-15.01.92 Б.Бойко 15.01.92-23.04.92 Р.Гром'як 23.04.92	Р.Гром'як	Р.Гром'як 23.04.92-14.02.94 Б.Косенко 14.02.94	Б.Косенко	Б.Косенко 14.02.94-26.11.96 І.Бойчук 26.11.96	І.Бойчук	І.Бойчук 26.11.96-28.04.98 В.Олійник 28.04.98	В.Олійник	В.Олійник
Харківська	О.Масельський 21.01.91	О.Масельський 21.01.91-21.04.92 В.Тягло 21.04.92	В.Тягло	В.Тягло 21.04.92-20.07.94 О.Масельський 20.07.94	О.Масельський	О.Масельський 20.07.94-30.07.96 В.Тягло 30.07.96	В.Тягло	В.Тягло	В.Тягло	В.Тягло
Херсонська	М.Кушниренко 05.04.90	М.Кушниренко	М.Кушниренко	М.Кушниренко 05.04.90-19.07.94 В.Жолобов 19.07.94	В.Жолобов 19.07.94-08.08.96 В.Третяков 08.08.96	В.Третяков	В.Третяков	В.Третяков	В.Третяков	В.Третяков
Хмельницька	А.Поперняк 04.91 П.Мажаров 04.91	П.Мажаров	П.Мажаров	П.Мажаров 04.91-06.94 Є.Гусельников 06.94	Є.Гусельников	Є.Гусельников	Є.Гусельников	Є.Гусельников 06.94-03.98 М.Пристапа 15.04.98	М.Пристапа	М.Пристапа
Черкаська	О.Ружицький 29.03.91 В.Шаповал 29.03.91-03.03.91 К.Ястреб 03.03.91	К.Ястреб 03.03.91-17.04.92 Г.Капралов 17.04.92	Г.Капралов	Г.Капралов 17.04.92-26.06.94 В.Цибенко 26.06.94-29.03.98	В.Цибенко	В.Цибенко	В.Цибенко	В.Цибенко 26.06.94-29.03.98 В.Лук'янець 10.04.98	В.Лук'янець	В.Лук'янець
Чернівецька	І.Гнатишин	І.Гнатишин 17.04.92 В.Ковбас 17.04.92-15.07.94	В.Ковбас	В.Ковбас до 15.07.94 І.Гнатишин 15.07.94	І.Гнатишин	І.Гнатишин 28.11.96 І.Шилепницький з 28.11.96 на громадських засадах	І.Шилепницький	І.Шилепницький 16.04.98	І.Шилепницький	І.Шилепницький
Чернігівська	О.Лисенко 27.03.90	О.Лисенко 23.03.92	О.Лисенко 23.03.92-27.06.94 П.Шаповал 28.06.94	П.Шаповал	П.Шаповал	П.Шаповал	П.Шаповал	П.Шаповал	П.Шаповал	П.Шаповал
м.Київ	Г.Малишевський 21.12.90-31.08.91 О.Мосіюк 09.09.91	О.Мосіюк 09.09.91-03.03.92 В.Нестеренко 03.03.92	В.Нестеренко	В.Нестеренко 03.03.92-10.07.94 Л.Косаківський 10.07.94	Л.Косаківський	Л.Косаківський	Л.Косаківський	Л.Косаківський 10.07.94-29.03.98 О.Омельченко 30.04.98	О.Омельченко 30.04.98-31.05.99 О.Омельченко 31.05.99	О.Омельченко
м.Севастополь	І.Єрмаков 01.02.91	І.Єрмаков 04.05.92 В.Семенов 02.06.92	В.Семенов	В.Семенов	В.Семенов	В.Семенов	В.Семенов	В.Семенов 28.04.98 В.Пархоменко 28.04.98	В.Пархоменко	В.Пархоменко

1. Пікетування приміщення КДБ України. Київ, 1990 р.	27
2. Демонтаж пам'ятника Леніну в м.Червоноград Львівської області. Серпень 1990 р.	28
3. Голодують студенти. Київ, жовтень 1990 р.	39
4. Колона шахтарів прямує на Київ. 1990 р.	8, 40
5. Мітинг на підтримку рішення Верховної Ради про незалежність України. Київ, 3 вересня 1991 р.	52
6. Демонстранти протестують проти укладення нового Союзного договору. Київ, 23 квітня 1990 р.	59
7. Л.Кравчук — Президент України (1991-1994 рр.)	69
8. Ухвалення Конституції незалежної України було тривалим і нелегким	77
9. Л.Кучма — Президент України (з 1994 р.)	83
10. Важливим етапом розв'язання суперечностей між гілками влади стало укладення конституційного договору між Верховною Радою і Президентом	89
11. Оплесками привітали народні депутати ухвалення Основного закону	9, 91
12. Л.Кучма складає присягу Президента України після переобрання. 30 листопада 1999 р.	101
13. Голова координаційної ради парламентської більшості у Верховній Раді Л.Кравчук інформує депутатів про ситуацію. Січень 2000 р.	14, 103
14. Новообраний голова Верховної Ради І.Плющ приймає поздоровлення колег. 1 лютого 2000 р.	104
15. Мітинг мешканців Львова з вимогами створення українських Збройних сил. 1990 р.	106
16. Військовий парад у Києві на честь 5-ї річниці Дня незалежності України	9, 107
17. Гвардійці на навчаннях	108
18. Президент України, Головнокомандувач Збройних сил України Л.Кучма та міністр оборони України О.Кузьмук на навчаннях "Редут-97"	109
19. Нічні стрільби ракет в одному з підрозділів Збройних сил України	111
20. На одній із ділянок західного кордону	10, 113
21. Під надійною охороною перебувають морські кордони України	114
22. До воїнів з України завітали боснійські діти. 1994 р.	117
23. Президент України, Головнокомандувач Збройних сил України Л.Кучма з командуванням Військово-морських сил України. 1995 р.	118

24. Екіпаж космічного корабля "Коламбія" (США), в складі якого перший космонавт України Леонід Каденюк (крайній праворуч) у листопаді-грудні 1997 р. здійснював на навколоземній орбіті важливі біологічні дослідження	122
25. Старт української ракети Зеніт-3SL з морської платформи "Одісей". Березень 1999 р.	14, 124
26. Президент України Л.Кучма приймає Президента РФ Б.Єльцина. Київ, травень 1997 р.	129
27. Робоча зустріч Президента України Л.Кучми з прем'єр-міністром РФ В.Путіним	130
28. Президент України Л.Кучма й Президент США Б.Клінтон	131
29. Президент України Л.Кучма й Генеральний секретар НАТО Х.Солана	132
30. Президент України Л.Кучма на трибуні 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Головував на сесії міністр закордонних справ України Г.Удовенко	10, 137
31. Відзнака Президента України "Орден Богдана Хмельницького" I, II та III ступенів	142
32. Літакобудування в Україні завжди вирізнялося високим технологічним рівнем	163
33. На Харківському тракторному заводі	164
34. На Південному машинобудівному заводі в рамках конверсії освоєно виробництво тролейбусів	11, 165
35. Калуський ВАТ концерн "Оріана" — одне з провідних підприємств хімічного комплексу	167
36. Зернозбиральна техніка нового покоління	11, 175
37. На поливних землях	176
38. Президент НАН України, академік Б.Патон	187
39. Дніпро біля Києва	198
40. Слов'яногірськ. "Святі гори"	201
41. У заповіднику "Асканія-Нова"	202
42. Чорнобильська АЕС після катастрофи. 1986 р.	203
43. Садиби для переселенців із Чорнобильської зони	207
44. Члени Товариства "Патріот України" під час факельного походу. Львів, 1999 р.	218
45. Новобудови в Харківському районі столиці України	13, 237
46. В операційній	249

47. Президент АМН України, академік О.Возіанов	250
48. У пологовому будинку	252
49. В офісі товариства німців України "Відергебурт"	260
50. Траурний мітинг, присвячений 55-й річниці депортації кримських татар із Криму до Середньої Азії. Сімферополь, 1999 р.	266
51. Київський театр ляльок	273
52. Біля Національної опери України	275
53. Державний ансамбль українського фольклору "Берегиня"	278
54. Г.Якутович. Ілюстрація до "Слова о полку Ігоревім"	280
55. На уроці народознавства	12, 286
56. На заняттях у єврейському педагогічному коледжі №3, м.Київ	287
57. Заповідник "Софія київська"	304
58. Відтворений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві	13, 308
59. В Україні видаються кілька тисяч газет і журналів	311
60. У телестудії	314
61. Українські спортсмени на відкритті Олімпіади-96 в Атланті (США)	322
62. Київський футбольний клуб "Динамо" — багаторазовий чемпіон і володар Кубка України, учасник багатьох європейських турнірів. 1998 р.	323
63. Українські спортсмени — переможці та призери Олімпійських ігор в Атланті — на прийомі в Президента України Л.Кучми. 1996 р.	12, 325
64. Ялтинські пляжі	329
65. Яремча. Турбаза "Гуцульщина"	331

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Аблов А.Ф. Влада і політика. — Одеса, 1998.
- Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні сьогодні. — К., 1994.
- Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
- Васильченко В.С. Реформи, конверсія, зайнятість. — К., 1995.
- Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХ століття. — К., 1995.
- Войтенко В.П. Люди і вибори: нарис з політ. арифметики. — К., 1995.
- Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. — К., 1993.
- Гесць В. Економіка України: моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. — К., 1993.
- Головаха Е.И., Бекеткіна И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности от тоталитаризма к демократии. — К., 1992.
- Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К., 1994.
- Гончаров Ю.В., Тарасевич В.Н. Экономическая самостоятельность региона. — Днепропетровск, 1991.
- Дзюбик С., Рибак О. Механізм регулювання ринкової економіки. — К., 1993.
- Духовне оновлення суспільства. — К., 1990.
- Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. — К., 1993.
- Зайцев Ю.К. Економічна політика: методологія, теорія, практика. — Чернівці, 1998.
- Князєв В.М. Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні. — К., 1995.
- Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К., 1995.
- Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії. — К., 1994.
- Кузьо Т. Національна безпека України. — К., 1994.
- Кучма Л.Д. Шляхом радикальних економічних реформ. — К., 1994.
- Кучма Л.Д. Націю звеличують великі цілі і діла. — К., 2000.
- Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К., 1994.
- Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. — К., 1997.
- Лук'яненко Л. Де добрий шлях? — К., 1994.
- Маринович М.Ф. Україна: дорога через пустелю. — Харків, 1993.
- Мельник А.Ф. Державне регулювання економіки. — К., 1994.
- Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. — К., 1994.
- Мороз В. Національна безпека України — безпека людини. — К., 1994.

На шляху утвердження незалежної української держави // Національні відносини в Україні у XX ст. — К., 1994.	
Небоженко В. Погляд громадськості на головні пріоритети зовнішньої політики України // Громадська думка населення України у цифрах. — К., 1993.	
Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия. — К., 1993.	
Паламарчук В.М. Соціальна стратегія в Україні у період здійснення економічних реформ. — К., 1993.	
Парахонський Б.О. Національні інтереси України. — К., 1993.	
Перебенесюк В.П., Бекешкіна І.Е. Соціальні конфлікти і молодь. — К., 1994.	
Перепелиця Г.М. Без'ядерний статус і національна безпека України. — К., 1998.	
Поповкін В.А. До концепції регіональної економічної політики. — К., 1995.	
Проблеми державності та національно-культурне відродження України. — Львів, 1993.	
Проблеми соціального розвитку в Україні. — К., 1994.	
Рысич И.Л. История демократии в Украине. — Днепропетровск, 1995.	
Скуратовський А. Культура міжнародного спілкування: проблеми регулювання та саморегулювання. — К., 1991.	
Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К., 1993.	
Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. — К., 1993.	
Соціально-політичні проблеми державного будівництва в Україні. — К., 1992.	
Стан культурної сфери та культурної політики в Україні. — К., 1995.	
Стратегія розвитку України: виклики часу та вибір. — К., 1994.	
Суспільні закони та їх дія. — К., 1995.	
Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. — К., 1994.	
Украина-Россия-Германия: новые реалии. Внутренние и внешние аспекты отношений. — К., 1994.	
Чухно А.А. Перехід до ринкової економіки. — К., 1993.	
Шаловал В.М. Розподіл влад і конституціоналізм: досвід України. — К., 1994.	
Шморган О. Україна: шлях відродження. — К., 1994.	
Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємодії. — К., 1994.	

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ перший. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ	15
§1. Суверенізація Української РСР	16
§2. Проголошення незалежної України	62
§3. Курсом ринкових реформ	84
§4. Збройні сили України	105
§5. Зовнішня політика	125
§6. Система державних нагород	138
Розділ другий. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ	151
§1. Подолання економічної кризи	152
§2. Аграрна політика	168
§3. Роль наукового фактора в економічному житті	178
§4. Екологічна політика	189
Розділ третій. СОЦІАЛЬНА СФЕРА Й СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	209
§1. Основні напрями соціальної політики	210
§2. Охорона здоров'я	242
§3. Проблеми етнополітики	259
Розділ четвертий. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ	271
§1. Загальні закономірності розвитку культури	272
§2. Розвиток освіти	283
§3. Релігія й Церква	302
§4. Інформаційний простір	309
§5. Фізична культура та спорт	319
§6. Туризм	327
ПІСЛЯМОВА	332
RESUME	338
ДОДАТКИ	339
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	354
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	357

Науково-популярне
видання

Тираж 5000

З питань придбання
книжкової продукції
Видавничого дому «Альтернативи»
звертатися за адресою:

252021, м.Київ-21,
Кловський узвіз, 6.
Тел. (044) 253-7120.